

BEVEZETÉS
A
TÁRSADALOMTUDOMÁNYBA

ÍRTA
SZALAI SÁNDOR

BUDAPEST, 1948
EGYETEMI NYOMDA

NKVELŐK KÖNYVTÁRA
ORSZÁGOS KÖZNEVELÉSI TANÁCS
BUDAPEST

A társadalomtudomány népszerű áttekintését vagy összefoglaló tankönyvét negyven-ötven évvel ezelőtt könnyebb volt megírni, mint ma. A nagy, átfogó szociológiai rendszerek korában, amikor a polgári szociológia klasszikusai — Spencer, Barth, Símmel, Durkheim és a többiek — néhány alapvető társadalomalkotó vagy társadalomfejlesztő elvből vélték sikerrel megmagyarázni a társadalmi jelenségek sokféleségét, a történelmi fejlődés bonyolult változatait, akkor tényleg csak ezeket az alapelveket kellett egymással szembeállítani, a rendszereket rendszerbefoglalni s máris elmondhatta a szerző: tárgyilagos beszámolót adott a társadalomtudomány állásáról.

A helyzet ma egészen más. A „nagy rendszerek“ sorra elavultak és letűntek. *Ma már senki sem gondolja, hogy egy-egy társadalmi tényező határából „megmagyarázhatja“ a társadalmi élet térben és időben oly különböző formáit. Senki sem gondolja, hogy egyetlen fogalmi rendszer elméleti keretében logikus beosztással és levezetéssel a társadalmi valóság hű képét adhatja.*

A társadalmi tényezők sokoldalú kölcsönhatása, hatásfokuk változandósága, a gazdasági viszonyok, a termelési technika, a társadalmi szervezés, a politikai hatalom, a jog, az erkölcs, a tudomány, a művészet, a vallás mindenkori egymásrahatása — mindez rendkívül bonyolulttá, rendkívül sokrétűvé teszi a társadalomtudományi kutatást, de e bonyolultság, e sokrétűség felismerése nélkül ma már nincs szociológia!

Szóval a „karosszék-szociológiák“ kora lejárt. Elmúlt az az idő, amikor a csendes toronyszobában meghúzódva, bölcseikedve, történészek, jogtudósok, földrajz- és néprajzkutatók műveit olvasgatva s az általuk egybegyűjtött anyagot összevetve az egyéni élettapasztalatokkal, mindezt pedig át-

szűrve valamely eleve elgondolt filozófiai fogalomrendszeren, szociológiát lehetett üzni.

De még más értelemben is lehetetlenné vált a „karosszék-szociológia“: *a társadalmi valóság betört a társadalomtudományba.*

Azok a példátlan válságok, amelyeket az uralkodó tőkés társadalmi rend fejlődése és bomlása felidézett: a milliós munkanélküliséggel, hatalmas gyártelepek elnéptelenedésével, millió métermázsa búza feltüzelésével, világvállalatok bukásával és ezernyi ezer emberi egzisztencia romlásával együttjáró gazdasági krízisek, két világháború szörnyűséges pusztítása, a fasizmus és a náciizmus pokla — mindez lehetetlenné tette, ηοϋϗ a szociológus, karosszékében üldölgélve, a társadalom örök és elvont törvényszerűségeit keresse. *A tudományos problematika minden igyekezet ellenére — s ez az igyekezet a polgári szociológiában igazán nem hiányzott — nem volt többé elvonatkoztatható a társadalmi valóság tgető, konkrét, aktuális kérdéseiről: az élő történéstől, a szociális és politikai kérdésektől.*

S nem lehetett többé tudomást nem venni a marxizmus társadalmi tanairól, a történelmi materializmusról, amint ezt a polgári szociológia klasszikusai megkísérelték. Elméleti síkon foglalkozni kellett vele, mert a történelmi materializmusban éppen a társadalmi tényezők kölcsönhatásának, hatásfokuk változóságának s az anyagi és szellemi világ egymásrahatásának kutatására alkalmas módszer adatott s — mint említettük — éppen ezek a bonyolult, sokrétű viszonylatok kerültek mindinkább a szociológiai kutatás középpontjába. Ezenfelül pedig a történelmi materializmus alapjául szolgáló marxi közgazdaságtan nyilvánvalóan és letagadhatatlanul bebizonyította teljesítőképességét a tőkés társadalmi rend fejlődésének és bomlásának, gazdasági és politikai válságsorozatának előrelátásában. De gyakorlati síkon sem lehetett kitérni többé a marxizmus elől, mert számos európai országban előbb az ipari munkásság, majd a haladó értelmiség és a parasztság forrongó és forradalmi tömegeinek vezető eszméjévé vált. A dolgozók e mozgalmai pedig szerte a világon a társadalmi átalakulás döntő tényezőiként léptek fel. *A szociológus állást foglalhatott a marxizmus mellett vagy a marxizmus ellen — de kitérni előle nem tudott többé!* A marxizmus és a polgári társadalom összeütközéséből egészen új kutatási irányok alakultak ki. Sem Max Scheler tudásszociológiája, sem Max Weber kultúnszocioló-

giája, sem Pareto ideológia-elmélete, sem a művészet és irodalom-szociológia vagy a szociálpszichológia, a szociáletika számtalan modern polgári irányzata nem született volna meg — a marxizmussal szembenállva vagy tanait „részben“ elfogadva —, ha Marx és Engels nem lép fel azzal a könyörtelen ígérennyel, hogy a társadalmi élet minden jelenségéről, a legmagasabbrendű szellemi jelenségekről is kimutassa, hogyan gyökereznek az emberi létfenntartás alapjául szolgáló anyagi viszonyokban.

Ha így, a marxista elmélet és gyakorlat hatásán keresztül kimutattuk, hogyan tört be a társadalmi valóság a társadalomtudomány köreibé, akkor nem feledkezhetünk meg az ellentétes irányú folyamatról sem: arról, hogy *a társadalomtudomány betört a társadalmi valóságba.*

Az utat itt is a marxizmus mutatta. Előbb a munkásmozgalom, amelyben Marx és Engels társadalomtudományi elmélete magával ragadva a tömegeket, a gazdaság és a politika terén hatékony gyakorlati erővé változott, amellyel szemben a társadalom urainak nem ritkán az államhatalom minden erejét latba kellett vetniök, hogy uralmukat fenntarthassák. S azután bizonyos engedményeket is kellett tenniök. Rá kellett térniök a szociálpolitika útjára, a legnyomorultabbak szervezett megsegítésére a társadalombiztosítás, a munkaügy rendezése, a bérek és létfeltételek szabályozása útján. Ehhez pedig a társadalmi viszonyok tüzetes, beható, tudományos alaposágú vizsgálatára volt előbb-utóbb szükség.

De nem elég ennyi: Lenin vezetésével a nagy orosz forradalomban a dolgozók marxista mozgalma maga vette kezébe a hatalmat és — a világtörténelemben első ízben — *társadalomtudományi tervezéssel* országot épített magának. A Szovjetunió ötéves tervei nem voltak csupán gazdasági tervek; híven a marxizmus elveihez, kiterjedtek a gazdasági alap egész politikai és szellemi felépítményére is: a település, a városiasodás, a közigazgatás megszervezése, a jogalkotás és a szellemi élet fejlesztése (pl. a közoktatás kiterjesztése, a nemzeti kultúra ápolása, a tudományos munka intézményesítése útján) mind ebbe a körbe tartozik.

Lehetnek a Szovjetunióknak barátai, kritikusai, ellenségei. De azt, hogy ott egy társadalomtudományi alapon tervezett társadalommal van dolgunk, azok sem vonhatják kétségbe, akik a lenini-sztálini elmélettel nem értenek egyet. S ennek megfelelően: *a társadalomtervezés gondolata — amely a társadalomtudománynak a társadalmi valóságba való betörését*

jeli — mindinkább tért hódít. Ma éppen a Szovjetunióval ellentétes oldalon, az angolszász polgári szociológusok között a legnépszerűbb vitatéma a „tervezett szabadság“, a „tervkapitalizmus“, a „tervszerű tőke- és munkaerőgazdálkodás“ kérdése. Gondoljunk itt Beveridge, Mannheim Károlyra, Burnhamra — sőt maga Rooseveltt is a szovjet társadalomtervezés sikereit szemmel tartva vetette fel annak idején a „New Deal“, az „új elosztás“ gondolatát, amely szerinte arra lett volna hivatott, hogy a tőkés szabad vállalkozási kedvét lehetőleg kevésbé akadályozva mégis végetvessen a kapitalista gazdálkodás anarchisztikus jelenségeinek.

Hogy mennyiben lehetséges a tervezés, a tervgazdálkodás a szocializmus keretein *kívül*, mennyi sikerrel kecsegtethetnek a kapitalizmus megmentésére irányuló tervgondolások, ennek megvitatása nem ide tartozik. Mindenesetre az a tény, hogy Európa legtöbb állama kisebb vagy nagyobb mértékben rátért az intézményes szociálpolitikának, továbbá a gazdaság állami ellenőrzésének, az államosításnak vagy éppenséggel a tervgazdaságnak az útjára, kétségkívül igen nagymértékben összekapcsolja a szociológiát a konkrét, aktuális gazdasági és politikai problémákkal s így ismét csak megnehezül a társadalomtudomány mai állásának összefoglaló ismertetése.

Éppen a felvázolt körülmények révén *ma igen kevés szociológus foglalkozik érdemben az általános, elméleti rendszerezéssel, hanem — érthető módon — egy-egy mai ismereteinknek jobban megfelelő részletvizsgálatba merül el*, a gazdasági és politikai követelmények által meghatározott munkaterületen. Ezek a részletvizsgálatok pedig rendszerint mélyen belenyúlnak más nagy tudományzajok, pl. a közgazdaságtan, a lélektan vagy a pedagógia területeire, így azután valóban elérkeztünk oda, hogy *a szociológia összes ágazatainak áttekintése is már-már meghaladja egy ember képességeit* — hogy egy népszerű összefoglaló ismertetés vagy egy tankönyv kereteiről ne is beszéljünk.

De hiszen ebben a központi, minden más problémával, az egész társadalmi valósággal összefüggő helyzetében rejlik a társadalomtudomány nagysága és ereje!

Ilyen körülmények között mit tekinthetett feladatának e könyv szerzője? Hogyan vállalkozhatott arra, hogy — aránylag kis terjedelemben — mégis csak valamiféle bevezetést adjon a *modern* társadalomtudományba?

Nyilván előbb tájékozódnia kellett arról, hogyan oldották

Magyar példákat — sajnos — nem vehetett figyelembe, inert az ellenforradalom elmúlt negyedszázadában Magyarországon ilyesfajta művet egyáltalán nem adtak ki, ami pedig az 1918/19-68 forradalmat megelőző időben, a Társadalomtudományi Társaság fénykorában megjelent, ma már inkább csak történetileg érdekes.

Kiesett a világból másfél évtizedre Németország is.

A francia szociológia modern tankönyvei, híven a francia tudomány nemzeti hagyományaihoz, szinte kizárólagosan francia tudósok kutatási eredményeivel foglalkoznak s ennek keretében, az „iskola-sovinizmus“ jegyében, főleg annak az irányzatnak az elméleteit tárgyalják, amelyhez szerzőjük tartozik. Dícséretreméltó kivétel Cuvillier kis „Introduction a la Sociologie“-ja („Bevezetés a szociológiába“). Ez elismerésméltó tárgyilagossággal ismerteti az egész nemzetközi tudomány anyagát, igyekezve nyomonkövetni a marxizmus szempontjait. 1939-ben jelent meg — kár, hogy a húszas évektől kezdődően a Franciaországon kívüli kutatást már csak igen hiányosan dolgozza fel. Mindenesetre Cuvillier könyvecskéje, mintaszerű szociológiatörténeti szempontjaival, sok okulást adott e könyv szerzőjének is.

Újabbkeletű angol szociológiai tankönyv vagy összefoglalás nem található, hacsak az Amerikába elszármazott R. M. Maclver „Society — A Text Book of Sociology“-ját („Társadalom — A szociológia tankönyve“) nem számítjuk ide. Ez a mindegyre újabb kiadásokban megjelenő, sőt rövidített népszerű bevezetés formájában is átdolgozott standard-munka alighanem a mai polgári szociológia legmagasabb tudományos színvonalú kompendiuma. Szemben Cuvillier erősen történeti módszerével, Maclver a szociológia történetének aránylag kevesebb figyelmet szentel, viszont óriási tárgyi tudással és elméletalkotó készséggel tematikus egységekbe foglalja a szociológiai kutatás eredményeit. Álláspontja a marxizmussal szemben, elvi síkon, meglehetősen kritikus; gyakorlatilag kevésbé veszi figyelembe kutatási eredményeit. Viszont érdeme, hogy a *polgári* szociológiát — végiggondolja.

Mennyiségileg leggazdagabb szociológiai tankönyvekben és kézikönyvekben az új amerikai irodalom. Az Egyesült Államokban a szociológia egyetemi tanszékeinek száma jóval meghaladja a százat. Sajnos, azonban éppen az amerikai szociológiai irodalom igen kevésbé alkalmas mintául. A tankönyvekben közölt tényanyag ugyan rendkívül gazdag, de a tények egyeztetésében, kiértékelésében, az elméleti következt-

etések levonásában — szóval mindabban, amire nekünk leginkább szükségünk volna — hihetetlen hiányosságok mutatkoznak, és pedig nemcsak a tankönyvírásban, hanem magában a példátlanul terjedelmes amerikai szociológiai kutatásban is. Gondolunk itt Ogburn és Nimkoff, LaPiere, Becker és Barnes, Kimball Young híres kézikönyveire; talán még az utóbbi kettő a legtanulságosabb. Bővelkedik az amerikai irodalom a szélsőségesen egyoldalú, semmi más irányzatot figyelembe nem vevő elvont, mechanisztikus elmélet-konstrukciókban is (Fairchild, Lundberg). Sorokin közismert, szélsőségesen haladásellenes, konzervatív szociológia-története, „Contemporary Sociological Theories“ („Korunk szociológiai elméletei“) csak mint az eddig felmerült társadalomtudományi elméletek katalógusa és kivonatoló bibliográfiája használható; rendszerező szempontjai néha figyelemreméltók.

Hogy az amerikai szociológia már nem maradhat meg sokáig jelenlegi, a társadalmi rend alapvető problémáitól elvonatkoztatott, szélsőséges empirizmus és elvont elméleti konstruktivizmus között ingadozó állapotában, e“re mutat Lyndnek, a jelenkor talán legélesebbszemű és legjelentősebb elméleti felkészültségű amerikai szociológusának könyve, „Knowledge for what?“ („Tudomány — mi célból?“), amely összefoglalva az amerikai szociológia teljesítményeit, igen haladószellemű bírálat keretében kimutatja, az *uralkodó nonopolisztikus tőkés gazdasági rend mennyiben teszi lehetővé a tárgyilagosságot társadalomtudományi kutatást f a szociológusnak hogyan kell felvennie ellene a harcot — saját tudománya érdekében.* A polgári szociológia e konzekvens *polgári* bírálatjának művéből sok szempontot értékelhettünk ki. A többi említett tankönyv és kézikönyv ha mintával nem is, de pozitív és negatív tanulsággal szolgálhatott arra, mit s hogyan kell, illetőleg mit s hogyan nem szabad előadni.

Ami a marxizmust illeti, s különösen a polgári szociológiához való viszonyát, a helyzet itt rendkívül bonyolult. Nemhogy tankönyvben vagy kézikönyvben összefoglalva, de még a kutatómunka sokkal tágabb kereteiben sincs megoldva a polgári szociológia marxista bírálata, a használható vagy kiértékelhető eredményeknek a nyilván téves ideológiáktól való különválasztása stb. Azt a munkát, amit Marx a klasszikus polgári közgazdaságtanban s Engels, majd Lenin a századvég és a századforduló polgári filozófiai irányzataiban elvégeztek, a klasszikus polgári szociológián nem végezte el senki. A modern szociológiai irányzatok marxista kritikai

rostálása nemrégén kezdődött meg. Ezen a téren újabban két szovjetorosz szerző, Alexandrov és Bászkin végzett úttörő munkát; előbbi a Mannheim-féle tudásszociológiai irányzat, utóbbiak a mai amerikai szociológia anyagát vizsgálva. E sorok írója a közelmúltban megjelent „Társadalmi valóság és társadalomtudomány” című művében igyekezett a marxista kritika szempontjait átfogóbban érvényesíteni. De itt még a kezdet kezdetén állunk — a polgári szociológia hatalmas anyagának marxista kiértékelése egy egész új szociológus-nemzedék feladata lesz. Mert hiszen a nagy polgári szociológusok műveiben az ideológiák félrevezető labirintusai jelentős tudományos értékeket rejtnek.

Nem csekély nehézségek származnak abból is, hogy a marxista társadalomtudományi munka részletkutatásokban elszórt eredményeiről tulajdonképpen Engels „A család, az állam és a magántulajdon keletkezésednek megjelenése óta” munkájában adott összefüggő képet. A húszas évek kezdetén Bucharin és Cunow tettek ilyen kísérletet, de ez eredménytelenül végződött. Míg a szorosabb értelemben vett marxista közgazdaságtannak egész sor kitűnő, régebbi és újabb kézikönyve van, tudásunk szerint nincs olyan tudományos munka, amely pl. Leninnek a parasztság osztályszerkezetére vonatkozó vizsgálódásait, Mehring történeti elemzéseit, eredményeit, Marr kutatásait a társadalmi csoport - struktúrák és a nyelvi dialektusok összefüggéseiről, Vavilev értékes felismeréseit a mezőgazdasági technika és az agrártársadalom korai fejlődésének kapcsolatairól, Lukács György kutatásait a szellemi alkotás sajátos funkcióiról a kapitalizmusban s a szűkebb értelemben vett marxista szociológiának megannyi más eredményét áttekinthető, egyeztetendő, rendszeres keretbe foglalná. S ezért nem is válik tudatossá, hogy milyen nagy hiányszorosságok, milyen nagy fehér foltok vannak a társadalom marxista térképén. Hogy csak néhány példát említsünk: nem ismerünk marxista tudományos kutatómunkát a kis társadalmi csoportok (a közös szülőföld, közös foglalkozás, közös üzem, közös lakóhely által meghatározott átmeneti és állandó csoportalakulatok) kihatásáról az egyének társadalmi magatartására. Sőt furcsa módon még a politikai pártok szervezetének szociológiai elemzése is igen hiányos. A bürokrácia keletkezésének társadalmi feltételei sem ismeretesek. A háztársas megválasztásának, a közös háztartásban élő családi kör (a „tartott” rokonságok) kibővülésének és összeszűkülésének szociológiai törvényszerűségeit, a bérszínvonal és a kulturális

színvonal finomabb összefüggéseit alig sikerült eddig feltárni. Végül nincs még megírva a marxista társadalomtudományi kutatás részletes modern módszertana sem.

Szóval a marxista szociológia pillérei — a marxizmus klasszikusainak munkái — szilárdan állnak, de egyelőre még csak keskeny pallókat sikerült keresztülfektetni rajtuk. Nyilván mert a hídépítők másutt voltak elfoglalva — nem az elméleti tudományos munka, hanem a gyakorlati feladatok területén. Ez a magyarázata annak, hogy a Szovjetunióban, ahol igen jelentős szociológiai kutatómunka folyik a történelmi materializmus jegyében, a marxista társadalomtudomány egész témakörét átfogó és módszeresen feldolgozó kézikönyv vagy tankönyv eddig tudunkkal nem jelent meg. Egyébként itt is — érthető módon — a szűkebb értelemben vett közgazdasági munkák az elsőbbség. A gazdasági alapokról többet tudunk, mint a társadalmi felépítményről!

Mіндеzen nehézségek ellenére megkíséreltük, hogy bevezetést adjunk a modern szociológiai gondolkozásba. Munkánk hiányosságait részben világosan látjuk, részben pedig — ismerve feladatunk természetét — tudjuk, hogy ott is megnyilvánulnak, ahol a szerző nem is sejtí. De azoknak, akik a jövőben írnak majd ilyenirányú könyveket Magyarországon, könnyebb lesz a dolguk, mert okulhatnak a mi hibáinkon.

Bátorságot eire a vállalkozásra az adott, hogy *Magyarországon a felszabadulás óta olyan erővel mutatkozott meg — főleg az ifjúság körében — az addig elnyomott érdeklődés a társadalomtudomány iránt, oly nagy és megfelelő ifodalom hiányában kielégíthetetlen szociológia-éhség jelentkezik az egyetemeken, az iskolákban, az üzemekben, főf a közigazgatásban is, hogy valamiféle kezdeményezésre műhatatlanul szükség volt.*

Eredetileg szerettük volna a társadalomtudományi kutatás gyakorlati niódszeicet, a szociológiai felvételezés technikáit e kötet keretében bőven ismertetni. S szerettük volna az egyetemi tanárképzésben és a felső-középiszkolai oktatás keretében immár kötelezővé váló „Társadalomismeret“ című tantárgy egész keretét (tehát a társadalomtörténeti, politikai, jogi, gazdasági s általános állampolgári ismeretek körét is) kitölteni. Ez azonban messze túlhaladta volna e könyv szűkre szabott terjedelmét. S különben is: e tágabb értelemben vett társadalmi ismereteket — a szociológiával ellentétben — egész sor a felszabadulás óta megjelent összefoglaló, népszerű és tanítójellegű könyvben megtalálja az olvasó.

Mindent összevetve, helyesnek véltük ezt a szociológiai helyzetét három részre osztani. Az *első részben* a társadalomtudományi gondolkodás fejlődését, a szociológia történetét írtuk meg, arra igyekezve, hogy felmutassuk a társadalomról alkotott elméletek gyökereit a mindenkon társadalmi állapotokban, így ez a rész talán nemcsak történeti ismeretekkel, hanem elméleti tanulságokkal is szolgál. A *második részben* megkíséreltük a modern szociológia legfőbb, legalapvetőbb problémáit nagyobb összefüggésekben tárgyalni. Az idevonatkozó különböző álláspontok összevetése és bírálata viszont talán nemcsak elméleti, hanem történeti tanulságokat is szolgáltat. A *harmadik részben* a társadalomtudományi oktatás kérdéseivel foglalkozunk, konkrét, s a könyvünk anyagát kiegészítő tanító-példák kapcsán.

Könyvünk így tulajdonképpen bevezetés a szociológiai szemléletbe, a szociológiai gondolkodásba. Útmutató — nem több annál! Az utat *bejárni* annak kell, aki *elindul* az útmutató tábla által jelzett irányban. Semmiféle kivonat nem pótolhatja a nagy tudományos munkák olvasását, semmiféle leírás a tényleges társadalmi kutatómunkát, semmiféle elméleti szempont a társadalmi tevékenységet, a tudatos társadalmi állásfoglalást.

Szociológiával *önmagában*, egyéb tudományos szakismeret nélkül éppolv kevésbé lehet foglalkozni, mint filozófiával. Nincs jelentékeny filozófus, aki legalább valamely szaktudomány területén ne lett volna teljesen otthonos s ne ismerte volna teljesen a tudományos munka módszertanát; a legtöbbben értékes alkotásokat hagytak hátra a szaktudományok területén. S így van ez a szociológusokkal is.

Alapos *történeti* és *közgazdaságtani* tájékozottság nélkül mindenféle szociológiai munkálkodás hiábavaló. Még az olvasás is. Nélkülözhetetlen a *jogtudomány* alapfogalmainak ismerete is, hiszen a jog emberek, embercsoportok, intézmények egymáshoz való viszonyát szabályozza; s bizonyos alapvető *földrajzi*, *természetrajzi* és *néprajzi* képzetek nélkül a szociológiai elméletek nem telnek meg élő tartalommal. A kultúra nagy teljesítményeinek, *a nyelv*, *az irodalom*, *a művészet*, *az erkölcs*, *a vallás* ténveinek ismerete nélkül a társadalomról beszélni üres szöfecsérlés. S akinek nincs belső viszonya a mai társadalom legégetőbb *politikai* és *szociális* problémáihoz, az hiába foglalkozik szociológiával.

Egy jeles modern szociológus, aki behatóan foglalkozott a szociológia oktatásának kérdésével, tantervi elgondolásait Max Weber szép mondásával zárta le: „*Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészüik. Azok, amelyek számára a kultúra folyama állandóan Δ ; problémákat vet fel.*”

Valóban; ilyen örök ifjúság jut osztályrészüil a szociológiának — ha híven követjük nyomát, az örökifjú emberi baladás nyomaiban járunk.

I. RÉSZ

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE

I. FEJEZET

A MONDÁTÓL A TUDOMÁNYIG

A társadalomról való gondolkodás legalábbis egyidős a magasabb szervezettségű társadalmak feltűnésével, vagyis magával a történelemmel. Természetesen nem mindjárt öltött tudományos jelleget, hanem kezdetben inkább a mitológia képeiben jelent meg.

Az ember bízón) ára a kezdet kezdetétől magához hasonló lények kisebb-nagyobb közösségében élt. Emberi köni}ezete, a társadalom, éppolyan közvetlen adottság és éppolyan közvetlen probléma volt számára, mi at a föld, az erdő és az égbolt. Ugyanannyi „hogvin?”-t és „miért“-et is vetett fel. Éppolyan jogos kérdés volt számára az, hogy ki mozgatja a csillagokat az égen, mint az, hogy ki adta a hatalmat a törzsfőnek. Majdnem minden népnek megvan a maga mondatvilága, amellyel beszámol eredetéről („kiválasztott nép”), társadalmi intézményeinek alapjairól (az uralkodó „isteni küldetése”), megmagyarázza a bevett szokások, erkölcsi parancsok (pl. ünnepi szertartásoknál követendő magatartás) értelmét. *A mítosz, a monda sok tekintetben a társadalmi kérdések iránti érdeklődést kielégítő ősi tán ad alommagyar az át.*

Már kézzelfoghatóbb formája a társadalomtudományi gondolkodásnak az, amelynek nyomát a nagy ókori törvényhozók könt> veiben találhatjuk. Hammurabi, Babilónia nagy királya, aligha alkothatta volna meg a mi időszámításunk kezdete előtt 2100 évvel 282 jogszabályból álló törvénykönyvet, ha előtte a mezopotámiai papok, bírák és tudósok nem foglalkoztak volna igen behatóan az állam és a nemzetgazdaság felépítésének kérdésével, az emberi bűnözés okaival, a család szerepével, hiszen a paragrafusok a társadalmi életnek mindezen területeire kiterjednek. S hasonlóan komoly mun-

kálatokra következtethetünk a Krisztus előtti harmadik évezredből, sőt már sokkal korábról is, az egyiptomi, indiai, kínai kultúra, egyáltalán mindenfajta őskultúra maradványaiból.

Hogy a Biblia, különösen az Ótestamentum tanítókönyvei (Példabeszédek, Prédikátor könyve, de több nagy próféta írása is) a társadalomra vonatkozó felismeréseknek milyen gazdag tárháza, ez köztudomású. Népek és nemzedékek hosszú sora merített tanácsot belőle.

A társadalmi kérdéseknek rendszeresebb kutatása az ókorban kevés kivétellel mindvégig az erkölcstan, az állambölcselet, valamint a történettudomány kereteiben maradt s ezen kereteket tulajdonképpen a múlt századig, a szociológiának önálló szaktudományként való fellépéséig megőrizte. Mindenestre egy-egy nagy moralista, mint Konfucse, vagy egy-egy nagy bölcs, mint Solon — hogy két egymástól távoli kortársat emeljünk ki a Krisztus előtti VI. századból — erkölcsi tanításainak hatását, bölcsesége hírnevét annak is köszönhetette, hogy új, a gyakorlati élet szempontjából is fontos társadalmi felismerésekkel gazdagította a körülötte élő világot. Konfucse például pontosan meglátta a családnak, mint gazdasági és társadalmi egységnek nagy szerepét az egész társadalom szerkezetének kialakításában; művei még ma is a család szociológiájára vonatkozó kutatások sokat idézett kútfői. Solon, aki a szilárd társadalmi szerkezetet óhajtotta alkotmányával biztosítani, igen élesen elválasztotta a társadalmi osztályokat, és pedig lényegében a gazdasági rendben elfoglalt helyük szerint (nagybirtokosok, lovagok, igások, napszámosok).

A következő században Herodotosnál megjelennek a? oknyomozó, a történeti eseményeket bizonyos törvényszerűen kiható társadalmi előfeltételekre visszavezető történetírás első halvány nyomai. S ha nála még nagyon sok minden istenek közvetlen beavatkozásában leli is magyarázatát, azért már szinte szaktudományosan hat egy olyan probléma felvetése, hogy a Nílus vízállásának további esésénél hogyan alakulna az egyiptomi népesség, a földművelés és a közélet helyzete. Thukydidesnél, Xenophonnál, de leginkább Polybiosnál igen kiterjedt társadalomtörténeti megfontolásokat találunk (beleértve szokások, intézmények, politikai eszmék különböző népeknél való összehasonlítását, eredetének kutatását is). Mindazonáltal az egész antik történettudományra, a nagy római történészekre, Tacitusra, Liviusra, sőt a középkor történetíróira is jellemző, hogy az államot igen kevésé külön-

hetik meg a társadalomtól, az államformát a társadalmi szerkezettől s igen nagy szerepet juttatnak a sorsnak, a földöntúli erőknek s az egyéni indulatoknak.

Talán az első összefüggő elméletet a társadalmak különbözőségének okairól Hippokrates, a nagy orvos, Sokrates kortársa alkotta meg. Szerinte az éghajlat szabja meg, milyen életet élnek a különböző népek: részben mert felpezsdíti (vagy) ellanyhítja az embereket, tunyaságra vagy szorgalomra, gyáva tülésre vagy bátor fellépésre sarkallja őket; részben mert meghatározza természeti környezetüket s ezzel földművelésük, állattenyésztésük, egész munkavégzésük és társadalmi szervezkedésük jellegét. Ehhez hasonló ú. n. *natúrahisztikus* elméletekkel (hol az éghajlat, hol a hegy- és vízrajz, hol pedig valamely egyéb természetes környezeti tényezőnek a társadalomra gyakorolt hatását egyoldalúan eltúlozva) tudvalevőleg mind a mai napig gyakran találkozunk.

Az európai kultúrkörben a társadalmi kérdéseket a közérdeklődés középpontjába az V. század görög szofistái helyezték. Eladdig a törvények, a társadalom intézményei a köztudatban mint eleve érvényes, változhatatlan adottságok szerepeltek. De amikor egy Thrasymachos kimutatta, hogy a jogot a hatalmasok alkotják meg a maguk hatalmának védelmére, vagy egy Archelaos azt bizonygatta, hogy a jó és a tisztos csak csupán konvenció, társadalmi megegyezés kérdése, vagy éppen egy Kritias bevetette, hogy az istenek az államművészet találmányai s csupán arra szolgálnak, hogy tekintélyt adjanak a kormányzatnak — akkor egyszeribe problematikusává vált az egész társadalmi rend, maga a társadalom.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egyszerűen csak a szofisták fellépése fordította a társadalom kérdései felé a közfigyelmet. Ezek a „félíg professzorok, félíg újságírók“ nem véletlenül léptek fel éppen ebben az időpontban s nem csupán szellemes elméleteiknek köszönhették népszerűségüket. Maga a görög társadalom volt ekkor (a perzsa háborúkat követő időben) problémákkal és ellentmondásokkal telített, átmeneti állapotban, egy régi rendből egy új rend felé haladva. Ez tükröződött az újszerű tanokban és az irántuk való érdeklődésben. Általában elmondhatjuk: z. *a mindenkori társadalomelméletek a fennálló társadalmi állapotokat tükrözik; 2. a megbecsülés a társadalomtudományi gondolkodás iránt annál erősebb, agy óbb, minél változékonyabb, minél ideiglenebb, minél feszültebb a társadalmi helyzet.* Ez úgyszólván a szociológiai-történet aranyzabálya.

Az azonban egy mű, amely rendszeresen és összefüggően foglalkozik társadalmi berendezkedés kérdésével — igaz hogy inkább a kívánt, mint a meglévő állapotokat tartva szem előtt, s figyelmét az államrend kérdéseire összpontosítva — Plátón nagy könyve, a „Politeia“ („Állam“). Ez egyben Örök mintája a későbbi időkben oly nagy népszerűsége szert tett *utópiáknak*, amelyekben szerzőik felvázolták, mit tartának az eszmén) i társadalmi rendnek.

Szociológiai szempontból igen lényeges Platónnak az a gondolata, hogy az ember csak a szervezett társas életformában érheti el a legfőbb jót, a boldogságot, rendeltetése kiteljesedését, szóval a társadalom ittr mint az ember emberi mivoltjának szükségszerű határozománya jelenik meg.

Érdekes az is, hogy Plátón az általa elképzelt állam hármas tagozódását — a filozófusok (kormányzók), az örök (katonák és hivatalnokok) s a dolgozók (parasztok és kézművesek) rendjét — párhuzamba helyezi három erkölcsi tulajdonsággal (a bölcsesség, a kötelességtudás és az önuralom erényével), ezeket ismét párhuzamosnak látja a lelkialkat három jellemzőjével (a gondolkodással, a bátorsággal és a vággyal), amely a test három részében (a fejben, a mellkasban és az altestben) lakozik.

A szociológia történetében az effajta elméletalkotásra később is sok példát látunk. Az olyan szociológiai irányzatokat, amelyek a társadalom szerkezetét erkölcsi eszmékből vezetik le, *moralisztikusoknak* nevezzük; a társadalmi élet törvényszerűségeinek lélektani magyarázatát *pszichológiai-stikusnak*, élettani magyarázatát *biológisztikusnak* hívjuk; a biologizmus keretén belül az olyan különleges elképzeléseket, amelyek az egész társadalmat lényegében egyetlen teltnek, ég) étien organizmusnak tekintik s ily módon igyekeznek működését érthetővé tenni, az *organicisztikus* elméletek közé soroljuk. Mindezek az elmélet-típusok fejletlen formában tulajdonképen Platónnál és a görög gondolkodásban is rieg-vannak, de tudományos jelentőségre csak a XIX. században tesznek szert.

Aristoteles korához képest is erősen konzervatív államtudományi műve, a „Politika“, már sokkal inkább a meglévő és nem a kívánt társadalommal foglalkozik. Bevezető része kifejezetten szociológiai jellegű: azt kutatja, hogy a nagy társadalmi egységek hogyan alakulnak ki a kisebb egységekből, a falutelepülések a háznépekből, a háznépek a családokból. Hogy az ember „zóon politikon“, társas állat, ezt

tudvalevőleg Aristotelestdl idézzük. Meglehetősen világosan látta ez a nagy realista azt is, hogy a létfenntartásnak, a gazdálkodás módjának milyen fontos szerep jut a társadalom szerkezetének meghatározásánál.

Úgy Plátón, mint Aristoteles arisztokratikus szemléletük ellenére igen élesen állást foglaltak amellet, hogy a nevelés állami feladat s csak a gyermekeknek nagyobb közösségekben való neveltetése teheti képessé őket arra, hogy jó állampolgárokká válva a közjót szolgálhassák. Plátón a filozófusok szellemi arisztokráciája kezébe akarta adni az államiig) ék vezetését, Aristoteles jónak tartotta a királyságot és a köztársaságot egyaránt, feltéve, hogy megfelelő közösségi szellemben kiművelt emberek állnak az élén s így a királyságból nem lesz zsarnokság, a köztársaságból anarchia. A közösségi nevelés platoní és an'stotelesi eszméje mindenesetre a szociálpedagógia modern tudományának ókori magva.

A közösségi gondolattal szemben a klasszikus görög filozófia alkonyán mindjobban elterjedő sztoikus és epikureus filozófiában az egyéniség kultusza lép előtérbe. Mégpedig két igen különböző formában, igen különböző következményekkel.

Abban ugva a sztoikus iskola, mint Epikuros hívei meg egyeznek, hogy az egyén legjobban teszi, ha bölcsen csak önmagára hallgat, önmagát műveli. („Láthe biószász!“ — „Élj eivonultan!“; ajánlotta Epikuros.) De ezzel a magától ő, a tömegek viszálykodásait és a történelem fordulatait rendíthetetlen nyugalommal szemlélő magatartással kapcsolatban a sztoikusok azért mégis látják, hogy az ember — bármilyen eszményi állapot is lenne ez — nem szolgálhatja C'upán önmagát, hanem embertársaival való *észszerű* eg\ úttmüködéstre hivatott.

A társadalmat a sztoikusok elsősorban az emberek között fennálló szellemi kapcsolatok összességének tekintették — s ennek megfelelően nem is tettek különbséget az eszes lények, az emberek különböző fajtái, osztályai között. Szerintük az embernek eszes lényvé való születése által, természettdi fogva és a természet bölcs, igazságos, észszerű törvényei szerint *jcgái* vannak a társadalomban. Végso következtetésekben az ^emberi egyenlőség mellett szálltak síkra, tagadták a nemzeti és állami határok szükségszerűségét, a társadalom fogalmát kiterjesztették az egész, egységes emberiségre. Szóval világpolgárok voltak, a római világbirodalom világpolgárai — az Imperium Romanum világrészeket átfogó nagysága tükrözödtött eszméikben.

Ha az embert veleszületett közössége teszi a társadalom egyenjogú tagjává, akkor a jog, amely az emberek egymáshoz való viszonyát szabályozza, szintén ebből a természetes észből ered. Ez a sztoikus gondolat — hogy t. i. *a helyes jogérzet megfelel a természet és az ész szerű se g követelményeinek* — A római jogrendszer lapjává vált. A „lex naturae” és a „jui naturale”, a természeti törvény és a természetes jog egysége: t. L. hogy ami természetes, az jogos, s ami jogos, az természetes, s hogy a jogszabályoknak a természetes rendben kell gyökerezniök, a társadalmi szervezetnek pedig a természetes viszonyokhoz kell idomulnia — a *természetjog* ilapelveinek ez az alapvető, konzekvens megfogalmazása Cicero műveiben jut tökéletes kifejezésre s a római jogon keresztül mind a mai napig hatékony. (Ennek a sztoikus gondolatkörnek egyik kiértékelése az európai felvilágosodás kezdeteinél Hugó Grotius nagyhatású elmélete, amely szerint a jognak mindenekfelett az észszerűséget kell szem előtt tartania. Ugyanide, a sztoikusok észszerű és természetes társadalmára vezethető vissza Rousseau nagy s a felvilágosodás sorában döntő hatású elgondolása, amely szerint az emberek *g> máshoz való viszonyát észszerű „társadalmi szerződés” szabályozza, s az emberi lételemény csak a „Retourmons t la natúr«!” („Térjünk vissza a természethez!”) jelszavának itóvetésével érhető el.

Az epikureusok viszont az egyéniség szerepének előtérbe lelyezéséből azt a következtetést vonták le, hogy amennyiben az ember egyáltalán társadalmi életet óhajt élni, akkor azt csak hasznossági okokból, gyakorlati érdekekből teheti. Szerintük *ti hasznosság elve, az érdek minden társadalmi tevékenység hatóereje*. Ebben az ú. n. *utilitansztikus* elméletben — amelynek előzményeit némi figyelemmel a szofistáknak az istenek „hasznosságáról”, jog és hatalom viszonyáról alkotott gondolataiban is fellelhetjük — benne rejlik mindenféle iödern *szociológisztikus irányzatnak* a magva, amely a társadalmom törvényszerűségeit nem társadalmonkívvüli (természeti) vagyv társadalmonfeletti (szellemi) tényezőkre vezeti vissza, hanem a *társadalmon belüli*, emberek és embercsoportok között ható erőkkel magyarázza a társadalmi folyamatokat. (A XIX. században az utilitarista gondolkodás az államelméletben — Bentham nyomán — ismét igen divatosá lett, csakhogy kissé nyárspolgári formában. Jó é^c helyes az, ami a polgárnak jó — a maga eszményei szerint. Sokkal mélyebb és tudományosabb az utilitarizmus Helvetiusnál, a

XVIII. századi francia enciklopedizmus egyik nagy alakjánál, aiki felhasználja ezt a szemléletet az erkölcs társadalmi gyökereinek, az anyagi életben rejlő kötöttségeinek kimutatására.) A társadalmi szerződés fogalma egyébként az epikurusoknál is megvan, csakhogy szerintük nem a természetjog, nem az észszerűség, hanem a? érdek, a célszerűség készteti együttműködésre az embereket.

Mindaz, amit itt elmondottunk, kiolvasható és kikövetkeztethető az ókor gondolkodóinak műveiből. De — s ezt ismét hangsúlyoznunk kell — a klasszikus társadalomtudomány nagyjából mindvégig megmaradt a bölcselet kereteiben s konkrét társadalomkutatásról itt még alig lehet szó. S ha rámutattunk arra, hogy a modern társadalomtudomány majdnem minden irányban) zatának elméleti alapelemei fellelhetők a görög gondolkodásban, ez csak azt a közismert megállapítást támasztja alá, hogy a filozófia bölcsője Görögországban ringott.

A középkori keresztény társadalombölcselet ilyen szempontból a klasszikus hagyományok folytatója. S ha társadalombölcselet helyett rendszeresen megfigyelő, összehasonlító, sőt bizonyos értelemben kísérletező társadalomkutatással akarunk találkozni, akkor egészen a reneszánszig kell előrehaladnunk.

Az egyházatyák számára, ha sok egyéb kérdésben eltérők is voltak nézeteik, az mindenesetre vitán felül állt, hogy az emberi társadalom története Jézus Krisztusnak, az Isten Fiának földi megjelenésével fordulóponthoz jutott, a történelem az emberiség megváltásában nyeri el értelmét s a végítélet felé halad. A társadalmi rendnek a földöntúli igazság a mintája s amennyiben nem ehhez a mintához igazodik, úgy a Gonosz beavatkozásáról van szó.

Ez a felfogás alkalmas volt arra, hogy mélyértelmű metafizikai elmélkedéseket indítson meg az ember rendeltetéséről a földi siralomvölgyben, s hogy a történelemből, a Jó és a Gonosz elvi harcából erkölcsi tanulságokat vonasson le, de semmiképpen sem adott indítékot a konkrét társadalmi jelenségek tanulmányozására.

A középkori keresztény társadalombölcselet két kimagasló nagy szelleme Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás volt. Két pólus ez: az egyik az ókor határán, a keresztény korszak kezdetén áll, a másik a középkori világ teljességében, az Egyház világi uralmának tetőpontján jelenik meg. Az egyik a platonai idealizmus végső következtetéseit vonja le a kereszt-

ténység elvére a másik az atistotelesi realizmusét. Abban azonban megegyeznek, hogy a társadalmi problémákat mindkét esetben másodlagosnak, földi eszközökkel végleg meg nem oldhatók tekintik — a földi élet csak előkészület a túlvilágra.

Úgy az augusztinikus, mint a themisztikus állambölcselet híven tükrözi a társadalmi valóságot, a kort, amelyben megszületett. Szent Ágoston lelkében még benne ég a fájdalom azért a kegyetlen üldöztetésért, amelyet egyházának a pogány világi hatalom, a Római Birodalom részéről el kellett szenvednie. Az δ tanításaiban élesen szembenáll az í'ten.Országának földi képviselője, az Egyház, a Sátán birodalmává^, a világi állammal. Aquinói Szent Tamás korában viszont az Egyház már régen ura az államnak, maga alá rendelte a világi hatalmat. A nagy dominikánus számára az államnak az a rendeltetése, hogy törvén) és intézményeivel istenes életre készítse polgárait s így méltóvá tegye őket a földöntúli kegyelemre, amelyet csak az Egyház útján kaphatnak meg.

A tál odaírni életet Szent Tamás természeti szükségszerűségnek tekinti s továbbfejleszti Aristoteles elgondolásait a „zoon politikon“-ról, a társas állatról. „De regimine principum“ című munkájában ezt írja: „Az ember természettől társadalmi és politikai állat (animál sociale ét politicum), amely természetes szükségleteinél fogva minden más teremtet állatnál jobban ráutaltatott arra, hogy sokak társaságában éljen. Mert más élőlényeket α természet maga élelmez, testüket befedi szőrrel, védelmükre fogat, szarvat, karmot ad, vagy legalább gA őrs izmokat, hogy meenkülni tudjanak. Az embernek nincs ilyen természetes felszerelése. E helyett esze van s így két keze munkájával mindenfélét el tud magának készíteni. Nem lehetséges azonban, hogy az ember egyedül állítsa elő mindazt, amire szüksége van s ezért az ember önmagában nem élhet megfelelő módon. S ebből adódik, hogy a természet szándéka szerint az embernek társaságban kell élnie... így egyik ember a másiknak segítséget nyújt s különböző emberek eszük segítségével különböző dolgokat igyekeznek feltalálni: az egyik orvoslással, a másik mákfajta dologgal, a harmadik ismét másfajta dologgal foglalkozik.

Ez teljesen modern gondolatmenet! A termelés, a technika, a munkamegosztás mint társadalomszervező erő egészen hasonlóan epei például Marxnál és Engelsnél, persze azzal a végső fő igen lényeges különbséggel, hogy Szent Tamás számára a iheri ész isteni adottság, míg Marx és Engels

számára az emberi szellem alkata is a termelést viszonyok által határoztatik meg.

Az államnak, mint a társadalmi hatalom szervezetének, Szent Tamás szerint közvetlen célja az, hogy alattvalói szükségleteiről, a „jó életről” — nemcsak anyagi, hanem érnyes szempontból is jó életről — gondoskodjék. Itt Aristoteles követi, aki a szépségben és boldogságban való életet jelölte meg az állam céljaként. De már teljesen Szent Ágoston szempontjához csatlakozik Szent Tamás, amikor kijelenti, hogy a teljes boldogságot a társadalmi élet útján sohasem érheti el az ember, hanem csak az Egyház révén. Ezért az államot minden tekintetben alá kell rendelni az Egyháznak.

Amint a pápaság hatalmának csökkenésével megindul az Egyház és a világi állam párhíveinek, a guelfeknek és a ghibellineknek a harca, megváltozik a keresztény államelmélet is. Dante, a nagy ghibellin, a „De monarchia”-ban az Egyházat és az államot már egyenrangú félnek tekinti: az egyiknek a földi, a másiknak a földöntúli jóról kell gondoskodnia és hatalmi köreik elválaszthatók. A XIV. század elején pedig a ferencrendi Occam Vilmos, Duns Scotus tanítványa, egyenest a világi hatalom pártjára áll a pápával szemben. A sztoikus és epikureus hagyományt felelevenítve, az emberi társadalom észszerű, természetes, földi rendeltetését kap: az állam azt az emberek közötti megállapodást szolgálja, hogy együttműködésük révén biztosítsák jólétüket.

S ezzel már elérkeztünk a reneszánsz határára.

Ha a középkorban a teológiai állambölcselet uralma volt a szűkebb értelemben vett társadalomtudományi kutatás legfőbb akadálya, a reneszánszban a gyakorlati politikai érdeklődés szorítja háttérbe a társadalmi problémák tudományos feldolgozását. Cesare Borgia tanácsadója, Machiavelli, az „Il Principe” („A fejedelem”) című művében a társadalmi viszonyok nagyszerű ismerőjeként mutatkozik meg. A hangsúly azonban mindig a politikán van: hogyan hasznosíthatók a társadalmi szerkezet sajátosságai a társadalmi erők egymást támogató és ellentétes hatásai a fejedelmi hatalom biztosítására? Machiavelli kortársa, Baldassare Castiglione, „Il Cortegiano” („Az udvari ember”) című dialógusában a reneszánsz udvaik társadalmi szokásainak egész SZÖVCA önyét feltraja, de célja teljesen gyakorlati: előkelő urakat nevelni.

Nem kevésbé gyakorlati és politikus — bár szempontjai mindinkább az embernevelésre, az egyén fejlesztésére irányulnak — a déli reneszánszai alig valamivel később kifejlődő

északi humanizmus társadalomtudományi állásfoglalása sem. A helyes, kényes elmés, egészséges életmód kérdéseinek kivételes figyelmet szentelő Rotterdami Erasmusnál az egyéniség kultusza szinte epikureus formákat ölt. (Tudjuk, hogy az antik epikureizmusnak minden formája „társadalomellenes“ volt abban az értelemben, hogy a közösség ereje iránti bizalmatlanságból az „egyéni megoldást“ kereste.) Nem hiába a kezdő polgárosodás, a differenciáltabb és individualistább városi életfojima kialakulásának s a nagy egyéni karriereknek a kora ez. Ugyanekkor léltreismerhetetlen a humanizmusban a sztoikus gondolkör hatása is: a világpolgárság (eszmén) e beleillik a világ felfedezésének, az új világbirodalmak kialakulásának kezdő korszakába.

Rotterdami Erasmus barátja, Morus Tamás, az „Utópia“ szerzője, e művével a társadalomtudományi gondolkodás egészen újszerű és hatásos irányát indítja meg. Megalkotja az eszményi társadalom képét, amelyben már nincs meg a magántulajdon egyenlőtlensége, nincs háború és nincs szegénység — de ez a társadalomkép arra szolgál, hogy kimutassa: a meglévő, a valóságos társadalom bajai milyen tényezőkből erednek. Ha például bűnözésről beszél, akkor kimutatja, hogy Utópia szigetén azért ismeretlen a bűn, mert nincsen nyomorúság és mindenki számára nyitva áll az érvényesülés kapuja; a meglévő társadalomban viszont a legdrágóbb törvények is tehetetlenek a bűnnel szemben, mert nem szüntetik meg materiális okait,

Morus Tamásnál *összekapcsolódik a társadalom megismerésének kérdése a társadalmi bajok orvoslásának kérdésével.* Az *utópista szocializmus* azután Campanella barokk Napállamán, a „Civitas Soli“-on keresztül egészen a XIX. század kezdetéig» Fourier, Saint Simon, Gábet regényes államelképzeléseii a társadalomról való elmélkedés egyik döntő hatású irányzata marad. (A társadalom tudományos problémáját a jóléti és szociális problémáktól újra elválasztani azután csak a XIX. század konzervatív polgári szociológusainak sikerült — elméleti síkon, ideig-óráig ...)

Az utópistákkal szemben már Cardanus, a nagy reneszánsz orvos, felállította azt a követelést, hogy *képzelt társadalmak helyett inkább közvetlenül a meglévő államokat kellene megvizsgálni*, miféle történeti körülmények és természeti behatások révén alakult ki szerkezetük. Ő még arra gondolt — nyilván Platón és Hippokrates hatására —, hogy a népeket növényekhez és illatokhoz hasonló, természeti eredetű életények-

nck kell tekinteni; egészséges fejlődésük eb betegségek okait kell keresni. Bodin, a nagy jogtudós, a hugenották egyik vezére, már igen beható összehasonlító vizsgálatokat folytat a különböző államformákról és társadalmi kihatásaikról. Mint a nagypolgárság képviselője, kísérletet tesz arra, hogy a magántulajdon fogalmát a természetjogból, a természetből be rendezéséből levezesse. Ezzel szemben már kortársa, a kételkedő Montaigne rámutat arra, hogyha a jog a természet rendjének felel meg, akkor nagyon sokféle természet lehet a világon, mert a jog is sokféle. *Ha az embernek valamikor, ősi természeti állapotában talán a természet rendjéből eredő iörvényei voltak s, ma mar történeti eredetű, hatalmi intézmények szabják meg a jogot.*

A XVII. és XVIII. századot az államrend természetes, észszerű vagy történeti-hatalmi jellegére vonatkozó viták töltik ki. Hugo Grotius a természetjog legtisztább képviselője; számára *a természetes és az észszerű jogrend teljesen azonos.* S nagyjából ugyanezt vallják a felvilágosodás korának összes jelentős természetjogászai. Hobbes szerint viszont a természetjogból csak a legáltalánosabb jogelvek vezethetők le, egyébként azonban számolni kell azzal, hogy *az ember természetes állapota a „helium omnium contra omnes“ (mindenki harca mindenki ellen, s az államnak, hogy a békét biztosítsa, hatalmi szóval kell meghatározni, mi megengedett és mi tiltott.* Spinoza még inkább „társadalmasítja“ a jogot: hogy az emberek együtt tudjanak élni, fékezniök kell ösztöneiket — személyiségük jogát és hatalmát át kell adniok a társadalmi közösségnek. Locke szerint az embernek önkéntes elhatározás révén ki kell emelkednie természeti állapotából és észszerű együttműködésre kell törekednie másokkal, az egész társadalommal, amelynek alapja az egyének egymással való ^szerződése“.

Mindezek az elméletek magától értéccődően a kor társadalmi állapotait, az abszolút és az alkotmányos királyság körüli harcokat, a reformáció és az ellenreformáció küzdelmeit, a király, a nemesség és a polgárság érdekellentéteinek és szövetségeinek mindenkori állapotát, végső fokon az egész európai gazdasági és társadalmi rend átalakulását tükrözik. Hiszen ezeknek az elméleti állásfoglalásoknak gyakorlati következményeik is vannak: egészen mások az uralkodó jogai, ha csak alattvalói „megbízottja“, ha minden társadalmi hatalom a társadalmi szerződésből ered, s nyilván egészen más az alkotmány szerepe, ha szükségképpen a természet rendjét fejezi ki,

s egészen mi\ na észszerű — s eszesen módosítható — emberi elgondolás.

A XVIII. században mindinkább tudatosá válik az államrendszerek történeti változékomysága, a fennálló rend esendő volta i» ennek megfelelően egyre világosabba válik a társadalomtudományi gondolkodók számára *az állam és a társadalom fogalmi megkülönböztetésnek szükségessége*. Az államhatalom kérdéseinek egyik legfinomabb elemzője, Montesquieu, aki felismerte a polgári demokráciák számára később alapelvül szolgáló hatalmi megosztást: a közigazgatás, a törvényhozás és a bíraskodás különválasztását, egyben mindjárt magyarázatot is keresett arra, hogy a különböző társadalmak miért jutnak oly különböző államrendhez. Visszatérve a hippokratesi tanokhoz (s valószínűleg Bodin hatására is) az éghajlatot, a földrajzi tényezőket s ezek szerepét a termelés rendjének kialakításában tette felelőssé érte.

A francia forradalom előkészítőinél, az ú. n. enciklopedistáknál mindinkább előtérbe nyomul az államrend és az uralkodó társadalmi eszmények bírálata. Holbach, a francia filozófiai materializmusnak talán legnagyobb alakja, a jogi erkölcsi és villamos eszmények történetét egyenest az emberi társadalom anyagi szükségleteinek fejlődéséből vezeti le.

Rendkívül világosan külön\álasztják az államot a társadalomtól a kor nagy angol gazdaságtörténészei és politikai filozófusai Shaftesbury, Hume, Adam Smith, Ferguson s *az államiséget kifejezetten társadalmi terméknek, a történelem fe-lyaman belső társadalmi tényezők hatására létrejött hatalmi szervezetnek tekintik*. Ezzel természetesen éles ellentétbe kerülnek a társadalmi szerződésre vonatkozó elterjedt elméletekkel, hiszen ezek a társadalmi és az állami szervezetet *azonosnak*, az emberek együttélési megállapodásának tekintik. Shaftesbury és társai szerint az ember eleve társadalomban él s államot *teremt* magának, amikor a kis (pl. családi) egységekből eg\ re nagyobb társadalmi alakulatok (nemzetségek, törzsek, nemzetek) jönnek létre. Ferguson szerint *az állam éppenséggel gazdasági szükségszerűségből keletkezett — a magántulajdon viszonyainak szabályozására*; az ősi gyűjtő és vadásztársadalmak vagyonszösségben éltek, állami szervezetség nélkül; *szilárd államrend pedig csak nagysokára, a földművelő népek földközösségeinek felbomlásakor, nagy vagyoni különbségek megvédésérc alakult ki*. (Jóval később Marx és Engels képviseltek sokkal szélesebb tudományos alapon hasonló felfogást az állam keletkezéséről. Az alkotmány

formáinak gazdasági gyökereit elemezve Ferguson, sőt már

Adam Smith is szinte „marxista“, csak éppen nem terjesztik ki

azt az elemzést az alkotmányformák megvalósításáért folyó szellemi és politikai harcokra, magára a történelmi folyamatra, amely az államrendet kiformálja)

A francia forradalmat megelőző nagy szellemi mozgalmakban Voltaire, Condillac és még sokan mások ugyanolyan éles történész-szemmel vizsgálták az államok keletkezését, mint az angol racionalisták. *Az ilyen történelmi szemléletben magától értetődően világosan különválnak az állam és a társadalom fogalma — hiszen a társadalmi életforma a történelem kezdeteitől fogva megfigyelhető, míg az állam hatalmi szervezetének kialakulása aránylag késői történelmi fejlemény.* Ellenzik a történészek — nagy általánosságban szólva — a társadalmi szerződés elméletét is, hiszen ez feltételezi, hogy már a társadalom keletkezése előtt megvannak az egyének, akik azután szerződéses együttműködésre lépnek egymással; ez pedig ugyancsak „történelmietlen“ feltételezés, egyrészt, mert semmi nyoma sincs a történelemben, sőt még ki sem következtethető belőle, másrészt, mert az egyéniség éi> a szerződési készség kialakulása — a történelem minden, tanúsága szerint — nem előzménye, hanem fejleménye a társadalmak történelmi fejlődésének.

A társadalmi szerződés legnépszerűbb és legnagyobb hatáíú hirdetője egyébként Rousseau volt, akinek a „Du contrat scial“ („A társadalmi szerződésről“) és „Discours sur l'ínégalité parmi les homines“ („Tanulmány az emberek közötti ég) enlőtlenségéről“) című műveiben kifejtett s mindenfajta történelmi szemlélettel nyíltan, tudatosan szembehelyezkedő szerződés-elméletére már a sztoikus bölcsélettel kapcsolatban utaltunk. Egyébként Rousseau-nak *nem* magával a szerződés-elmélettel s nem is a közismcit „Vissza a természethez {“-jel-szóval volt oly nagy hatása a francia forradalmi szellemre, hanem inkább mindebből levont következtetéseivel: *a)* hogy az ember eleve egyenlő és szabad — hiszen másképp nem is szerződhetett volna; *b)* hogy a fennálló államrend, amennyiben akadályozza az emberi egyenlőséget és szabadságot, természetellenes és észszerűtlen; *c)* hogy a társadalomban — mert szerződéses alapon jött létre — a *közakaratnak* kell uralkodnia. A közakaratnak ez a fogalma alapvető a nép szuverenitása, a demokrácia követelése szempontjából. Mellesleg me--említendő hogy Rousseau — főleg utóbb említett írásában — állast foglalt a mellett, hogy a társadalom létrejöttét az ész-

szerű magyarázat szempontjából és nem a történelmi eredet szempontjából kell vizsgálni; hogy tehát a társadalmi szerződés történelmi tény-c vagy sem, az meglehetősen közömbös számára. Ugyanígy közömbösnek tekinti az egyenlő és szabad egyének szerződése kérdésében azt is, hogy tud-e egyáltalán az ember egyedül, mindenféle társadalmi formán kívül élni valami minimális családi kötelék szerinte is kezdettől fogva fennállhatott.

Kétségtelen, hogy Rousseau műve politikai és irodalmi szempontból sokkal jelentékenyebb, mint társadalomtudományilag. Már tudniillik ha önmagában nézzük. De az emberi egyenlőségről és szabadságról vallott felfogása, a fennálló államrend kritikája és a közakarat fogalmának kiemelése oly rendkívüli hatással volt a francia forradalmi szellem kialakítására, s ennek a szellemnek azután a társadalmi gyakorlat és a társadalmi elmélet síkján oly határtalanul fontos szerepe volt a világban — hogy végső konzekvenciáiban mégsem jogtalan, ha Rousseau fellépését fordulópontnak tekintik a társadalomtudományi gondolkozás kialakításában.

A francia forradalom gondolkörében — mint minden forradalmi ideológiában — összeforr társadalmi elmélet és társadalmi gyakorlat kérdése: *a társadalom tudományos problémája elválaszthatatlan a szociális problémától.* A figyelem a forradalmi korszakban persze nem arra összpontosul, hogy milyen a társadalom — sokkal inkább arra: mit kell tenni a megváltoztatására.

Túl messze vezetne, ha végig akarnók kísélni a társadalmi problematika szétágazódását a francia forradalom eszméitől (és ellenforradalmi visszahatásaiktól) átítatódott európai gondolkodásban. Túl messze vezetne ez, mert hiszen elmondhatjuk: *a francia forradalom óta az élet se mily én területén nem lehetett többé elszigetelni — akárcsak mesterségesen is elkülöníteni — az emberi problémákat a társadalmi problémáktól.* A biológiától a történettudományig, az erkölcsantól az orvostudományig az összes tudományos szakmák valamiképen „társadalmisodtak“. (A XIX. század polgári szociológiája megkísérelte ugyan a szociális probléma különválasztását a társadalom tudományos problematikájától, de ez — mint látni fogjuk — maga is szociális állásfoglalás volt: persze konzeratív vagy éppen ellenforradalmi értelemben.)

A tudományos gondolkodás társadalmisodása nem egyszerűen a francia forradalom szellemi hatására történt. Ez az egész fordulatot, sőt magának a szociológiának, mint saját-

tudományszaknak a kialakulását végső fokon nem valami anyagtalan, szellemi erő váltotta ki, hanem az a hatalmas gazdasági átalakulás, amely a francia forradalmat is kirobbantotta: a tőkés termelési rend, a kapitalista társadalom kibontakozása.

A feudalizmus bomlása és a modernebb gazdálkodási módszereknek a fejlődő és feltörekvő polgárság által való kialakítása rohamosan megváltoztatta Európa képét. A népesség aóttön nőtt és városokba összpontosodott. A rnagasabbfokú termelés magasabbfokú munkamegosztást, újszerű társadalmi szervezést tett szükségessé. A közlekedés meggyorsult, a társadalmi érintkezés köre kiszélesedett. Az európai rend, az európai gazdaság keretei megfeszültek. Ennek két, a mi szempontunkból igen fontos következménye volt:

a) *Európa kicsi lett!* Új, tengerentúlra kiterjedő birodalmak keletkeztek, expedíciók indultak a világ minden tájára aranyért, nyersanyagért. Megindult a gyarmatosítás, a világkereskedelem.

b) *A történelem szinte szemelláthatóvá vált!* Egy-egy ember — éppen a termelési viszonyok rohamos változása következtében — nagyobb átalakulásokat ért meg politikai, társadalmi, technikai és tudományos téren, mint azelőtt a nemzedékek hosszú sora.

Az ember megismerkedett a világgal, az idegen népek, idegen országok, idegen erkölcsök, idegen kultúrák hihetetlen sokféleségével, így rádöbrent arra, hogy *a társadalom nem lalami egyfajta, adott dolog, hanem különböző viszonyok között más és más.* Szóval tudatossá vált *a társadalmak változatossága, térbeli relativitása.*

A történelmi változások felgyorsulása s a társadalmi formák változékonyságának velejáró felismerése ugyanekkor tudatossá tette *a társadalmi formák változékonyságát, a társadalmak időbeli relativitását.*

A termelési viszonyok fejlődése s a vele járó társadalmi átalakulás megváltoztatta a világ arculatát — de ugyanekkor megváltozott a világgép is, amelyet az emberek maguknak megalkottak. Először a legnagyobb, leghaladóbb szellemek számára vált kényszerítővé, hogy világgépüket a világ megváltozott arculatához hozzáigazítsák. Később az egyre szélesedő köztudatban is végbement ez a folyamat.

Új tudományok keletkeztek, az újkor új tudományai. Ezekre persze nemcsak elméleti szempontból volt szükség,

ahhoz, hogy meg tudják magyarázni a világot —, hanem gyakorlati okokból is: hogy urai maradhassanak!

Így alakult ki a XVII—XVIII. században a statisztika — eredetileg a „status“ok, vagyis az államok népességi és anyagi viszonyainak összehasonlítására szóló tudomány. (Nevét Achenwall adta 1759-ben, de Graunt már 1661-ben terjedelmes angol halálozási statisztikát közölt.) Erre az új tudományzakra nem holmi teoretikus meg gondolás vitte rá a tudós címeteket, hanem a nagy politikai és gazdasági egységek kormányzásának, a vámügynek, a biztosításügynek stb. gyakorlati követelményei. De az alap gondolat: *a társadalmi tények számszerinti mennyiségi kiértékelése elméletileg is nagy jelentőségű volt — és maradt mind a mai napig — a módszereim társadalomtudomány kifejllesztése szempontjából.*

S így alakult ki — gyakorlati szükségből, de súlyos kihatásokkal az elméletre — a politikai közgazdaságtan is.

Első nagy iskolája, a *merkantilizmus*, először Spanyolországban terjedt el s innen került Angliába (Child, Culpeper), majd Franciaországba (Colbert). Híven az abszolutizmus állim-bálványozásához s a kereskedelmi haszonból élő állampénztár igényeihez, a merkantilista elmélet középpontjában, *12 állam gazdasági javának szolgálata* állott.

A merkantilista politika erőtelje⁴. beavatkozással megbüntette a kereskedelem fejlődését akadályozó partikularizmust, a gazdasági területek felaprózását helyi vámszedők és kiskirályok uralma alatt, másrészt hatalmas, fegyveres erővel is megvívott vámháborúk során a kereskedelmi haszon jelentékenny részét az állam számára biztosította.

A merkantilizmus jó volt a kereskedelem jogainak kiküzdésére. De amikor az új világhatalom, a kereskedelem már kivívta jogait, nyügnék érezte az állami beavatkozást. S a politikai közgazdaságtan új nagy elmélete a *fizokratizmus* lett, amely a természetben látta a gazdaság minden forrását s ennek megfelelően a természeti viszonyokhoz mért teljes szabadságot kívánt a gazdasági tevékenység számára. A nagy fizokraták» Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Kivière s XVI. Lajos zilált pénzügyeinek intézője, Turgot a természet erők és nyersanyagok kiaknázásának hívei. S már nem a kereskedelem kérdéseit állítják a gazdaságpolitika középpontjába. Elsősorban (Franciaország tiszta agrárállam ebben az időben!) a földmivelés modern fejlesztését s ezen felül az állami beavatkozással szemben a szabad gazdasági versenyt követelik.

A fejlődés élén járó, erősen iparosodó Angliában a *liberalizmus* legnagyobb képviselője, az ú. n. klasszikus politikai gazdaságtan nagymestere, Adam Smith megelőlszik ugyan a szabad verseny követelésében a fiziokratákkal, de a gazdagságot a fiziokratákkal ellentétben nem a földből, hanem (a gőzgép és a mechanikus szövőszék Angliája!) a *munkáiból* származtatja. Nagy elméletet állít fel a munkamegosztás társadalmi hatásairól, a termelési viszonyok változására vezetve vissza a társadalmi viszonyok változásait.

A klasszikus politikai közgazdaságtan nagy praktikus haszna a kapitalista társadalom fejlesztésénél éppoly nyíltan, mint alapvető jelentősége a szakszerű társadalomtudományi gondolkodás megalapozása szempontjából.

Hogy a szabad verseny rendszere fenntartható legyen, kutatni kellett, miként illeszkednek össze az egymással versenyző emberek érdekei, milyen társadalmi törvényszerűségek uralkodnak az emberek felett. Malthus az országok túlnépesedésében keresi a szegénység okait; a helyzet javítására a születések korlátozását ajánlja. Ha elmélete téveshek is bizonyul, rátereli a figyelmet a természeti, gazdasági, szociális és politikai tényezők összefüggéseire. Adam Smith tanítváma, Ricardo belemélved a jövedelemmegosztás is kérdéseinek elemzésébe. Művének, illetőleg műve bírálatának nagy jelentősége van a „Das Kapital“ („A tőke“), Marx főműve szempontjából, hiszen Marx Ricardoból kiindulva éppen a politikai közgazdaságtan kritikáját írja meg: s ez a kritika maga a marxizmus*!

A társadalmak térbeli relativitása, különböző társadalmi formák létezése tudatosodik a gyarmatosítás nagy századaiban mindinkább kifejlődő és megszerveződő néprajzi kutatásban is. A *néprajz* — éspedig elsősorban a (gyarmatokon élő) természeti népek összehasonlító néprajza — a XIX. század 30-40-án *valósággal összenő a szociológiával*: Herbert Spencer vagy Westermarck ugyanolyan joggal nevezhetők ethnológusoknak, mint szociológusoknak; Engels nagy műve a család, az állam a magántulajdon eredetéről Morgan és Bachofen néprajzi mutatain alapszik; a szociológia átveszi a néprajz felvételező módszereit (szociográfia, társadalomra?), viszont az általános társadalomtudományi szempontok egyre több teret hódítanak az *ethnológiai* elméletekben.

A különböző társadalmi formák összehasonlítása valóságos tudományalapító elvvé válik: sorra keletkeznek az összehasonlító tudomány szakok — összehasonlító jogtudomány, össze-

hasonlító nyelvtudomány stb. Mindezekben a társadalmak terhelő relativitása tükröződik.

Az összehasonlító módszer a maga hihetetlen népszerűségét részben persze azoknak a sikereknek is köszönheti, amelyeket a XVIII. század folyamán szaktudománnyá sűrűsödött élettani kutatás aratott éppen ezzel a módszerrel.

Linnének az állati és növényi szervezetek hasonlóságainak és különbségeinek összevetésével sikerült megalkotnia az élő világ rendszertanát. De tulajdonképpen döntő hatását a társadalomtudományi kutatásra a biológia (amelynek nevére Comte a „szociológia“ szót mintázta) csak akkor fejthette ki, amikor Lamarck kutatásaival bevezetődött a *fejlesztési gondolat*: amikor beigazolódott, hogy az élő világ hallatlan sokfélesége primitív alapformákból való történeti fejlődés rendjében adódott. S amikor a XIX. század derekán Darwin a társas életforma egyik sajátosságában, az élőlények „szabad versenyében“ megélhetésükért folytatott kölcsönös harcukban vélte felfedezni a fejlődési formákat kiválasztó élet-alapelveket, akkor a szociológia is teljesen a biológia és a fejlődéstan bűvkörébe került. A szociológia ú. n. *biológusztikus* iskoláiról a későbbiekben még meg fogunk emlékezni; itt csak arra kell utalnunk, hogy a darwinizmus jelentős mértékben hatott Marx és Engels társadalomtudományi elgondolásainak kialakulására is, és pedig a társadalmi fejlődés gondolatának a létfenntartásért vívott társadalmi harc, az osztályharc tényével való összekapcsolásánál.

A fejlődés fogalmában bennefoglaltatik az idő fogalma is. S nagyjából ugyan akkor, amikor a biológiai fejlődéstörténet gondolata kialakul, a társadalmak időbeli relativitásának tudatosodásával együtt tudományos formát ölt a történelem kutatása is: a XVIII. század a történettudomány és a történetfilozófia nagy százada. Mivel pedig ekkor már világos az is, hogy a társadalmak időbeli változékonysága és térbeli változatossága mindenkorra é> az egész földkerekségre kiterjed, ez az új történettudománnyal, ez az új történetfilozófiával kialakítja a? emberiség világtörténelmének elgondolását. Az „emberiség“ és a „világtörténelem“ számunkra ma már egészen közkeletű fogalma így, ilyen értelemben a nagy európai felvilágosodás ajándéka. Történelmi gyökereit persze megtaláljuk a humanizmusban, a reneszánszban, a keresztény egyház egyetemesség gondolatában, sőt az antik sztoicizmusban is.

Az emberiség és a világtörténelem fogalmának kialakulása, a történettudomány kialakulása, a történeti kutatómódszer az általános bevezetése nélkül a szociológia kialakulása elképzelhetetlen lett volna. A felvilágosodás állam- és jogbölcseletének már említett klasszikusain kívül e gondolkör ki-munkálói közé tartozott a XVIII, századnak majdnem vala-nynyi nagy szelleme: Lessing, Voltaire, Kant s meg-anynyi más.

A felvilágosodás eszméinek taglalása itt túl mersze vezetnc. De két műről mégis meg kell emlékeznünk, mert teljes világos-sággal kimondja, *mi az, amit a tudomány a társadalomba, i keres. Keresi az oly sokféle és oly változandó társadalmi for-mákban a törvényt — a társadalom létét és történelmi fejlő-déséért meghatározó törvényszerűségét*

A két könyv, amelyről itt szó van, Giambattista Vico műve, „Principi di un a scienza nuova d'intorno la communa natura delié nazioni“ („A nemzetek közös természetéről szóló új tudomány elvei“), s Herder nag) munkája: „Tdeen zu einer Philosophie der Geschichte der Menschheit“ („Elgondolások az emberiség történetfilozófiájához“). Talán nem joggatlanul Vico 1725-ben megjelent művét tartják a modern *történet-filozófia* kiindulópontjának, s Herder 1784—1791-ben meg-jelent munkáját a *művelődéstörténeti* kutatás megalapo-zásának.

Vico rámutat arra, hogy bár a földkerekségen a legkülön-bözőbb fajtájú népek élnek a legkülönbözőbb társadalmi for-mák között, azért a társadalmi életben mégis mindenütt tör-~~vén~~vszerű hasonlóságok mutatkoznak, s mi több: *a különböző társadalmi formák történeti fejlődési rendbe állíthatók s c fej-lődésen valamennyi népnek, valamennyi társadalomnak át kell mennie.*

Herder is általános törvényszerűséget fedez fel a kulturális változatokban s *a történeti fejlődés célját a humanitásban látja, amely tudatosítja ezt a minden emberre, minden társa-dalomra kiterjedő törvényszerűséget.* „Az ember is a terem-tés része s engedelmeskednie kell a törvényeknek, amelyek nem kevésbé szépek, mint azok a törvényszerűségek, ame-ly tk a csillagok pályáját megszabják”

Miután a természettudomány újkori nagy fejlődése (eg)cn-getve és követve az új európai termelési renchez szükséges technikai fejlődés útjait) eljutott odáig, hogy előbb a holt, majd az élő természet világában kimutassa a tudományban megfogalmazható törvény uralmát, most itt Vico, Herder s

velük együtt sokan mások új elmélettel lépnek fel: *új tudományra van szükség, amely most már nem a természet, hanem a társadalom létének és fejlődésének törvényeit kutassa ki és fogalmazza meg.*

S ez az ígén), ez a követelés egyre hangosabb lesz, amint a társadalmi fejlődés a francia forradalom után egyre gyorsabb, egyre változatosabb, egyre áttekinthetlenebb s egyre válságosabb formát ölt. S így születik meg a XIX. század új tudománya: a szociológia.

2. FEJEZET

A SZOCIOLÓGIA MÚLTJA ES JELENE.

A „szociológia“ szót először Auguste Comte írta le 1837-ben „Cours de philosophic positive“ („Értekezés a pozitív filozófiáról“) című művében.

Ifjú korában Saint Simon titkára volt s a nagy utópista szocialista reform-gondolatai ráterelték figyelmét a francia forradalom után konszolidálódott polgári társadalom kérdéseire. Bár meghasonlott mesterével s utóbb valamiféle magalkotta, misztikus ész- és szeretet-vallás jegyében kívánta az emberiséget a boldog jövőbe átvezetni, azt mindenestre világosan felismerte, hogy a történelemadta problémákra nem érzelmi vagy indulati, de nem is egyszerűen hatalmi utón kell megadni a választ: *a társadalmon nem segít a -puszta jóakarata lágy jóindulat, de a hatalmaskodás sem — a társadalom valódi szükségleteinek jelismerésével, tudományos feltárásával kell keresni a megoldást.*

Látta azt is, hogy a társadalmi problémák rendkívül összetettek, s minden más tudomány kérdései végül is társadalmi kérdésekbe torkolnak. Szerinte az emberi megismerésnek az egyszerűtől a bonyolult felé kell haladnia: a matematikára épül fel a csillagászat, a csillagok és a bolygók mozgásánál bonyolultabb anyagi rendszerekkel foglalkozik a fizika, a fizikára épül rá a kémia, a kémiára a biológia, amely szerinte a pszichológiát is magában foglalja. A tudományok rangsorának, hierarchiájának a csúcsára pedig a holt s az élő természetnél is magasabbrendű, legbonyolultabb rendszer, a társadalom tudományát kell állítatu — a szociológiát.

Comte-ot a szociológia atyjának szokták nevezni. Ez csak annyiban jogosult, hogy ő adta a nevet a gyermeknek, konkrét szociológiai kutatásokat sohasem végzett, nem is dolgozott ki semmiféle módszert a társadalomkutatásra. Spekulációi hamarosan a miszticizmus területére vezették.

Mindenesetre múlhatatlan érdeme, hogy — mielőtt még vallásalapításra adta volna a tejet — nagyjából megfogalmazta, miért van szükség a szociológiára, mint sajátos tudományos diszciplínára. Vázlatosan körülírta, milyen helyet foglaljon el a tudományok rendszerében: vizsgálnia kell mindazokat a természeti és történeti tényezőket, amelyek a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit meghatározzák. Homályosan felismerte, hogy, ezek a tényezők milyen messze ágaznak: a társadalom élete nem érthető meg az élettani törvények ismerete nélkül, az élettan a vegytanon, a vegytan a fizikán s végül pedig a matematikán alapszik. (Itt azután a világ végső analitikai rendjénél a comtei rendszer ismét belevész az eszme zavaró kódébe.)

Comte vélte, hogy az emberi szellem történeti fejlődésében hét korszak különböztethető meg: 1. a teológiai kor, amelyben az ember a világi jelenségek tulvilági okát keresi; 2. a metafizikai kor, amelyben a jelenségek rejtett, belső tartalmát kutatja; 3. a pozitív kor, amelyben a tények megfigyeléséből a összefüggéseinek feltárásából alkotja meg világképét. A szociológiát az ilyen pozitív jellegű társadalmi ténykutatás irányának szánta, de maga már semmiképpen sem munkálkodott közre abban, hogy a pozitív szociológia valóban kiindulhasson — belezuhan a metafizikai, majd teológiai elmélkedésekbe.

A feladat igazi nagyságát Comte barátja, a sokkal jelentékenyebb angol filozófus, John Stuart Mill ismerte fel. Amikor Franciaországban a vallási tébolyba esett Comte tanítványai „pozitivistáknak” és hitközségek” rendeztek be, a világosfejű s a kor tudományos szükségleteit mindenkinél jobban áttekintő angol bölcselő íz új tudomány propagandistájává szegődött. Már egész Európában hallatlan népszerűségre szert tett, hatalmas logikájában behatóan foglalkozik a szociológia lehetőségeivel: kijelöli, hogy a természettudomány útjain kell jutnia — a jelenségek rendszeres és sorozatos megfigyelésével, induktív általánosítás útján kell eljutnia a törvényszerűségek felismeréséhez.

A Mill által igen módszeresen kifejtett pozitivistáknak gondolat: *társadalomtudományt a természettudomány módszerével* — valóságos korszakmélvált. Ez irányította Henry Thomas Buckle hamarosan világhírvé vált kultúrtörténeti kutatásait. Talán a legnagyobb feltűnést éppen azzal keltette Buckle, hogy kimutatta, a házasságok száma az angol parasztság körében a búzárral párhuzamosan változik, szóval a leg-

ősibb elhatározásinak, a szerelmi párválasztásnak feltételeit is természettudományos jellegű, számszerű társadalmi összefüggések szabják meg. De ez volt a vezérgondolata Hyppolite Taine-nek, a franciák nagy történészének is, aki „milió-elméletben“, az emberi környezetnek az egyént formáló hatásában vélte felfedezni azokat az okszerű törvényszerűségeket, amelyek a társadalmi élet, a szellemi élet formáit meghatározzák. (A milió-elmélet persze abba a hibás esik, hogy a környezetet, a társadalmat valamiféle *adottságnak* veszi, amibe az ember belehelyezkedik. Holott nyilvánvaló hogy az emberek maguk *alkotják* a társadalmat — kölcsönhatásban élnek társadalmi környezetükkel.)

A szociológia természettudományos irányzatának legradikálisabb képviselői az u. n. mechanisztikus iskola hívei voltak. Az amerikai Henry Charles Carey az embert a társadalom molekulájának tekinti. A centralizációt és a decentralizációt a centripetális és centrifugális fizikai erőkkel helyez párhuzamba. Ilyesfajta törvényeket állít fel: Minél nagyobb a hőmérsékletkülönbség két test között, annál gyorsabb a hőátvitel, minél nagyobb a különbség két szomszédos társadalmi csoport között, annál erősebb közöttük az áru- és eszmecsere. Wilhelm Ostwald, a nagy fizikus, a történelmi változásokat energiaátalakulásoknak tekinti s szerinte a kultúra a nyersenergiaának hasznos energiává való átalakítása.

Az effajta spekulációk meglehetősen elburjánoztak, de iger kevésbé vitték előbbre a szociológiai kutatás ügyét. Nagyon hamar kiderült, hogy itt tulajdonképen „költői“ hasonlatokból, felületes analógiákról van szó s nem igazi társadalmi törvényszerűségekről, a társadalmi jelenségek sajátos, okszerű összefüggéseinek megismeréséről. A mechanisztikus irányzat, az egykor olv divatos „szociális fizika“ ilyképen teljesen elavult. Történeti jelentősége legfeljebb annyiban volt, hogy eioteljesen kihangsúlyozta a szociológiának exakt törvények felismerésére irányuló törekvését.

összehasonlíthatatlanul hatásosabb volt a szociológia fejlődése szempontjából az organicista irányzat, amely — régi, niár Platónnál is ismeretes képzetekhez kapcsolódva — az emberi társadalom összességét mint egyetlen élő szervezetet, mint organizmust óhajtotta vizsgálni. Jelentősége nemcsak abban állt, hogy ráirányította a figyelmet a társadalom szervezettstégének, organizáltságának problémáira s a tudományos kutatás középpontjába (a biológia példájához alkalmazkodva) a társadalom elemeinek *működését, funkcióját, kölcsönhatását,*

organicisztikusságát helyezte. Az organicizmus sohasem jutott volna oly fontos szerephez ha biológiai szemlélete révén nem vezet be a *fejlődéstan alapelveit* is a szociológiába. Az élettani kutatás a XIX. század derekán teljesen a darwini eszmék hatása alatt állt: *az élet egymás mellett észlelhető változatos formáit törvényszerű rendbe lehet szedni, kimutatva, hogy az élőlények sokfélesége magából az élet fejlődéstörténetéből alakul ki.* Az egyszerű az ősi, a bonyolult és összetett az új: minden növény, minden állat az egysejtűek utóda — a puhányok, halak, kétlélűek, melegvérű gerinces állatok, emlősök során át az élet fejlődéstörténete egészen az emberig vezet.

Az organicisták számára kézenfekvő volt ezek után, hogy az általuk elő szervezeteknek tekintett társadalmakat is hasonló fejlődés rendbe foglalják az ősemberi hordáktól a primitív gyűjtő vadász, pásztor és földművelő népeken át egészen a modern államokig. A fejlődési gondolat alapján egyszerre magyarázatot lehetett találni arra, hogyan lehetséges a társadalmak hatalmas hivatása — meg lehetett fogalmazni, mi-
ben különböznek a „vadak“, a természeti népek a civilizált világtól. S ha ma már az organicisztikus szemlélet túlhaladott is, mert egészen nyilvánvaló, hogy a sok emberből, sok élőlényből alkotott társadalomnak egészen sajátos, történeti (s nem e érűen fejlődéstani) törvényszerűségei vannak s belső szer- te bizonyos laza analógiákon túl semmiféle élő-
lény szén éhez nem hasonlítható, azért *a társadalmi fejlődés gönc át, az egyszerű alaktól a magasabbrendű, összetettebb fokok felé való haladás rendező elvét többé nem lehetett a szociológiából számítani.*

Az organizmus és a vele egybekapcsolt fejlődéstani gondolat legjelentékenyebb képviselője Herbert Spencer volt. „Society is organism“ — a társadalom élő szervezet — ebből az gondolatból indult ki. Igyekezett kimutatni, hogy a társadalom ugyanúgy viselkedik, mint az élő szervezet: mind növekszik, és növekedése közben differenciálódik, tagoló különleges szerveket alakít ki, amelyek megosztják egymás között a munkát. Az organizmus és a társadalom egyes részei között kölcsönös függőség és együttműködés áll fenn, növekedése és fejlődése során mindkettőnek sajátos tápláló, elosztó és szabályozó rendszere alakul ki. (A vér-áram Spencer szerint a kereskedelemnek felel meg, az anyagcseré az árucserének, az idegrendszer a központi kormányzatnak.)

Itt már látjuk, hogy az organicista elmélet végül is — akárcsak a mechanisztikus — belevész a többé-kevésbé szellemes hasonlatok, analógiák keresésébe és elveszti minden józan kapcsolatát a valósággal. Az élelméjű Spencer figyelmét ez a veszély nem kei ülte el: utalt arra, hogy a közönséges élőlény összefüggő testet alkot, míg a társadalom egyénekből áll, az organizmusban minden lelki funkció a központi idegrendszerben összpontosul, míg a társadalmat alkotó egyéneknek egyenkénti tudatuk van. Hamarosan rájött arra, hogy az organicisztikus szemlélet csak arra szolgálhat, hogy a társadalom szoros belső összefüggéseire terelje rá a figyelmet. Tudományos eredmények a kutatástól csak akkor várhatók, ha nem csupán külsőségeiben követi a biológia gondolkodásmenetét, hanem a különböző társadalmi egységeket gondosan összehasonlítva azt kutatja, milyen fejlődni különbségek mutathatók közöttük, mi az emberi társadalmak fejlődésének menete és *milyen tényezők váltják ki a fejlődést.*

Spencer ennek megfelelően átfogó vizsgálatokba kezdett a primitív népek és a korai civilizációk társadalmi életformáinak összevetésére. Múlthatatlan érdeme, hogy az elsők között ismerte fel *az összehasonlító néprajzi és embertani kutatás nagy fontosságát* a szociológia számára.

Ma már inkább csak az organicizmus szatírjájának tűnik, ha például legradikálisabb képviselőjénél, az oro^z Lilienfeldnél ilyesmiket olvasunk: „A Theseus előtti tizenkét athéni demos zavaros tömege a tömlőállatok típusának felel meg. A római nép ősi szervezete — a három tribus mindegyike tíz curiára osztva a Forum körüli dombon — a tuskésbőrűek sugaras szimmetriáját jeleníti meg. Végül a régi Egyiptom közigazgatási kerületeinek egyenes sora, ez az ízekre osztott, de a központosításhoz közelálló társadalom a gyűrűsférgék típusát jeleníti meg“. Az efajta megállapításoknak a társadalomtudományhoz éppoly kevés közük van, mint az állattanhoz, de hasonló gondolatmeneteket találhatunk furcsamód olyan komoly tudósoknál is, mint Schäffle vagy Bluntschli.

A legkövetkezetesebb organicisták egyike, Novicow a darwini fejlődéstani elmélet „harcis gondolatát“ is átvitte a szociológiára. Ha az életért folytatott küzdelem kiválasztja a legéletképesebbeket, az életképteleneket pedig elpusztítja s így ^olgalja az^egyre tökéletesebb, egyre fejlettebb fajták kialakulását az élőlények világában, akkor a népek és nemzetek közötti^háboruk is hasonló szerepet töltenek be a történelemben. Bár Novicow szerint idővel a vérengző ösztönök egyre

jobban háttérbe szorulnak, az örökké a társadalmi fejlődés döntő tényezője marad. Ez a „háborús szociológia“ szerepet játszott Spencer gondolkodásában is, de korántsem csak az organicisztikus iskola híveinél találjuk meg, hanem a társadalmi jelenségeket erkölcsi eszmén vék megvalósulása szempontjából vizsgáló orosz moralista szociológusoknál, így Lngelgardtnál, a fajelmélethez közelálló Gumpłowicznál és Ratzenhofernél, a kulturtörténész Kíddnél és Vaccaronál, a pszichológisztikus iskolát megalapító Tardenál, az ethnológiai kutató-irányt követő Westermarcknál.

A „háborús szociológia“ mindjárt rávilágít az orgamcisz-tikus iskola s egyáltalán mindenfajta, a társadalmat egy-szerűen természeti ténynek tekintő naturalisztikus irányzat veszé-lyeire. Aki az *emberi* tevékenység sajátosságait nem veszi figyelembe, aki szerint a *társadalmi* rend azonos a természet rendjével, annak számára minden bűn, minden kegyetlenség, elnyomatás és kizsákmányolás, egyáltalán minden visszásság, amivel a társadalomban találkozik, „természetes“ magyarázatra talál s ezzel kiküszöbölhetlenné, megváltozhatatlanná válik. Akkor pedig a további társadalmi fejlődés nem az emberi tevékenység célszerű megszervezésétől, a társadalmi rend ész-szerű átalakításától függ, hanem megint csak a dolgok „ter-mészetes“ menetétől. *Az ilyen naturalisztikus elméletek tehát mindenkor azoknak az érdekeit szolgálják, akiknek a társadalom fennálló természetes rendje egyébirányú előnyöket nyújt, szóval az uralkodó osztályok érdekeit.* (Figyeljük meg, hogy a társadalmi harc és a társadalmi fejlődés gondolata mennyire máskép kapcsolódik össze az elnyomott osztályok érdekeit képviselő Marxnál és Engelsnél, mint az imént emli-tett polgári szociológusoknál. Ok a háborúságokat korántsem tekintik természeti tüneményeknek, hanem az egész történel-men áthúzódó a gazdasági egyenlőtlenségből eredő osztály-harc kifejezésének. Ez az osztályharc pedig maga sem ter-mészetes“, hanem amint az elnyomottak és a kizsákmánvol-tak felszabadító harcai által előrehajtott társadalmi fejlődés elérkezik legmagasabb formájához, a semmiféle elnyomatást és kizsákmányolást nem ismerő osztály nélküli szccialista tár-sadalomhoz, akkor ennek szocializmusa magában foglalja a társadalmon belüli és a nemzetek közötti békét. A társadalmi problémákat emberek teremtik, tehát emberek is oldják meg — a társadalom átalakításával. Ez nem a természet dolga, hin cm a mienk, embereké!)

hogy a naturalizmus, a társadalom sajátos belső erőinek, fejlődési tói vénycinek, ember és természet kölcsönhatásának semmibevétele, minden! éle társadalmi válságjelenségnek természeti tényezőkkal való magyarázata mire vezethet, azt a XIX. századi szociológia egyik biológusztikus iránya, a fajelméleti iskola mutatta meg.

Kétségtelen tény, hogy különböző emberfajták léteznek, persze nem „tisztá fajok“ képében, hanem minden nép számos emberfajta különböző arányú keveréséből állt elő. Aki azonban ebből a biológiai különbségből akarná megmagyarázni a társadalmak különbözőségét, annak felelnie kellene arra a kérdésre is, hogyan lehetséges, hogy azonos fajtabéli összetételű népek a történelem folyamán, sőt azonos időben is miért éltek oly különböző társadalmi életformák között, másrészt a történelmi fejlődés bizonyos fokain miért keletkeztek teljesen különböző fajtabéli összetételű népeknél igen hasonló társadalmi rendszerek?

Ami pedig éppenséggel azt a kérdést illeti, hogy a különböző emberfajták társadalmi értéke, szellemi tevékenységre vagy bűnözésre való hajlamosságuk valamiféle „faji jellegnek“ felelne meg, ezt már a legegyszerűbb tények is megcáfolják.

Vegyük például a zsidóságot. Erről az antiszemita fajelmélet hívei azt hirdették, hogy faji jellegénél fogva nem hajlamos a paraszti életre, a földmunkái a, ezzel szemben tudott dolog (ha máshonnan nem, a Bibliából kellene tudni), hog) a zsidó nép valamikor, más történelmi létfeltételek, ma, társadalmi viszonyok közepette földművelő és pásztornép volt, majd pedig — ugyancsak ellentétben a fajelmélet tanaival — valóságos katonanép. Azt is hirdették a zsidóságról, hogy különösen hajlamos a bűnözésre s ezt azzal „bizonyították“, — például még nemrégiben Magyarországon —, hogy az árdrágítások, sikkasztások, csalások és más kereskedelmi bűnc^elekmények statisztikájában a zsidók sokkal nagyobb számban szerepelnek, mint amekkora számarányuk az egész népesség keretében. A valóság ezzel szemben az, hogy a zsidóság jelentős része, mivel hosszú időn át számos foglalkozási ág (állami hivatal, földbirtok, katonáskodás stb.) el volt előle zárva, ezen társadalmi feltételek következtében a kereskedelem területén kei este a maga megélhetését, s ennél fogva természetesen ezen a területen bűnözött is. De ha Budapesten például a tejhamisítások nagyrészét svábok követték el, ennek sem az oka, hogv a tejhamisításra való hajlam sváb tulajdonság, hanem az, hogy a tejet a pestkönyéki svábok

szállították. Vagy más példával elve: az, hogy a múltban a zsidók oly ritkán követtek el hivatalos hatalommal való visszaélést, ez *nem* azért történt, mert erre fajilag nem hajlamosak, hanem azért, mert ritkán volt hivatalos hatalmuk.

Egyébként éppen *ami a negatív tulajdonságokat illeti, a fajelmélet utólag mindig könnyen igazolhatja önmagát: hiszen ha egy embercsoportot elnyomnak, akkor az elnyomatás súlya alatt könnyen tenyésznek ki (persze nem faji okokból, hanem mert a jogtalanság, a nyomorúság tönkre teszi az embert), ezek a negatív tulajdonságok.*

S ez a lenség: az elnyomatás. *Mindenfajta tudományos köntösbe bújtatott fajelmélet azt a célt szolgálja, hogy az uralkodó osztály felé igazolják elnyomó, kizsákmányoló, fosztogató, vagy egyszerűen rabszolgatartó politikájukat — gyarmati népekkel, nemzetiségekkel vagy más kiszolgáltatott embercsoportokkal szemben.*

Ha a modern fajelmélet atyja, Gobineau mindenfajta társadalmi mozgalmat egyenlőtlen értékű fajok harcából próbált levezetni, s a háborút, a hódítást a magasabbrendű fajták érvényesülési módjának tekintette, végül pedig azt állította, hogy magas rendű kultúrtelejesítményekre csak a fehér ember képes, ki nem venné észre, hogy *itt nem fajokról, nem biológiaiáról, hanem szociológiáról van szó, hanem az imperialista háborúk, a gyarmatok kiszípolozásának „természetes és szükségszerűt” magyarázatáról?* A francia gróf legjelesebb tanítványa, Houston Stewart Chamberlain azután már a fehér emberek körén belül a germánokra korlátozza a legmagasabbrendű faji tulajdonságok körét, követeli, hogy a jó fajta képviselői csak egymás körében házasodhassanak, a káros faji elemeket kapcsolják ki a „tenyésztésből“, s ezzel már benne is vagyunk a hitizmusban, amely Chamberlain is, Gobineaut is és segítőt a divat, a faji csoporttulajdonságokat testmérettel, koponyamérettel stb. meghatározó „antropometrikus szociológusokat“, Vasher de Lapouget, Ammont szellemi őseinek tekintette.

A hitizmus levonta a fajelmélet végső reális következtetéseit: számára Kelet- és Délkelet-Európa népei arra voltak hivatottak „faji tulajdonságaiknál“ fogva, hogy az „Ázsia szívéig terjedő hatalmas kultúrlejtőn“ saját ipar, saját társadalmi fejlődés nélkül „fajilag meghatározott“ extenzív mezőgazdasági termelés módjukat örökre megtartva, mint „született parasztnépek“ szegényes körülmények között élve, olcsó élelmiszert szállítsanak — esetleg egyéb alacsonyrendű rab-

szolgamunkával egybekötve — a Német Birodalomnak, amely viszont termelési hulladékai számára kitűnő felvevőpiacot találhat itt.

Egyébként senkisé tagadja, hogy öröklött tulajdonságoknak, sőt az egyes népek körében esetleg különböző mértékben megoszott öröklött tulajdonságoknak *van* némi szerepük az emberek társadalmi magatartásának meghatározásában. Az alapvető tévedés csak az, hogy valamely ilyen tulajdonság *önmagában* hasznos vagy haszontalan, magasrendű vagy alacsonyrendű. A heves vérmérséklet, a dús képzelet vagy a nyugalmas természet, a szenvedélytelen észszerűség más eb más történeti feltételek mellett nagy értékeket teremthet vagy nagy értékeket rombolhat le. Nem is beszélve arról, hogy az efajta biológiai tényező csík *egy a sok közül*. Általában elmondhatjuk, hogy a kultúra, a civilizáció bonyolultabb, tagoltabb, összetettebb formáiban az élettani tényezők szerepe (például — hogy a legjellegzetesebbet emeljük ki — a nyers testi erőé) mindjobban háttérbe szorul. Egészen más kérdés az, hogy egyes örökletes (de semmiképpen sem faji jellegű, hanem minden fajtánál előforduló) *betegségek* hordozóit hogyan lehet meggátolni abban, hogy utódokat nemzzenek, akiknek eltartása azután nagy terhet ró a társadalomra. (De Homeros vak volt, Byron sánta, Edison nagyothalló!) Az ú. n. eugenika képviselőinek, Galtonnak, Pearsonnak s a modern örökléstan más jeles tudósainak követelése az örökletes betegségek számarányának születés-szabályozás útján való csökkentésére nem indokolhatják meg áltudományos „ember-tenyésztési” elméletek felállítását. Különben is a szociális úton kiküszöbölhető népbetegségek, a csecsemőhalandóság, a tuberkulózis, a vérbaj stb. sokkal több kárt okoznak.

A biologisztikus irányzatokon kívül a XIX. században a nagy szociológiai iskolák egész sora alapozta létét arra, hogy kidolgozta valamely természeti tényező (a földfelszín alakulatainak, az éghajlatnak, az állati és növényi környezetek stb.) hatását az emberi társadalomra s azután ezt az *egy* tényezőt tekintette a társadalmi fejlődés *egvedüli* vagy *döntő* tényezőjének.

Az effajta elméleteknek se szeri, se száma. Hibáik mindig ugyanazok:

a) A társadalmi élet alakulását nem *egy*, hanem nagyon sok tényező — s korántsem csupa *természeti* tényező! — összehatása, kölcsönhatása szabja meg. Minden ilyen „egytényezős szociológia” hivatkozni tud néhány mutatós történeti vagy

néprajzi példára, címei) azt látszik bizonyítani, hogy valóban az általa kiemelt egy tényező szabta meg néhány helyen a társadalmi fejlődés hasonlóságát. Közelcbből megnézve kiderül, hogy sok más helyen, ahol azonos módon érvényesülhetett volna az az *egy* tényező, egészen másfajta társadalmak keletkeztek, viszont igen sok helyen ugyanazon tényező hatása nélkül is egészen hasonló társadalmak fejlődtek k t.

b) A természet maga, amelyből azt az *egy*, *döntő* tényezőt levezetik, nem az ember lététől független, örökké változatlan valóság. A társadalom megváltoztatja a természetet: erdőt irt, állatot szelidít, növényt nemesít, gabonát termeszt, azután meg mocsarakat csapol le, utakat tapos ki, csatornákat vág, hegyeket hord le. S milyen más lesz ugyanannak a természeti tényezőnek a hatása különböző társadalmakra: ugyanaz a folyó más irányba fejleszti egy halásznép egy hajósnép, egy öntözőgazdálkodást folytató földművesnép életét.

Az „egytenyező” szociológiáknak” persze meg volt maguk hasznos szerepe is a szociológia történetében. A szociografikus iskola, vagyis a földrajzi tényezők döntő szerepét kihangsúlyozó kutatási irány nagy képviselői (Le Play, Demolins, Ratzel, Matteuzzi, Reclus, Vidal de la Blache, stb.) ern) edetien buzgalommal gyűjtötték össze mindazokat az adatok it, amelyek a földfelszín alakulatainak a társadalomra való hatását, a magashegységek lakóinak, a sztyeppék, a szagatott öblös partvidékek, a nagy folyamvölgyek népeinek sajátosságait jellemzik.

E kutatások folytán egészen átalakult az addig inkább fizikai és leíró jellegű földrajztudomány: új szakma keletkezett, az *emberföldrajz* (*antropogeográfia*) s ma már igen széleskörű, tudományosan megalapozott áttekintésünk van arról, hogy a földrajzi tényeknek mién szerep jut — persze *rém egyedüli és döntő szerep!* — az emberi társadalom életében.

Ugyanakkor említsük meg, hogy éppen az antropogeográfia kezdeményezőinek, így Ratzelnek túlzásai a földrajzi tények társadalmi értékelésében még egy új kutatási irány kialakulását segítették elő. A nagy holland földrajztudós, Steinmetz maga állapította meg, hogy az antropogeográfusok már szakmájuk nevének megválasztásával is kifejezésre juttatják az egyoldalú geografisztikus szemleletet. Ezért azt javasolta, hogy geo-gráfia (föld-rajz) helyett inkább szocio-gráfiával (társadalom-rajzzal) foglalkozzanak. Steinmetz munkássága a

társadalom jellegzetes alakulatainak felvételezése és leírása tekintetében utat mutatott az egész modern szociográfiának

Az „egytenyezős szociológiák“ körébe tartozik a demografisztikus (népesedéstudományi) irányzat is. Kezdeményezői: az orosz Kovalevszki és a francia Coste. Ennek az iskolának a képviselői a népszaporulat és a népsűrűség változásaival óhajtják a különböző társadalmi formák keletkezését megmagyarázni. Ezzel is úgy vagyunk, mint a többi „egyedüli és döntő“ tényezővel. Kétségtelen tény, hogy a népszaporulatnak és a népsűrűségnek *van* szerepe a társadalomban s ezt érdemes is tanulmányozni. Nyilván más társadalmi formák alakulnak ki ott, ahol összezsúfolódnak az emberek, s mások ott, ahol megritkul a népesség; más társadalmi rendszerek lehetségesek 40—50 főnyi vándorló törzseknél és 40—50 milliós népeknél, a ritkán lakott hegyvidéken és a sűrűn lakott folyóvölgyekben. Csak-hogy a népesség szaporulatát és a népsűrűséget egész sor társadalmi tényező határozza meg: elsősorban maga a gazdasági élet, a javak elosztása, a jólét foka, a technikai fejlettség. Egy rohanó hegyi patak kevés halásznak nyújt megélhetést, több vízimolnárnak és egy modern vízierőmű sok-sok munkásának; mást jelent a népsűrűség ott, ahol gulyák legelnek, mást, ahol búzaföldek terülnek el és ismét mást, ahol intenzív kertgazdálkodás folyik. Az sem igaz, hogy a társadalmi szervezet fejlettsége, az állami rend szilárdsága és szigorúsága egyenes arányban növekednek a népesség számával. India vagy Kína sok tartományában nagyobb a népsűrűség, mint Svédországban vagy Svájcban; *a kultúra egészen különböző fokán álló államokban hasonló népesedési viszonyokat látunk, azonos kultúrfokon élő népeknél pedig egészen különböző népesedési viszonyokat.*

A geografisztikus és demografisztikus elméletek egyébként szintén példát szolgáltatnak arra, hogy *az effajta természeti viszonyokra hivatkozó, egyoldalú, a társadalom sajátos, történeti törvényszerűségeit és az összes tényezők kölcsönhatását figyelmen kívül hagyó okoskodások milyen könnyen állíthatók uralmi és kizsákmányoló érdekek szolgálatába.* Emlékezzünk csak vissza a hitlerizmus propagandájában oly nagy szerepet játszott „geopolitikára“. Németországnak terjeszkednie kell, mert „természetes határok“ van szüksége, mert nincsenek „természeti kincsei“, mert „túlnépesedett“. Holott: A legtöbb országnak nincs összefüggő természetes határa, soha a természetes határok hiánya nem gátolt egy népet szabad fejlőd-

désében, de nem is védett meg, ha pusztulásra volt ítélve (gondoljunk egyrészt Belgiumra, Hollandiára, másrészt a leg-tökéletesebb természeti határok által védett régi Görög-országra vagy Carthagora). Vannak dús természeti kincsekkel ellátott országok a legnagyobb nyomorúságban (Szíria, Irak, Irán), viszont természeti kincsekben rendkívül szegény országok igen nagy jólétben (Svájc). A népsűrűségnek pedig — mint már kimutattuk — éppenséggel kevés a köze a szegénységhez és a gazdagsághoz, hanem? mindenkori termelési viszonyoktól függ, hogy egy terület gazdasága el tudja-e látni népességét vagy sem.

A geopolitika és minden más hasonló naturalisztikus elmélet csak arra jó, hogy *leplezze a kapzsi uralomvágyat és ne engedje ráébredni u népet arra, hogy nem a természet mostohaságának, hanem urainak, az eltűrt és fenntartott társadalmi és termelési rendnek köszönheti nyomor u s ágát.*

A társadalom számára nem természeti (élettani, földrajzi, népesedési stb.) „adottságok“ vannak. *Mindig a társadalom történeti viszonyai szabják meg a természeti tényezők határát.*

A XIX. század vége felé mindinkább eluralkodott a szociológusok körében az a felismerés, hogy a társadalmi élet jelenségei nem magyarázhatók meg a természeti környezet hatásával. Ennek a logikus következménye az lehetett volna, hogy most már a társadalom belső erőinek megoszlásában, a társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyában és az emberi létfenntartás legfőbb sajátosságában, a gazdaságban, a termelésben keressék a társadalmat formáló történeti erőket. De ezt a következtetést egészen radikálisan csak Marx és Engels vonták le a történelmi materializmus tanában. A polgári szociológusok közül sokan most a külső természet helvett a „belső természetben“, az „ember örökké változhatatlan természetében“, vagyis a lélektani törvényszerűségeken véhék megtalálni a társadalmi történések magyarázatát. A társadalmi jelenségeket lelki jelenségeknek tekintették.

A pszichologiszrikus irányzat szélsőséges képviselői, ígv a francia Tarde, az amerikai Giddings, egy-egy különleges lelki motívummal — az utánnzással, a másik ember hasonlóságának tudatával — magyarázták a társadalmi szervezetek keletkezését, a politikai és szellemi áramlatok terjedését, a társadalmi munkavégzés rendezett formáit.

Mások nem elégedtek meg a sokrétű társadalmi jelenségeknek egyetlen lelki motívumra való visszavezetésével, hanem azt tételezték fel, hogy a társadalmat valamiféle „kollektív

lélek“ (Durkheim), „néplélek“ (Wandt) vagy „tömeplélek“ (Le Bon) irányítja. Ennek az egyéni lelkek felett lebegő vagy bennük elosztott köz-léleknek azután több-kevesebb „kézzelfogható“ valóságot tulajdonítottak, esetleg szerényebben megelégedtek azzal, hogy a köz-lélek olyasmi, mint a kor fizikájában nagy szerepet játszó éter: mindenütt jelen van, seholsem látható, létezése nem bizonyítható, de igen hasznos, mert mindent meg lehet magyarázni vele. Az effajta elméleti konstrukciók ma is nagyon divatosak még: hányszor hallunk „kultúrák leikéről“, „korszakok leikéről“. . . Az ilyesminek persze édes-kevés köze van a tudományhoz: költői kép vagy közönséges frázis, amit még jeles szerzők is leginkább olyankor használnak, amikor a társadalmi viszonyok precíz és bizonyító erejű leírására képtelenek és általánosságokba menekülnek.

Aki a köz-lélek fogalmát figyelmesen szemügyre veszi, rájön arra, hogy itt tulajdonképpen a rég túlhaladott organicizmus feléledéséről van szó. Amint az organicisták az egész társadalmat egyetlen élő testnek tekintették, úgy ezek a kollektív pszichológusok egyetlen átfogó lelket adományoztak a társadalomnak, burkoltan vagy nyíltan feltételezve, hogy ilyen módon az egyéni lélektanban felismert törvényszzerűségeket némi változtatással, átalakítással vagy kiegészítéssel hasznosítani lehet. Igaz viszont, hogy egyesek — így Le Bon — éppen arra alapozták a tömeg-lélek feltételezését, hogy az ember nagy csoportokban, tömegekben egészen másképp viselkedik, mint amikor egyedül vagy kevesedmagával van. Viszont ezen elmélet szentn ilyenkor a tömeg-lélekben az egyéni lélek ősi szerkezete jelenik meg. (Meg kell jég) ezni, hogy a köz-lélek fogalmának megalkotói, így Durkheim is, a legélesebb harcot hirdették a közönséges egyéni lélektan-társadalomtudományi képviselői ellen, mondván, hogy az egyéni leikből nem lehet megmagyarázni a társadalmi jelenségeket. Hogy a köz-lélek fogalma maga is pszichológusztikus, sőt „szuper-pszichológusztikus“ szemléleten alapszik, ez elkerülte figyelmüket.)

A kollektív pszichológusztikus elgondolásainak bírálata nem nehéz. Itt elég rámutatni arra, hogy *mindaz, amit léleknek szokás itt a földön nevezni, szorosan kapcsolódik a testhez*. Miféle lélek az, amely nem lát, nem hall, nem tapint? Márpedig a látáshoz, a halláshoz, a tapintáshoz szem kell, fül kell, bőr kell, idegek kellene — szeme, füle, bőre, idege csak az egyes embernek van, a társadalomnak nincs. Lelki tulaj-

donságaink testünk működésétől függenek — akinek pajzsmirigy gyengén működik, ellustul, eltompul, míg a fokozott pajzsmirigyműködés túlélénkké izgatott természetűvé tesz. Miféle vérmérséklete lehetne a kollektív léleknek? Azután meg hogyan hajthatná végre akaratát? Az emberi lélek izmokat mozgat, elpirultatja az arcbőrt — milyen szervekre hatatna a köz-lélek?

A kollektív pszichológizmusnál sokkal hasznosabbnak bizonyult az az irányzat, amely az ember társadalmi magatartásának rugóit az ösztönök és érdekek szerkezetében keresi. Bár — mint látni fogjuk — jobbra itt is az a téves pszichológista elmélet áll a kutatás hátterében, hogy az ilyen lelki motívumok valami végső, további magyarázatra nem szoruló pszichikus valóságban fogamzanak meg. Ennek ellenére az ösztönök az érdekek társadalmi szerepének felismerése előbbrevitte a tudományt, csak még fel kellett ismerni, hogy az Ösztönök és érdekek hátterében nem valami anyagtalan lelkivilág van, hanem a meztelen és anyagi társadalmi valóság. Erre a kérdésre még rá fogunk térni.

Említsük meg, hogy az ösztönök és érdekek szociológiája terén a legterjedelmesebb kutatásokat amerikai tudósok végeztek (Ward, Small, Park, Ross, újabban Maclver, Burgess), espedig szoros kapcsolatban az úgynevezett behaviorista lélektan-nal. A behaviorizmus nem a tudat jelenségeiből, nem szubjektív önvizsgálatból, hanem az emberi viselkedés (angolul: behavior) törvény szerűségeinek megfigyeléséből akarja megismerni a lelki mozgatóerőket; mivel pedig az emberi viselkedés elsősorban *társakkal* szemben érvényesül, a behaviorista lélektan igen erősen hozzáfűződik az amerikai szociológia újabb irányzataihoz.

Németországban Simmel és Oppenheimer szociológiai iskolája, továbbá a modern lélektan két nagy nemet eredetű irányzata: a pszichoanalízis (Freud) és az alaklélektan (Köhler, Wertheimer) foglalkozott a társadalmi jelenségek lelki motívációjával. Franciaországban Durkheim számos követője, különösen Bougie fejlesztette tovább a pszichológizmusnak ezt az irányát, de alig van a századfordulónak és az ehő világháború előtti korszaknak olyan szociológusa, aki ne juttatott volna igen nagy szerepet a lélektani motívációnak társadalomtudományi kérdések taglalásánál. (A világháború s mindaz, ami utána következett, nagymértékben megrendítette azt a hitet, hogy a társadalmi élet végső gyökerei a lélekben vannak. Az anyagi erők túlságosan hatalmasan

jelentkeztek.) Végül a pszichológizmus határain messze túlmutatva, az orosz Pavlov és Bechthew egészen új alapra helyezték az ösztönök és érdekek kutatását: a lelki magatartás élettani mozgatóerőinek, anyagi kötöttségeinek, a reflexszerű tevékenységek törvényszerűségeinek feltárásával

Az ösztönök és érdekek összefüggéseinek kimutatása igen fontos szociológiai feladat s már a pszichologisztikus irányzat követői is igen értékes eredményekre jutottak ezen a tévén. Sajnos azonban vizsgálataikat teljesen át kell értékelni, mert hiszen *az ösztönök és érdekek lelkivilága nem az anyagi világtól elvonatkoztatható, abszolút és végső valóság, ami a társadalom mögött vagy a társadalom felett II heg. Ami bennünk ösztönként, vagyis lelki hajtóerőként működik, az — mint éppen Pavlov és Bechterew kutatásai mutatják — tulajdonképen esi élettevékenységünk beidegződése. Nem valami, ami mindig változatlanul megvolt, hanem valami, ami hosszú-hosszú fejlődés során keletkezett s ma is még formálódik, alakul, fejlődik.*

Mint emlékezetes, Pavlo\ kutyákat nevelt arra, hogy mindig gongszóra kapják meg eoédjüket. Az ínycsiklandó ételek láttára megindult nyál- és gyomoredv-elválasztásuk, de idővel a gongszó képzete úgy összekapcsolódott számukra az étkezéssel, hogy elég volt megütni a gongot, a „feltételes reflex“ működésbe lépett s megindult a nvál- és gyomoredv-elvála^ztis,?kár kaptak eledelt, akár nem. Vagyis mesterségesen bcidegződött ég) új, gongszóra kiváltható lelki hajtóerő: egy újszerű „ösztön“. Egyáltalán nem valószínűtlen, hogy mindenféle más ösztön is a létfenntartás módjaival kapcsolatban hasonló úton alakította ki a maga reflex-rendszerét -- persze nem szükségképen az emberi lét, hanem mar az állati fejlődés fokain. Bechterew megkísérelte a pavlovi kutatások eredményeit a szorosabb értelemben vett szociológiai problémákra is alkalmazni.

Hogy a mai emberben működő sokféle tudattalan lelki hajtóerő végső fokon ilyen alapvető, testbe gyökerező, élettani jellegű, de nem „örök“, hanem igenis fejlődő, átalakuló tényezőkre vezethető vissza — ezt a pszichoanalízis Képviselői is vallják. Kikapcsolva a mechanikus reflexszerűség pavlovi és a tudattalan freudi gondolatát, az ösztönszerű magatartások és az élettani struktúrák fejlődési összefüggéseire utalnak a modern alaklélektani iskola képviselőinek, különösen Goldstemnek kutatásai is.

Ami az érdekeket illeti, ezeket természetesen még sokkal kevésbé tekinthetjük a társadalmi fejlődést irányító végső valóságoknak, mint az ösztönöket. *Az ember érdekeit a társadalomban elfoglalt helye határozza meg s a társadalmi viszonyok változásával változnak az érdekei.*

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az emberi cselekvés lelki rugóinak vizsgálatára, lélektanra nem volna szükség. Csak éppen tisztában kell lenni azzal, hogy *amit lelki életnek nevezünk, az nem valami társadalmonkívüli, történelemfeletti tény, hanem objektív életviszonyaink foglalója, a bennünket m agában foglaló társadalmi valóság része.* Vessük ki a lélekből mindazt, ami „társadalmi“ benne: a nyelvet, amit nem mi alkottunk, hanem a társadalom, a nevelést, a tudást, amit a társadalmi élet során szereztünk, a szeretetet, az irigységet s a megszámlálhatatlan sok más érzést, képzelet, ami társadalmi kapcsolatainkban szerepel, a létfenntartás alapjául szolgáló érdekkapcsolatainkat — vessük ki mindezt a leiekből s nem marad meg ^enimi, csak az üres öntudat. Erről azt hihetnők, hogy csak a miénk, ha nem tudnók, hogy éppen a társadalmi fejlődés során kialakult egyéniesedésünk, egyéniségünk *kialakulásának* eredménye. S ez az öntudat azért ösz-tudat, mert *másoktól* határol el bennünket.

Hogy az ösztönök és érdekek mennyire nem végső erők, mennyire nem szolgálhatnak lelki hajtóerők a, társadalmi valóság végső megmagyarázására (mennyivel inkább a társadalmi viszonyok alakulása szabja meg a lelki tényezők szerepét!) — ez meglátszik abból is, hogy ahány pszichologisztikus szociológiai elméletet ismerünk, annyiféle felsorolását adják az „alapvető“ emberi érdekeknek és ösztönöknek. MacDougallnál, 3ki egyébként a kollektív lélek működését is feltételezi, 18 alapösztön szerepel, Watson amerikai behavioristánál kb. 50; Oppenheimer rendszerében az ösztönök sematikus táblázata három nyomtatott oldalt foglal el.

Egyebekben meg kell jegyezni, hogy a pszichologista irányzat, amely az egyéni lelket vagy a köz-lelket tartja a társadalmi élet végső alapjának és lélektani törvényszerűségekre óhajtja visszavezetni a társadalmi törvényszerűségeket — a polgári szociológiának ez az igen elterjedt irányzata nagyon is benne gyökerezik az uralkodó osztály reális érdekeiben. Hiszen mi más a pszichologizmus, mint a kényszerítő erejű *anyagi valóság* tagadása. Ha a társadalmi jelenségek végső mozgatóerői lelkiek, akkor nyilván „lelki úton“ lehet segíteni a társadalom bajain is s nem merül fel az anyagi

viszonyok megváltoztatásának kényszerítő szükségessége. Innen, ebből az elgondolásból táplálkozik minden olyan elmélet, amely a jóindulattól, az emberek lelki kifinomodásától várja a szociális problémák megoldását, nem látva azt, hogy a jóindulat, a lelki finomság és minden más lelki erény kifejlődése, elterjedése csak a társadalmi viszonyok megváltoztatásának *következménye* lehet. E mellett akár valamiféle köz-lélek sugárzik ki az egyéni lélekből s ezen át a társadalomba, akár az egyéni lélek képezi a társadalmi valóság végső alapját — mindkét felfogás szerint a tényleges társadalmi problémák csak „látszólagosak“, megoldásukat eg]éni úton, az egyénre ható akciókkal kell keresni s nem a társadalom szerkezetének közvetlen megváltoztatása útján . . . Hogy milyen hasznos az effajta kollektív és individualista lélek-mítosz az elnyomók számára, an a nácizmus mutatta meg! A „fajlélek“, a „vérközösségi tudat“ éppolyan díszes szerepet játszott a hitleri rendszerben, mint a „nagy egyéniség“, a „vezéri egyéniség“, a „hősi lélek“ kitenyésztése. Mindez természetesen csak az elnyomás, a kizsákmányolás igazolására, leplezésére szolgált. A német társadalmat „lelkileg“ óhajtották megreformálni — ami közismerten sikerrel is járt. . .

Ne mulasszuk el megemlíteni, hogy a pszichológusztikus irányzat józan és tudós képviselői igen hasznos munkát is végeztek, amikor ráirányították a figyelmet arra, hogy lelki jelenségek (babonák, félelmek, a szerelem, a bátorság, a ravaszság, a kapzsiság formái stb.) igen értékes anyagot szolgáltathatnak a társadalmak megismeréséhez. Durkheim vizsgálatai az öngyilkosság szociológiájáról, Westermarck és Hobhouse kutatásai a családi élet formáiról és az erkölcsi eszmék terjedéséről a különböző népeknél, Füstéi de Coulanges munkálatai az antik vallásos hitek szerepéről ugyan jobbra a pszichologizmus körén belül maradnak, a lelki jelenségek elsődlegességét hirdetik, sőt nem ritkán egyenesen moralisztikus irányzatúak (amennyiben erkölcsi eszmékből vezetik le a társadalmi fejlődést, nem pedig társadalmi változásokból az erkölcsi eszmék változását) — mégis termékenyítően hatottak a szociológiára, sőt az összehasonlító néprajzra, a kriminalisztikára, a történetírásra s más tudományokra.

A pszichologizmus képviselői által gyűjtött hatalmas történeti és néprajzi adattömeget újrendezni, kimutatni a lelki jelenségek különböző csoportjainak társadalmi feltételeit, gyökereit a társadalom anyagi alapjaiban, nagy és érdemes feladat volna. Engels „A család, az állam és a magántulajdon

keletkezésé"-ben példát mutatott rá Morgan etimológiai adat gyűjtésével kapcsolatban. Azota az ősi és természeti társadalmak, szellemi néprajza" Frazer, Schmidt, Malinowski stb. munkája nyomán nagyot fejlődött, de — a Szovjetunió kivételével, ahol Marr, a nagy nyelvtudós a történelmi materializmus módszerével új csapásokon indult el — az etnológiai anyagot kiértékelő legjelesebb szociológusok is (Lowie, Thurnwald, Lévy-Bruhl) nehezen vonták ki magukat a pszichologizmus és a moralizmus hatása alól.

A természettudományos jellegű és az összehasonlító módszerekkel dolgozó szociológiai irányzatok legjelesebb összefoglalója Frederic Le Play volt, aki korát megelőzve valamiféle egységes formulát igyekezett találni a szaktudományos igényű (nem pusztán spekulatív, filozofikus) társadalomkutatás számára.

Bányamérnök volt, a bányai ügyek nemzetközileg is elismert legkiválóbb szakértője. Sok időt töltött hazáján, Franciaországon kívül. A múlt század negyvenes éveiben ő szervezte újjá az uráli bányák termelését. Negyvenötezer ember dolgozott a keze alatt és ügylátszik munkaadói nagvon meg lehettek elégedve vele, mert ezután Európa legnagyobb bányavállalatai alkalmazták, mint tanácsadót. Ilymódon alkalmat nyílt megismerkedni az igen nyomorúságos, de igen változatos európai munkásviszonyokkal.

Érdeklődése középpontjába most az a probléma került, vajjon milyen tényezők határozzák meg a különböző társadalmak életformáit, a különböző társadalmi rétegek életviszonyait. Természettudományos képzettségéhez híven azt a jól megfigyelhető társadalmi *egységet* kereste, amelynek *mérhető* (számszerű, mennyiségileg kifejezhető) tulajdonságai vannak és amelynek vizsgálata módot adhat a különböző társadalmak összehasonlítására.

Úgy találta, hogy a család az a legkisebb társadalmi alakulat, amely mindenütt fellelhető, és a „családi bűdzsé“, vagyis a háztartási bevételek és kiadások részletezése kielégítő képet nyújt a családtagok tevékenységéről, életmódjáról, az egész család társadalmi viszonyatairól. Módszere abban állt, hogy „monográfiákat“, részletes felvételeket készített a családi bűdzsé elemzéséből kiindulva egy-egy család életéről és így próbált következtetéseket levonni az általános társadalmi viszonyokra.

Ez az úgynevezett monografikus módszer, amelyet a Le Play-iskola nagyban tökéletesített, a mai rendszeres szocio-

giáfia ö^c. Sőt: az, amit a mai angolszász tudományos irodalomban „case stud)“-nek, vagyis eset-vizsgálatnak neveznek, szinten Le Play módszerében gyökerezik. (A „case study” nem sok eset áttekintéséből, statisztikai elemzéséből, hanem egy eset mindenirányú vonatkozásainak tisztázásával óhajtja a társadalmi összefüggéseket feltárni. A modern szemlélet szerint a monografikus „case study” és a statisztikus áttekintés nem zárja ki, hanem kiegészíti egymást.)

Le Play igen konzervatív gondolkozó volt. Irtózott mindenféle forradalmi átalakulástól, de éppen ennek elkerülésére igen széleskörű propagandát fejtett ki a szociálpolitika, főleg a munkásjólét emelése érdekében. Tapasztalatai azt mutatták, hogy jobban fizetett, kulturáltabb viszonyok között élő munkások jobban dolgoznak. Azt is látta, hogy a munkásjólét nem függhet a munkáltatók jóindulatától, adakozó kedvétől, hanem *intézményesen* (munkásvédelmi törvényekkel, bérmegállapítási és társadalombiztosítási intézmények felállításával, lakótelepek és egészségügyi központok létesítésévet stb.) kell rendezni a munkaviszonyokat. Nem joggal tekintik Le Playt az intézményes szociálpolitika egyik *elméleti* kezdeményezőjének. (Mert hiszen *gyakorlatilag* a munkás-ság öntudatosodása és szervezkedése kényszerítette ki sorra a szociálpolitikai engedményeket a munkáltatóktól. S ugyanez az erő — a munkásmozgalom — már szűkségképen túl is hajtja a munkaviszonyok megváltoztatását a szociálpolitikai reformok körén — az egész termelési rend gyökeres megváltoztatása felé.)

Le Play „Les ouvrier earopéens“ („Az európai munkások“) című műve nagyszámú munkáscsalád háztartási költségvetésének részletes összehasonlításával és elemzésével világosította fel a munkások életét. Bár Le Play moralista volt és így az erkölcsi fejlődéstől várta a társadalmi viszonyok megjavulását, vizsgálatai mégis kiáltó bizonyosságot tettek a mellett, hogy a szociológia problémáit nem lehet sem hűvös bölcselkedéssel megoldani, sem pedig jóindulatú, de rendszertelen írói megfigyelésekkel; e helyett módszeres, adatszerű, sőt lehetőleg számszerű felvételekkel kell megközelíteni a társadalmi valóságot, kellő figyelemben részesítve a szociális problémákat, a társadalmi élet gazdasági alapjait.

Le Play látta azt is, hogy a társadalmi viszonyok nem magyarázhatók meg *egyetlen* tényezőtől, hanem számításba kell venni a természeti és lélektani tényezők egész sokaságát. Szerinte a *hely* minősége, az *emberek* milyensége és a társadal-

mat fenntartó *munka* tulajdonságai határozzák meg a társadalmi élet formáit.

A „hely”: a természeti adottságok összessége (éghajlat, föld, növényvilág, állatvilág), elsősorban a földrajzi környezet. Ennek társadalomformáló szerepét Le Play annyira hangsúlyozta, hogy sokan a geografisztikus iskolai hívei közé számítják. Az „emberek”: ebben a fogalomban sűrűsödnek össze Le Play számára a társadalomra ható lélektani tényezők. A „munka”: ez magában foglalja a társadalom egész létfenntartó tevékenységét. A hely-emberek-munka hármasegyége: maga a társadalom

Le Play tanítványai De Tourville vezetésével egészen részletes sematizmust dolgoztak ki, a „Nomenclature“-e amely arra szolgált, hogy az adatokat a hármasegység szempontjai szerint egy kérdőív keretében csoportosítva, felvilágosítást nyújtson kisebb-nagyobb társadalmi körök (néptörzsek, falvak, nemzetiségek, sőt egész nemzetek) életviszonyairól. Tulajdonképpen a könnyebb összehasonlítás kedvéért standardizált szociográfiai felvételek ezek.

A Le Play-iskola legszélsőségebb Jkövetője Demolins volt, aki — Le Playhez hasonlóan — főleg a földrajzi környezet döntő szerepét hangsúlyozta. Igyekezett például kimutatni, hogy a sztyeppe, a füves pusztaság egyértelműen meghatározza a nomád pásztornépek társadalmi életformáit. Tovább kell vonulniuk, amint állataik lelegették a fűvet, tehát a szabad közlekedés fontosabb számukra, mint a földtulajdon. Ezért nagyobb tömegekben fegyveres karavánokba szerveződnek, a törzsfő patriarchális vezetésével. Ezzel szemben a z'klás öblök, a fjordok népe kis családi egységeket alkot, mert a földrajzi adottságok nem kedvezőek a nagyobb embertömegek összetömörülésére és a halászat is kevesek együttműködését igényli.

Ilyen s ehhez hasonló elmékedések mai szemmel nézve persze csak arra jók, hogy felismertessék: a természeti tényezők nem közvetlenül szabják meg a társadalom szerkezetét, hanem az emberi létfenntartás sajátosságain, a tér iielési adottságokon keresztül. Ezt a Le Play-iskola legjelesebb modern követői fel is ismerték; Paul Bureau gondolatmenetei a *termelés társadalomformáló szerepének* kiértékelésében néhol egyenest a marxizmushoz közelednek. Mindenesetre a Le Play által megindított kutatási irány érdeme, hogy igen exakt szociográfiai módszereket dolgozott ki, hozzájárult a földrajzi szemlélet „társadalmasításához” s végül értékes összehasonlító

kutatásokat végzett. A családformák kialakulásáról és a család gazdasági jelentőségéről. Angliában, ahol a Le Play-féle szociális reformgondolat igen nagy visszhangra talált és ahol a szociálpolitikai célzatú, standardizált szociográfiai felvételezés, a „social survey“ rendkívül népszerű, a szociológiai kutatás tudományos központját „Le Play House“-nak („Le Play Ház“-nak) nevezik.

A tudományos gyakorlatban bebizonyosodott, hogy az *egytenyezős szociológiák*, s azok is, amelyek a társadalomtól függetlennek látszó természeti vagy lelki tényezők *kombinációjával* akarták magyarázni a társadalmi jelenségeket, képtelenek a valóság megközelítésére, így azután a XIX. század vége felé mind nagyobb szerephez jutottak a *társadalom sajátot, belső törvényszerűségeit* kereső, úgynevezett szociologisztikus irányzatok.

A *szociologizmus nem egységes elméleti állásfoglalás*, hiszen a társadalmi jelenségeknek lélektani, élettani vagy egyéb természeti jelenségektől való sajátos különbözőségeinek okait az egyes kutatók a legkülönbözőbb módszerekkel, a legkülönbözőbb eredménnyel keresték.

A mozgalmat tulajdonképpen Comle tanítványai kezdeményezték; köztük talán a legnagyobb sikerrel az orosz De Roberty lépett fel. Szerinte a világban háromféle mozgatóerőt ismerünk: az anorganikus fiziko-kémiai energiát, az organikusvitálist (az életerőt) és végül a „szuper-organikus“ szociális energiát. Ez az utóbbi hozza létre a társadalmi jelenségeket, éspedig az emberek közötti kölcsönhatás előmozdítása révén. Szerinte az emberi lélek, az emberi tudat sem más, mint e kölcsönhatásokban megnyilvánuló „szuper-organikus“ energia megnyilvánulása.

Ez az elmélet nyilván Comtenak a tudományok hierarchiájáról vallott ismeretes felfogását tükrözi és a szociológiai létjogosultságát azzal akarja igazolni, hogy egy különleges energiafajtát fedez fel számára, amelynek megnyilvánulásait tanulmányoznia kellene. Különösebb figyelmet az effajta okoskodás aligha érdemelt volna, ha De Roberty és a neo-pozitivisták irány más követői nem vonták volna le belőle azt a következtetést, hogy ilyenformán a társadalmi élet *minden megnyilvánulását, a szellemiséget, a kultúrát is az emberek közötti kölcsönhatás megnyilvánulásának kell tekinteni*.

Ez igen termékeny szempontnak bizonyult. Ilyenformán ugvanis az a feladat hárult a szociológusra, hogy az egyes korszakok művészetét, irodalmát, jogalkotását, erkölcsét, egész

társadalmi nyilvánulását ne valamiféle „korszellemi“ állapotából, ne is egyes emberek extrém alkotó tevékenységéből vezesse le, hanem a társadalmi viszony okból magyarázza. Mint az eredetileg organicisztikus felfogásokat valló, de később a szociológizmus hívévé szegődött Espinas igen élesen megformulázta: „Az egyén nem a társadalom szerzője, hanem sokkal inkább a társadalom terméke”.

Ezt a szemléletet tette magáévá s képviselte igen következetesen valóban átfogó jellegű szociológiai kutatásaiban Emilé Durkheim, a századforduló polgári szociológiájának talán legkiemelkedőbb alakja.

Durkheim híres alaptétele: „Les faits sociaux sont des choses“ — a társadalmi tények *dolgok*, vagyis megfogható, tárgyilagos tudományos módszerekkel vizsgálható *valóságok*. A társadalom nemcsak az emberek tudatában létezik, nem is csupán természeti erők megnyilvánulásai: a társadalom önmagában van.

Ehhez csatlakozik a második durkheimi tétel: társadalmi jelenségeket csak más társadalmi jelenségek okozhatnak, minden társadalmi jelenség okát magában a társadalomban kell keresni.

Nevezetessé váltak például Durkheim vizsgálati az öngyilkosságról. Itt óriási tényanyagon azt kívánta bebizonyítani, hogy az öngyilkosságot, ezt a látszólag legegényibb emberi elhatározást is társadalmi erők, társadalmi viszonyok hozzák létre, nem pedig individuális lelki okok. Talán érdemes egy keveset elidőznünk Durkheim e vizsgálatainál, mert igen világosan mutatják a szociológisztikus szemlélet előnyeit — és hátrányait.

Az öngyilkosságokat hatom csoportba osztja: a) Az „egoista öngyilkosság“ a társadalomtól való elszigetelődés, a társadalmi kapcsolatok megszakadásának következménye. Ezért gyakoribbak az öngyilkosságok aggregényeknekél, elváltaknál vagy általában magányosan élő embereknél; hiányzanak náluk az elszigetelődéssel ellentétes irányba ható házassági kapcsolatok. A római katolikus vallású népességnél ritkább az öngyilkosság, mint a protestánsoknál vagy a szabadgondolkodóknál, mert a katolikus egyház igen szoros közösségekbe fogja össze (kötelező miselátogatással stb.) híveit s tulajdonképpen ez a hatásos tényező, nem pedig az öngyilkosság vallásos tilalma. Nagy közösségi mozgalmak (háborúk, Forradalmak stb.) idején az öngyilkosságok száma csökken, mert szorosabbak a társadalmi kapcsolatok, holott éppen

ilyen „nehéz időkben“ volna az embereknek legtöbb okuk öngyilkosságra. (Katonák valóban meglepő ritkán követnek el öngyilkosságot.)

b) Az „*anomikus*“ öngyilkosság“ a társadalmi egyensúly megbomlásának, a társadalmi erkölcs válságának következménye: az ember ilyenkor nem leli helyét a világban, elveszti társadalmi tájékozódóképességét s így zuhan az öngyilkosságba. Erre vezethető vissza Durkheim szerint a nagy gazdasági válságok idején mutatkozó öngyilkossági hullám. (A nyomorúság önmagában nem okoz az öngyilkosságra, szegény emberek nem ölik meg gyakrabban magukat, mint a gazdagok.)

c) Az „*altruista* öngyilkosság“ olyankor következik be, amikor a társadalmi kööttségek túlságosan erőskké válnak, az egyén teljesen feloldódik a csoportban és természetednek tűnik számára, hogy feláldozza magát övéért. (Ide tartozik a hősiés önfeláldozásnak számtalan ismeretes formája.)

Amint látjuk, a szociologisztikus szemlélet sokhelyütt egészen meglepő összefüggések meglátására vezet. De mereven alkalmazva azt a tételt, hogy társadalmi jelenségek *csak* társadalmi jelenségekkel magyarázhatók, teljesen figyelmen kívül marad az ember viszonya az anyagi világhoz, egyéni létfenn tartási szükségleteihez, a természethez, figyelmen kívül marad mindenféle kölcsönhatás egyén és társadalom, továbbá az emberi életmegnyilvánulások igen különböző (gazdasági, politikai, kulturális stb.) fajtái között. A társadalom megszűnik *tíny és valóság* lenni: különös, az egész világot magában foglaló, anyagtól, tértől és időtől független dologgá válik. Nem véletlen, hogy a durkheimi felfogás végső fokon a „kollektív lélek“ feltételezésébe torkollik. (Durkheim egész életében küzdött a *nyílt* pszichologizmus ellen; végső fokon azonban — éppen a kollektív lélek fogalmán át — maga is közeljutott a pszichologizmus bizonyos fajtájához, amely azután tanítványaiknál nagy szerepet játszott.)

Igen beható vizsgálatokat végzett Durkheim a munkamegosztás szerepéről a társadalmi fejlődésben. Azt igyekezett kimutatni, hogy a társadalmi feladatok kisebb vagy nagyobb mértékű megosztása az egyes emberek között döntően meghatározza a társadalmi életformákat.

Ahol *csekély* a munkamegosztás, vagyis mindenki mindenféle munkát végez és a foglalkozási ágak még nem különültek el, nem ágaztak ezerfelé — így a természeti népeknél — ott a társas összetartozás érzése erős, az emberek nézetei, problémái közősek, modoruk azonos, a közvélemény hatóereje

igen nagy, az igazságszolgáltatás célja a közerkölcsöt ért sérelem megbosszúlása és ennek megfelelően a büntetőjog uralkodik, a társadalmi kapcsolatokban a vérségi és lelki rokonság (nagy) szerepet játszik, a gazdasági életben a közös termelés és a köztulajdon érdekei mérvadóak, a vallási élet a természetben mindentűt fellelhető istenség (animizmus, totemizmus) uralma alatt áll.

Ahol *fejlődik, növekszik* a munkamegosztás, vagyis erre specialisabbá válik az egyes emberek foglalkoztatottsága — mint a modern kultúrákban —, ott a társas összetartozás érzése meggyöngül és az egyéniség kiképzése lép előtérbe, a társadalmi osztályok élesen elválasztódnak, a közvélemény helyett az egyéni nézetek jutnak nagyobb szerephez, az igazságszolgáltatás célja az egyén jogainak védelme és ezért mindinkább kialakul a magánjog, a társadalmi kapcsolatok megállapodásszerű, szerződéses alapra helyeztetnek, míg a rokonság mind kisebb jelentőségűvé válik, a gazdasági életben az egyéni vállalkozás és a magántulajdon a döntő, sőt még az istenség is (eg) énné válik (politeizmus, monoteizmus).

Ezen a kereten belül Durkheim számtalan finomabb fokozatot, számtalan még bonvolultabb összefüggést mutat ki. Szempontjai itt is igen termékenyek, de igen egyoldalúak. Nyilván nem veszi észre — vagy nem akarja észrevenni, mert ez igen messzemenő, saját konzervatív politikai felfogásával ellentétes következtetésekre adna módot —, hogy a munkamegosztás nem *csak* társadalmi tény, sőt nem is elsődlegesen az, hanem bennegyökerezik az anvagi világban, a termelésben, a létfenntartás módozataiban. Nem veszi észre, hogy itt nem *csak* és nem is elsődlegesen a munkamegosztás változatairól van szó, hanem a *társadalmi uralom* formáinak változásáról: nem arról, hogy több vagy kevesebb ember között oszlik meg a munka, hanem arról, hogy egy-egy uralkodó osztály szolgátságban tart más osztályokat, elnyomja és kizsákmányolja őket. Ha pedig egy elnyomott és kizsákmányolt osztály megvívja a maga felszabadító harcát, akkor megváltozik ugyan a társadalmi rend és vele a munkamegosztás, de nem a munkamegosztás átalakulása *okozza* a változást.

Durkheim kimutatja, hogy a munkamegosztás különböző fokainak a társadalom más és más belső csoport-elrendezése, más és más struktúrája felel meg. Sőt külön szociológiai kutatómódszereket tart szükségesnek a szociális morfológia (társadalmi alaktan) törvényszerűségeinek feltárására. De hogy a világon urak és szolgák vannak, az urak uralmon szeretnének

maradni, mert hasznuk van belőle, a szolgák pedig szeretnék felszabadulni, mert káruk van a szolgaságukból, s mindennek némi köze van a társadalmi alakzatok, π társadalmi csoportosulások kialakulásához — ez iránt Durkheim teljesen \ ak. Szívesen foglalkozik a települések, falvak, városok keletkezésének feltételénél, nagy figyelmet szentel vallásos csoportok, egyházak és szekták kialakulásának, csak a társadalmi osztályok létrejötte iránt tanúsít kevés érdeklődést. Ennek megfelelően a szociológia feladatai szerinte teljesen függetlenek a szociális problémáktól, a társadalmi gyakorlat követelményeitől, meg kell hogy maradjon a „méthode explicative“, a társadalmi jelenségek összefüggéseit *megmagyarázó* módszer kereteiben.

Durkheim jelentősége mindennek ellenére igen nagy. Tulajdonképen az ő rendszeres és átfogó munkássága ismertette el az egész polgári világgal (beleértve a többi tudománysszakok képviselőit s az egyetemeket is), hogy a szociológiára yzük- ^ég van, s hogy a társadalmi folyamatok hozzáférhetők a *tényeket* vizsgáló, *tudományos* kutatás számára, s hogy ^em z jogtudománv, sem a történetírás, sem a néprajz, sem bár- n>elv más, az *emberrel* foglalkozó tudománysszak nem birkózhat meg problémáival, ha a szociológiai kutatás nem >iet segítségére. Az utóbbi idők jelentős francia szociológusai (Lévy-Bruhl, Mauss, Halbwachs, Friedmann) többé-kevésbé mind Durkheim iskoláját járták ki, de messze Franciaország határain túl is Durkheimtől tanulva vagy még inkább vele vitakozva fejlődött tovább a század elején a polgári szociológia.

A szociológia elismertetéséért folytatott harcban igen nagy ^zerep jutott a századforduló egyik igen jeles német filozófusának, Simmelnek is. Gondolatmenetét a következőkben foglathatjuk össze:

Minden tudománynak megvan a maga tárgya, megvan az az ismeretköre, amellyel foglalkozik. Ha a szociológia igényt tart arra, hogy tudománynak ismerjék el, fel kell mutatnia a maga sajátos tudásanyagát. Dehát lehetséges-e ez? Hiszen mindaz, amire a szociológiai kutatások irányulnak, a társadalmi jelenségek összes fajtái már beletartoznak valamiféle más társadalmi vonatkozású szaktudomány, példJul a közgazdaságtan, a földrajz, a népesedéstudomány, az erkölcsan, a jogtudomány tárgykörébe. Nincs olyan dolog, amely *csak* a szociológia tárgy) a volna. Ha ennek ellenére mégis meg akarjuk határozni a szociológia feladatát, akkor ez csak az összes társadalmi vonatkozású tudományok által feldolgozott *társsa-*

dalmi tények összefüggéseinek szervezete, a társadalmi jelenségek *formatának* megalkotása lehet. A szociológia e szerint úgy aránylanak a különböző társadalmi jelenségekkel foglalkozó szaktudományokhoz, mint a geometria a mechanikához vagy a fénytanhoz.

Simmel elgondolása a formai szociológiáról igen nagy népszerűsége tette szert a polgári szociológusok körében. Ez érthető is, hiszen a társadalmi formák kiválasztása a társadalmi jelenségek konkrét (gazdasági, szociális, politikai) tartalmától, a szociológia „felemelése” a szaktudományok anyagán való bölcsekedés szférájába lehetővé teszi a dolgok szenvedélymentes szemléletét — a társadalmi *állásfoglalás* szükségessége nélkül.

Még jobban elvonatkoztatja a szociológia problémáit a társadalmi valóságtól a formális szociológia úgynevezett csoportelméleti iskolája, amelynek képviselői (Tönnies, Vierkandt, Wiese) kutatásaikat lényegében a társadalomban fellelhető kisebb-nagyobb emberi csoportalakú formáinak leírására és osztályozására korlátozták.

A formális szociológia legnevezetesebb és legigazosabb hatású elmélete az, amit Ferdinánd Tönnies fejtett ki „*Gemeinschaft und Gesellschaft*” („Közösség és társaság”) című művében. A hipotézise az, hogy a történelmi fejlődés (differenciálódás) során az emberek társas együttélése mindinkább levetkőzi a közösségi formákat és a közösségek társadalmi szerepét a társaságok veszik át.

Mi különbözteti meg a közösséget a társaságtól?

A közösségben:

a közakarát uralkodik;
a tagok egyénisége nem fejlődik ki;
a közérdek a csoport normogatója;
a társadalmi cselekvés irányítója a doktrína, az ész-

a vallás a döntő;
a szokás a döntő;
a természetes szolidaritás kapcsolja össze az embereket;
köztulajdon van, túlsúlyban.

A társaságban:

az egyéni akarat mérvábe-
a tagok egyénisége előtérbe-
lép;
az egyéni érdekek érvényesülnek;
a társadalmi cselekvés irányí-

szertű tan;
a közvélemény a döntő;
a divat a döntő;
szerződészerű megállapodások kapcsolják össze az embereket;
magántulajdon van, túlsúlyban!

Mindebben igen sok az élesszemű megfigyelés Csakhog — és ez a lényeges! — a közösség és a társaság itt vázolt jellemvonásai korántsem e társadalmi csoportok valamiféle formális különbséget fejeznek ki, korántsem a két társadalmi csoport alaki különbözőségében gyökereznek. A figyelmes olvasó azonnal észreveszi, hogy *amikor Tönnies közösségről ír, akkor a természeti népek vagy talán az őskeresztény szekták életformái lebegnek szeme előtt, s amikor társaságról beszél, c:kkor a modern polgári társadalom alakulatai lebegnek szeme előtt.* S ha el is ismeri, hogy közösség és társaság között számos átmeneti forma létezik s ha utal is arra, hogy a történelem során „differenciálódnak“ a társadalmi viszonyok, arra már nem tér ki, hogy *mi az oka* ennek a differenciálódásnak, ennek a tagolódásnak — az emberek egymástól való elidegenedésének, a természetes ember és ember közötti kapcsolatok gyökértelenedésének. Holott itt egészen nyilvánvalóan arról van szó, hogy a társadalom osztályszerű tagozódása, a politikai uralom és a gazdasági kizsákmányolás formáinak kialakulása, sőt túlhaladott formáinak mesterséges fenntartása hat ki a társadalom szerkezetére, a tulajdonjogi kérdésektől egészen az embeii szolidaritás, az erkölcs és a hit kérdéseig.

Tönnieséhez hasonló megkülönböztetést tesz a közösség (communin) és a társaság (association) között Maclver amerikai szociológiai iskolája is, de ő inkább azt emeli ki, hogy a közösségbe tartozás az ember *egész* társadalmi életet átfogja, míg a társaság csak egy bizonyos korlátozott célra egyesíti az emberéket.

Természetesen nagy szükség van arra, hogy a társadalom finomabb tagozódását, szűkebb vagy tágabb körű, állandó vagy múlandó jellegű csoport-alakulatok kialakulásának törvényyszerűségeit vizsgáljuk. Ez azonban sohasem történhetik az emberi viszonylatok *tartalmának* megvizsgálása nélkül. Az észszerű tanok társadalmi szerepe például semmiesetre sem Összeférhetetlen (mint „társasági“ jelleg) a természetes emberi szolidaritással (mint „közösségi“ jelleggel) — csak akkor és Cvak addig összeférhetetlen, amíg az embereket egészen másfajta, se nem észszerű, se nem természetes szakadékok választják el egymástól ... A szocializmus például éppen a legszszszerűbb társadalmi berendezéssel óhajtja a természetes emberi szolidaritást teljessé és uralkodóvá tenni.

Hogy a pusztá formalisztikus szemlélet hova vezet, arra kiáltó példa Leopold von Wiese osztályozása az emberek közötti kapcsolatokról.

Szerinte az emberi kapcsolatokon alapuló társadalmi jelenségek két csoportra oszthatók:

1. *interindividualis (egyéni) jelenségek*

ezek létrehozhatnak a társadalom egyes tagjai között

a) *közeledést* (barátság, szerelem, szövetkezés megszokás, egymáshoz való alkalmazkodás stb.);

b) *távolodást* (verseny, irigység, gyűlölség, harc stb);

c) *vegyes, közelítő és távolító kapcsolatot* (üzlet, politikai szervezkedés, uralom és szolgaság, nevei[^] stb.);

2. *csoporthoz tartozó jelenségek*

ezeknek jellege lehet

a) *differenciáló* (kiváltságokat alkotó, ég) és csoportok felsőbbrendű vagy alsóbbrendű helyzetét biztosító stb.);

b) *integráló* (pl. csoportok hatása más csoportokra a divat kialakítása, az umformizálódás terén);

c) *destruktív* (korrupció, radikalizálódás, forradalmsodás stb.);

d) *konstruktív és reformáló* (pl. intézmények kialakítása egyes csoportok bevált gyakorlata alapján, szokások törvénné válása).

Az illeszkedő osztályozások bírálatánál talán elég arra rámutatni, hogy Wiese a korrupciót és a forradalmasodást formális alapon egy kategóriába sorolja. Miért? Mert mindkettő megbontja a fennálló társadalmi rendet. Ez természetesen igaz, ha eltekintünk attól, a „csekély^{cc} tartalmi különbségtől, hogy a korrupció a társadalmi rend felbomlásának egyik tünete, a forradalmi megmozdulások pedig csak azért bontják meg a társadalmi rendet és csak azért vezethetnek sikerre, mert a társadalmi rend korrumpálódott. Egyebekben pedig ezeket a „csoporthoz tartozó jelenségeket“ vissza lehet vonatkoztatni a társadalom alapvető tagozódására s akkor kiderül: a korrupció az uralmon lévő osztályban lép fel, a forradalmasodás pedig a felszabadulási a törekvő osztályban, így mindjárt más képet nyer az egész csoportelméleti elemzés.

A formális szociológia legszélsőségesebb képviselői jelenleg az amerikai ú. n. szociometria képviselői (Moreno, Jennings, Chapin.) Újabban közel került hozzájuk a formális szociológia néhány jelesebb amerikai művelője is, így Bogardus és Lundberg. Felfogásuk szerint szociológiát tudományos módon csak úgy lehet űzni, ha az emberek egymás közötti viszonyait mérni próbáljuk és méréseink eredményeit matematikai formulákba öltöztetve keressük a társadalmi csoportalakulatok változásainak törvényszerűségeit.

Amennyiben ez a módszer csak arra szorítkoznék, hogy (az emberek egymásról alkotott nézeteit mint az iskolás feleleteket számszerűen osztályozva és összehasonlítva) olyasfajta képet adjon kisebb-nagyobb társadalmi csoportok belső erőviszonyairól, mint a hasonló eszközökkel dolgozó pszichotechnikai képességvizsgálatok az egyén érdeklődési irányáról, tehetségéről, akkor kevés kifogást lehetne emelni ellene. Bizonyos szűk korlátok között, más módszerekkel egybekötve, ez is szolgáltatathat adatokat a tudományos megismeréshez. Egyébként azonban a szociometria, mint az egész formált szociológia, teljes mértékben osztja a szociologisztikus irányzatok alapvető hibáit: *a társadalmat az anyagi valóságtól elvont szférába helyezi, eltekint a gazdaság, a politika és a szellemiség kölcsönhatásaitól, kiemeli a társadalmat a történelemből.*

Éppen az ellenkező végletet képviselik viszont a századforduló táján elburjánzott szellemtörténet és metafizikus szociológiai irányzatok. Paul Barth a szociológiát azonosította a történetfilozófiával, a történetfilozófiát pedig annak vizsgálatával, hogy az emberi szellem öntevékeny változásai hogyan sugároznak ki a társadalomra. Különösen nagyhatású volt Wilhelm Dilthey történetfilozófiája, amely a történeti jelenségeket — a társadalmi harcokat és az irodalmi alkotásokat egyaránt — mint a korszellem megnyilvánulásait értékelte.

Ezt a szellemtörténeti szemléletet különös történelmi formalizmussal köti össze Oswald Spengler és még sok más hozzá hasonló kultúrfilozófus, aki szerint a társadalom sorsa hullámhegyekből hullámvölgyekbe haladva vagy örök körforgásban mozogva ismétli megújuló és pusztuló világotokban önmagát. Az ilyen körforgás-elméletek lényegében a kultúra „öncélúságát” hirdetik \ társadalmi haladás gondolatával szemben. Szerintük a társadalmi változások értelme: új meg új eliteket, kiváltságos rétegeket — vagyis elnyomókat — kitermelni. Pesszimisca szemléletükben a hullámvölgybe zuhanó, bömlő, polgári rend életérzése tükröződik. Az ég) étién reménysugár az új elit, az új, kiváltságos emberfeletti emberek eljövételének a hite — ahogy ezt az örök körforgás és az emberfeletti ember ideológiájának legnagyobb képviselője, Nietzsche meghirdette. S itt, az uralkodásra feljogosított, a tömegek fölébe helyezett „emberfeletti” elitnél — kész az átmenet a fasizmushoz! Nem véletlen, hogy Mussolini és Hitler Nietzschében vélte felfedezni szellemi őstét, aki nyilván nem kívánt volna rászólgálni erre a „megtiszteltetésre”. Egyébként a kultúrák periodikus „lelkiségi változásainak”

legtudósabb és legmodernebb hirdetői a német néprajzkutató Frobenius és az angol történész Toynbee — mindkettőt a legszorosabb szálak fűzik a hanyetló polgári rend „erőskezü” helyreállításának gondolatához.

Teljesen a metafizika területére tévedt át Max Adler szociológiája. Ő egyenesen a „társadalmi „apriori“-t kereste, vagyis a létnek azt az elvét, amely minden emberi és történeti tapasztalástól függetlenül, sőt az emberi megismerés határain túl, az emberek kölcsönös viszonylatának, az egyik embernek a másik emberről való tudomásának létalapjául s a szociológiai megismerés gyökeréül szolgálhat. (Furcsa, de egyben megtévesztő módon Adler a maga „αρπιν” szociológiájával marxistának vallotta magát, Marx tanait akarta „Idegeníteni.”)

Mindezeknek a társadalombölcseleti elgondolásoknak a szociológia konkrét problémáihoz már igen kevés közük van. Legkövetkezetesebb képviselőik ezt nyíltan meg is vallják. Othmar Spann a középkori német misztikában kereste a választ a társadalom problémáira. A mai katolikus társadalombölcselet mindinkább visszatér Aquinói Szent Tamásnak a rendi állam földöntúli eredetű igazságáról szóló teológiai elméleteihez, miután a XIX. század második felében még inkább a szociálpolitikán át igyekezett megközelíteni a társadalmi problémákat Szent Ágoston társadalombölcseletének mai hívei viszont legtöbbször a protestánsok között találhatók. Műveikben, így például a német Tillichnél, a társadalom „démoniságáról” olvashatunk — emlékezve a „Civitas Diaboli”, az ördög társadalmának szentágostoni elképzelésére . .

Mindez filozófiatörténeti szempontból lehet igen érdekes és tanulságos — a tudományos szociológia szempontjából azonban zsákutca. S ha ebből a zsákutcából ki akarunk kerülni, vissza kell fordulnunk Vissza kell térnünk a társadalomtudomány mai tényleges problémáinak eredetéhez, a polgári szociológia ellenpólusához a XIX. század történetében: *a marxizmus kialakulásához.* Mert — amint erre már bevezetőnkben rámutattunk — még a polgári szociológia mai termékeny irányzatai is csak a marxizmussal való *szembenállásukban,* vagyis a marxizmusra *vonatkoztatva* a érthetők csak meg.

Marx és Engels eleinte mindketten Hegel tanítványainak tekintették magukat. Hegeltől tanulva és méginkább Hegellel vitázva alakították ki alapvető társadalomtudományi elgondolásaikat.

Hegel a történetfilozófia keretében megkísérelte az egész emberiségre kiterjedő világtörténelem gondolatát a szellemi fejlődés képzeteivel összekapcsolni. De nem a hagyományos módon: moralizálva, az erkölcsi jó egyre nagyobb kiteljesedését tekintve a történelem vezérfonalának, nem is naturalisztikusan, az emberiség sorsát irányító természeti tényezők mi-mbenlétét kutatva. Újszerű dologra törekedett: *a társadalmi fejlődés, a történelem logikául kereste*. Úgy vélte, hogyha a történelmi fejlődés észszerű, logikus, akkor mozgása tulajdonképpen *azonos* a szellem mozgásával, az eszmék fejlődésével: a történelmi fejlődésben „öntudatosodik a világszellem“.

A hegeli elmélet „szótára“, amint látjuk, teljesen idealisztikus: a földi valóság fejlődése az eszmék világának fejlődését tükrözi. S Marx nem joggal mondta később, hogy *Hegel fejtegetőre állított szemléletét vissza kellett fordítania a talpára*, amikor a történelmi materializmus tanában kifejtette, hogy *nem* az eszmék fejlődése szabja meg az anyagi világ fejlődésmenetét, hanem éppen ellenkezőleg: az emberek földi, anyagi viszonyainak változása tükröződik az uralkodó eszmék változásában.

Ámde Marxnak ezt a megjegyzését nem szabad túlságosan formálisan értelmezni. A marxista szemlélet nem egyszerűen a hegelinek a tükörképe, hanem igen sok olyan elgondolást is tartalmaz, amely semmiféle formában nem található meg a hegeli történetfilozófiában. Másrészt Hegel elgondolásai korántsem olyan tisztán idealisztikusak, amint ezt polgári követői el kívánták hitetni. Jogfilozófiájában például *az emberi szükségletek és a kielégítésükbe fordított munka rendszerét* tekinti a társadalom alapjának.

A történelem logikába: a dialektika. A dialektikus fejlődés Hegel szerint úgy zajlik le, hogy a társadalom felett uralkodó elmében (éppen kiteljesedése, végső konzekvenciáinak kialakulása révén) ellentmondás lép fel. Az ellentmondás győzedelmeskedik: az eszme átcsap önmaga ellentétébe, a társadalom régi rendje fölbomlik. Azután ez az ellentétes eszme is hasonló sorsra kerül, mint elődje, s egy új fejlődési fázisra az új eszme a régi ellentéteket *egyesíti* s ezzel együtt kialakul a társadalom új, fejlettebb rendje. S újra kezdődik a játék.

A fejlődés *nem* folyamatos. Eleinte fokozatos mennyiségi változások történnek, de egy bizonyos fokon ugrásszerű, minőségi változás áll be. Mint Hegel írja: „A víz nem fokról-fokra szilárdul meg a lehülés folyamán — úgy, hogy előbb pépszerű lesz, majd lassan eléri a jég keménységét. Egyszerre

keményedik meg!“ — s így történnek a társadalmi átalakulások is ... Ez magyarázza meg a nagy birodalmak hirtelen bukását s a nagy társadalmi változásokat, amelyekben az addig elnyomottak a társadalom uraivá válnak.

Hegel számára — mint már a víz és a jég példája mutatja — a dialektika törvényszerűségei nem csupán a társadalomra, hanem az egész természetre vonatkoznak. Végző elgondolásai azonban megmaradnak az idealizmus határain belül: mindenféle holt és élő világbeli vagy társadalmi történés *azért* dialektikus, mert *eszmék* szabják meg a jelenségek lezajlását és az eszmék világában a dialektikus fejlődés törvényszerűségei uralkodnak.

Hegel tanítványai közül Lorenz von Stein felismerte annak a gondolatnak a jelentőségét, hogy a társadalmat mint az emberi szükségletek és a kielégítésükre szolgáló munka rendszerét kell felfogni. Szerinte a történelmet az eszmei és anyagi javak állandó cseréje mozgatja. Viszont képtelen volt megmagyarázni, hogy a csere folyamán kialakuló szellemi és gazdasági fejlődés hogyan függ össze.

Ludwig Feuerbach más oldalról fogta meg ugyanezt a problémát. Ő világosan felismerte, hogy a társadalmak jogi, erkölcsi, vallási képzetei nem öntevékenyen alakítják ki a politikai és a gazdasági élet formáit, hanem éppen ellenkezőleg: a jogi, erkölcsi, vallási képzetek a ténylegesen kialakult politikai és gazdasági rendet tükrözik. Viszont Feuerbach nem értette át a dialektika gondolatát: szerinte a társadalom a természettől függ és ez a természeti függőség irányítja a történelem menetét. Híres jelszava: „Der Mensch ist, was er isst!“ — az ember az, amit megeszik . . .

Marx és Engels mint forradalmi újítók lépnek fel a társadalomtudomány történetében. De az igazi, nagy, forradalmi újítók módjára nem a semmiből teremtettek új világot, hanem *újszerű összefüggések felismerése alapján egybefoglaltak éi> átértékelték mindazt, amit a társadalmi gondolkodás szerteágazó irányzatai addig kitermeltek.* A történelmi megismerés és saját társadalmuk törvényszerűségeinek felismerése egyaránt nagy szerepet játszik művükben.

E szociológiatörténeti áttekintés keretében nem vállalkozhatunk a marxizmus társadalomtudományi elméletének, a történeti materializmus tanának még vázlatos ismertetésére sem. Célunk inkább az, megmutatni, hogy a társadalomtudományi gondolkodás *addigi* fejlődését hogyan foglalja magában, hogyan egyesíti, hogyan fogalmazza újjá ez a tan, s miként

hatott a társadalomtudományi gondolkodás további fejlődésére.

Marx az „Adalékok a politikai közgazdaságtan bírálatához” című munkájában így fogalmazza meg alaptételeit:

„Életük társadalmi termelésében (értsd: az emberi létfenn-tartásban) az emberek meghatározott, szükségszerű, saját akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek egymással. Ezek a termelési viszonyok anyagi termelőerők fejlődési fokának (értsd: a termelési technika, a munkaeszközök használata fejlettségének) felelnek meg. *A termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, melyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik* s amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái (értsd: a szellemi élet összes formái is) megfelelnek. Az anyagi élet termelési módja határozza meg általában az élet társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatát. *Nem az emberek tudata határozza meg létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük határozza meg tudatukat.* A társadalom anyagi termelőerői fejlődésük bizonyos fokán ellentétbe kerülnek a meglévő termelési viszonyokkal, vagy ami ezeknek csak jogi kifejezése: a tulajdonviszonyokkal, amelyek közepette eddig fejlődtek, Ezek a viszonyok ily módon a termelőerők fejlődési formáiból a termelőerők béklyóivá (értsd: a további fejlődésnek akadályává) változnak át. Ekkor a társadalmi forradalom kora következik be. *A gazdasági alap megváltozásával az egész óriási felépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul.* Az ilyen átalakulások vizsgálatánál mindig különbséget kell tennünk a termelés gazdasági feltételeinek anyagi, természettudományos pontossággal megállapítható átalakulása, s ama jogi, politikai, vallási, művészi vagy bölcséleti, röviden: ideológiai formák között, amelyekben ez az összeütközés az emberek számára tudatossá válik s amelyekben az emberek azt megvívják. *Amint az egyes embert nem a szerint ítéljük meg, ahogyan önmagáról vélekedik, éppúgy az ilyen átalakulási korszakot sem lehet saját tudatából megítélni,* hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az anyagi lét ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és a termelési viszonyok közötti összeütközésekből megmagyarázni . . .“

Jól látjuk itt: a hegeli dialektika tételei az eszmék ellentétekben való fejlődéséről és a fejlődés során bekövetkező szükségszerű „ugrásokról” hogyan szállnak le Marxnál az idealizmus anyagtalan világából a földi valóságba. Az önmaguk létének fenntartásáért küzdő, termelő emberek gazda-

ságilag megalapozott viszonyai alapozzák meg a társadalmi rendet s ezek (nem pedig elvont eszmék) kerülnek ellentétbe a termelési technika további fejlődésével. A fejlettebb termelőerőknek újfajta termelési viszonyok, a társadalmi rend új formái felelnek meg — s ezeket termeli ki a fejlődés bizonyos fokán a társadalmi forradalom. Mi ez a társadalmi forradalom? A társadalmi hatalom eloszlásának hirtelen megváltozása: a régi társadalmi rendben más embercsoportok, más társadalmi osztályuk birtokában voltak a termelőeszközök s velük együtt a politikai hatalom, az államhatalom eszközei — az elnyomott osztályok forradalma az új elosztást, a társadalmi osztályok kölcsönös helyzetének megváltozását hozza magával. S mindez kifejezésre jut új politikai, jogi, vallási, művészi vagy bölcséleti eszmék előretörésében — de *nem az eszmék hozzák létre a társadalmi mozgalmakat, hanem a társadalmi mozgalmak az eszméket.* Ez persze semmiben sem csökkenti az eszmék jelentőségét, sőt a szellemi élet jelenségeinek elemzése éppen azért nagyfontosságú a marxizmus szempontjából, mert azt vallja, hogy a szellemiség a társadalmi valóság tükré és mert a szellemi harcok visszahatnak a társadalmi harcok menetére. (Éppen ennek a visszahatásnak a felismerése, a társadalom anyagi és eszmei viszonyai között mutatkozó *történetileg fejlődő kölcsönhatásnak* feltárása különbözteti meg a marxista történelmi materializmust a Feuerbach-féle naturalisztikus materializmustól, amely végső fokon az ember természeti függőségeit állítja a gazdasági, társadalmi és szellemi függőségek helyébe.)

Amikor Marx és Engels a létfenntartás módozatainak, a termelőerők és a termelési viszonyoknak a vizsgálatát tette meg minden társadalomtudományi kutatás alapjául, akkor egyben a politikai közgazdaságtan klasszikusainak, Adam Smithnek és Ricardonak elgondolásait is továbbfejlesztette. Tudjuk, hogy Adam Smith a munkát tekintette minden gazdasági érték forrásának és már szerinte is a termelési viszonyok fejlődése hajtotta előre a társadalmi fejlődést. Ezért is lehetett *politikai* közgazdaságtanról beszélni. Marx és Engels azonban továbbmentek. A polgári közgazdaságtan alapfogalmairól, az árurol, a pénzről s egyáltalán mindenfajta gazdasági értékről kimutatták, hogy ezek nem *önmagukban* léteznek, hanem csak az emberek egymáshoz való viszonyában, az emberi szükségletek társadalmi kielégítésében jönnek létre és nyerik el értékelésüket. S ha a marxizmusról azt mondják, hogy gazdaságtudománnyá alakította át a társadalomtudo-

mányt, ugyanilyen joggal azt is mondhatnák, hogy *társadalmasította a közgazdaságtant*. Még világosabbá válik ez, ha meggondoljuk, hogy a marxizmus közgazdaságtanában először szerepelnek egymással kereskedő, versenyző s egymás számai a munkát végző *egyének* helyett a *társadalmi osztályok* mint a termelési és társadalmi viszonyok hordozói. Végül pedig a termelés így, Marx és Engels szerint értelmezve, magában foglalja az embernek a természethez való viszonyát (mert a termelőmunka a természetben zajlik le) és az anyagi és szellemi jelenségek összefüggéseit (mert a termelési technika fejlődése együttjár a szellemi teljesítmények fejlődésével — a munka új meg új problémákat ad fel az ember számára, „a gyakorlat teszi a mestert“).

Jól tudjuk, hogy minde erre — ember és természet, anyáé és szellem kapcsolataira — számtalan naturalisztikus, pszichológisztikus, szociológisztikus kutatás irányult a társadalomtudományi gondolkodás múltjában. A történelmi materializmus keretében ezek a problémák feloldódnak: a természeti, lelki, társadalmi tényezők, a gazdasági, politikai és szellemi élet tényezői meglelik összefüggésüket. Mint Lenin írja Marx Károly életrajzában: „A materialista történetfelfogás felfedezése vagy helyesebben a materializmus következetes továbbfejlesztése és kiterjesztése a társadalmi jelenségek területére, megszüntette a régebbi történelmi elméletek két főrogyatékosságát. Ezek a régi elméletek először a legjobb esetben is az emberek történelmi cselekvésének csupán eszmei rugóit vizsgálták s nem kutatták azt, hogy mi indította meg ezeket a rugókat, nem keresték a társadalmi viszonyok rendszerének fejlődésében az objektív törvényszerűséget, nem vették észre, hogy a társadalmi viszonyok az anyagi termelés fejlettségi fokában gyökereznek. Másodszer a régi elméletek éppen a lakosság *tömegcine*k tevékenységét hagyták figyelmen kívül, míg a történelmi materializmus elsősorban tette lehetővé a tömegek társadalmi életviszonyainak és e viszonyok változásainak természettudományos pontosságú tanulmányozását. A szociológia és történetírás Marx előtt legjobb esetben is csak *töredékesen* gyűjtött nyers tények halmazát adta s a történelmi föl) amaz *egyes* oldalainak ábrázolását. *A marxizmus megmutatta, hogyan lehet és kell sokoldalúlag, mindent átjogó módon tanulmányozni a társadalmi-gazdasági alakulatok keletkezésének, fejlődésének és hanyatlásának folyamatát*, a meglévő ellentétes tendenciák *összességét* véve vizsgálódásunk tárgyául, ezeket a tendenciákat a társadalom különböző *osztályainak* életviszo-

nyaira és termelési viszonyaira vezetve vissza, kiküszöbölve minden szubjektívizmust és önkényt az egyes „főszerepet játszó“ eszmék kiválasztása vagy megmagyarázása terén, s kivétel nélkül minden eszmének és minden egymástól olyannyira különböző tendenciának *gyökereit* az anyagi termelőerők állapotában fellelve. *Az emberek maguk csinálják történelmüket* y de azt, hog) mi határozza meg az emberek cselekvésének és nevezetesen az emberi tömegek cselekvésének rugóit, mi idézi elő az ellentétes eszmék és törekvések összeütközéseit, mit is jelentenek összességükben az emberi társadalmak egész tömegének mindezen összeütközései, mik az anyagi élet termelésének (értsd: a létfenntartásnak) minden történelmi tevékenység alapjául szolgáló tárgyi feltételei, , milyen törvények szerint fejlődnek ezek — minderre Marx hívta fel a figyelmet. Feltárta azt az utat, amelyen a történelem, e? a maga óriási sokoldalúsága és ellentmondó jellege mellett is egységes és törvényszerű folyamat tudomány ós in tanúim ámányozható“.

De a történelmi materializmus nem csupán tudományos szerepet töltött be, hanem — mint jól tudjuk — politikai hivatása is volt. Marx és Engels, mindketten annak a nagy célnak a szolgálatába állították tudományos tevékenységüket, hogy *felfedjék az uralkodó kapitalista termelési rend hibáit cs így tudatosítsák az elnyomottakban, a kizsákmányoltakban, a proletariátusban, hogyan s milyen erők ellen kell megvívniok felszabadító harcukat, ha el akarnak jutni a igazságos társadalmi rendbe, a szocializmusba.*

A teljes politikai és gazdasági egyenlőség gondolata, a termelőeszközök köztulajdonán alapuló, a társadalmi osztályok elkülönülését, kizsákmányolását és elnyomtatását nem ismerő szocialista berendezkedés eszméje — mint tudjuk — már az *utópistáknál* is szerepelt. Ezek azonban nem mutattak rá arra, *milyen utón, milyen eszközökkel lehet megvalósítani a szocializmust.* Másrészt a tőkés társadalmi rend fejlődése folyamán egyre erősebben kialakuló és egyre elégedetlenebb *proletariátusban* állandó volt a forrongás, a szerveződés, de hiányzott a tudata annak, hogy tulajdonképen *mi az, amit meg kellene változtatni a gazdasági és társadalmi rendben és milyen cél felé kell törni.* Egyes munkásmozgalmi szekták úgy vélték, hogy a gépesítés minden baj okozója és géprombolásban keresték az orvoslást; mások misztikus erkölcsi eszmék elterjedésétől várták a megváltást; ismét mások ügyvédek, hogy a fennálló rend keretén belül kisebb-nagyobb kedvezmé-

nyek elérésével fokozatosan ki lehet lábolni a nyomorúságból. Marx és Engels, amikor a történelmi materializmust tették a tudományos szocializmus alapjává, összekapcsolták a politikai és gazdasági egyenlőség eszméjét azoknak a mozgalmával, akiket a politikai és gazdasági egyenlőtlenség legjobban sújtott s akiknek a marxizmus felismerései megmutatták az utat, a proletariátus öntudatos, osztályharcos szerveződésének útját, a cél, az utolsó elnyomott osztály felszabadítása s ezzel az osztály nélküli társadalom megvalósítása, a szocializmus felé. Így vált a marxizmus az igazságos társadalmi rendért küzdő dolgozók összességének tudományos és politikai világszemléletévé. Így vált a marxizmus keretében szétválaszthatatlanná a társadalmi elmélet és a társadalmi gyakorlat minden kérdése.

Marx és Engels műve teljes egységet alkot; számos könyvüket közösen is írták. Különbséget közöttük legfeljebb annyiban lehetünk fel, hogy Marxot élete utolsó évtizedeiben nagyobb mértékben kötötték le a marxizmus közgazdasági vonatkozású problémái, valamint a munkásmozgalom politikai és szervezési problémái, míg Engels inkább a társadalmi, jogi, erkölcsi és bölcséleti kérdések marxista feldolgozásával foglalkozott. De ezek is inkább csak formai különbségek; a marxizmus a maga egészében Marx és Engels műveinek, együttes munkájának pilléreire nyugszik. A marxizmus elméletének tárgyalása messze meghaladja a szűkebb értelemben vett társadalomtudomány körét, hiszen a történelmi materializmus tanításain túl kiterjed a bölcséletre, a természettudományra, a nemzetgazdaságtanra, az egész tudományosságra.

A polgári szociológia további fejlődésére legdöntőbb hatásnak a Marx és Engels halálát követő fél évszázadban — vagyis mind a mai napig — a marxizmus ideológia-elmélete bizonyult. Ennek foglalatja az a már idézett marxi tétel, hogy *nem a tudat határozza meg a társadalmi létet, hanem a társadalmi lét a tudatot.*

Az osztályszerkezet problémáit látszólag könnyen kömbösítette önmaga számára a polgári szociológia a csoportelmélettel, egyéb (habár valójában másodlagos jelentőségű) csoportalakulatok előtérbe helyezésével. A társadalom tudományos és gyakorlati kérdéseinek összefüggését, a szociológia problémáinak kapcsolatát a szociális problémákkal szintén elfedhette a „politika“ kiküszöbölése a „tárgyilagos“ tudományos kutatásból és a jótékony szociálpolitikai reformokra való hivatkozás. A gazdasági viszonyok alapvetően fontos sze-

repét elhomályosító túl egyrészt szellemfórnai módszer egyoldalú alkalmazása, másrészt pedig az ugyancsak elterjedt végleges *ökononnmus* (Brooks Adams, Somban), amely a gazdaság, a társadalom és a szellemi élet történeti *kölcsönhatásait* figyelmen kívül hagyva most már a gazdasági viszonyokat helyezte valamiféle „egytenyezős szociológia” középpontjába s így rontotta le hitelét. (Ezt a hibát — a *végző fokon* döntő termelési viszonyok *egyedüli és egyoldalú* kiértékelését a társadalmi jelenségek magyarázatánál egyébként az úgynevezett vulgáris marxistáknál is megtaláljuk, akik ellen Engels élete utolsó éveiben sokat hadakozott.)

A marxizmus ideológia-elmélete valóban a polgári szociológia legérzékenyebb pontját támadta meg: az egyén és a szellem elsőbbségéről vallott felfogást — az individualizmust és az idealizmust. Ne felejtjük el, hogy a kapitalista gazdálkodást folytató polgári társadalom „klasszikus” típusánál az egyéniség fejlesztése és a szellemi élet az uralkodó osztály *privilegiuma*. A durva testi munkát végző, műveletlen „*tömegemberek*” ehhez nem jutnak hozzá. Lakásaik tömeg-lakások, szórakozásaik tömeg-szórakozások, neveltetésük tömeg-neveltetés, izlésük tömeg-izlés. Ezeket az állapotokat tükrözi az egyén és a szellemiség elsőbbségét hirdető minden elmélet. Aki pedig ezeket az elméleteket megtámadja, az tulajdonképpen az uralkodó osztály privilegiumainak jogosságát vonja kétségbe.

A kapitalista termelési rendnek a századforduló óta egyre élesedő válságai (gazdasági krízisek, háborúk, tömegsztrájkok, forradalmak) s velük párhuzamosan az elnyomott társadalmi osztályok egyre fejlődő szervezkedési sikerei (munkás- és parasztpártok kialakulása, szakszervezetek, szövetségi mozgalom) tudvalevőleg nagymértékben megingatták a polgárság individualista és idealista világszemléletet. Amikor a gazdasági és szociális tényezők egyre jobban betörték a polgárság életebe — sőt betörték a polgárság ablakait —, egyre nehezebbé vált fenntartani azt az elképzelést, hogy a közgazdasági és politikai harcok csupán az eszmék változásait tükrözik. S egyre nehezebbé vált azt vallani, hogy a termelési rendje valamiféle, az embertől többé-kevésbé független „természeti adottság”.

A XX. század polgári szociológiájának legjelentősebb új dományos teljesítményei lényegében a marxista ideológia-elmélet kérdéseivel való birkózás jegyében jöttek létre. A főprobléma mindenütt ez: *Mi az összefüggés a társadalom gaz-*

dasági és politikai életformái s a kultúra között' Hogyan aránylik a társadalmi valóság a társadalmi eszmékhez?

Ezt a kérdést veti fel Max Weber kultúrszociológiája, Vilfredo Pareto ideológia-elemzése, Max Scheler és Mannheim Károly tudás-szociológiája. E gondolkozók egyike sem tudta kivonni magát a marxizmus ideológia-elméletének hatása alól. Viszont mindegyikük más és más utón kísérte meg a marxizmus végső konzekvenciái elől való kitérést — részben tudatosan, részben öntudatlanul átvállalva a történelmi materializmus egyes tételeit.

Max Weber igen világosan látja, hogy a társadalmi élet leganyagiasabb megnyilvánulási módjai, t. i. a létfenntartásért folytatott küzdelem, a gazdasági élet formái igen szorosan összefüggenek a társadalmi élet legátszellemültebb megnyilvánulásaival, a vallási képzetekkel. Óriási terjedelmű, pálatlanul mélyreható vallásszociológiai kutatásaiban kimutatja, hogy a gazdasági ei köles („Wirtschaftsethos“) hogyan szabja roeg a termelés, a kereskedés, a vagyongyűjtés módjait s a nagy világvallások tanai hogyan hatottak éppen a gazdasági erkölcs új formáinak kialakításai-« át az emberi gazdálkodásra és az egész társadalom magatartására. Különösen nevezetesk a katolicizmussal szemben harcbaszálló protestantizmus és a feudalizmus korlátait mindinkább áttörő korai kapitalizmus között feltárt összefüggések. A „Wirtschaft und Gesellschaft“ („Gazdaság és társadalom“) nagy tanulmányorozatában Max Weber azután a kulturális tevékenység számos más ágazatára kimutatja, hogy *a történelmi fejlődés tulajdonképpen egyértelmű a gazdasági és a szellemi élet kölcsönhatásainak kialakulásával. A kultúra nem mint szellemi termék, hanem mint társadalmi termék vizsgálendő.* Ezt a tételt fejtegeti Max Weber fivére, Alfred Weber is „Kulturgeschichte als Kultursociologie“ („Kultúrtörténet mint kultúrszociológia“) című munkájában.

Max Weber lényegében elfogadja, sőt igen jelentős kutatásaival alá is támasztja a marxizmus tételeit a társadalmi lét és a társadalmi tudat fejlődésének történelmi összefüggéseiről. Ennyiben elutasítja az individualizmust és az idealizmust. Ámde számára a szociológiai megismerés útja nem a mindenféle kultúra alapjául szolgáló létfenntartási (termelési) módokat, az alapvető emberi viszonyok feltárása. A megértő szociológia („verstehende Soziologie“) által kifejtett módszerével mindenképp azokat az eszmei struktúrákat, eszmei típusokat akarja megkeresni, amelyeket a váltakozó kultúrák

többé-kevésbé megközelítenek s itt — az eszmei típusok összefüggésében az úgynevezett ideáltípológiában — keresi a társadalmi fejlődés logikáját.

Ezek az eszmei típusok *nem* azonosak a társadalom uralkodó vallási, politikai vagy gazdasági eszméivel. A szociológus vonja le őket *tanulsgékként* a vallási, politikai vagy gazdasági megnyilvánulásokból. Végző fokon tehát a társadalmi törvényszerűségek Max Webernél szubjektív jelleget nyernek, elvesztik kapcsolatukat a társadalmi valósággal, az anyagi világgal.

Igen jellemző Max Weber gondolkozására a társadalmi (jogi, erkölcsi stb.) törvények érvényesülésének módjáról alkotott elmélete. Szerinte minél értelmesebb, minél következetesebb, minél logikusabb valamely törvény, annál több eshetőség van arra, hogy érvényesüljön. Ugyanis az emberek, akik gondolkodnak arról, hogy mit kell cselekedniük, lényegében hasonló módon gondolják végig helyzetüket, mint a törvény szerzője. Értelmes, következetes, logikus gondolkodás csak egy utón haladhat — értelmetlenség, következetlenség, logikátlanság ezerfelé van. A törvény eszmei típusa eszményien észszerű is — tehát leginkább ehhez fog közeledni az észszerűen gondolkodó emberek magatartása. S minél észszerűlenebb egy törvény, annál kevésbé valószínű, hogy az emberek, amikor elhatározásokra jutnak, a törvénynek megfelelően fognak határozni.

Ez az elmélet a törvények *megértését* — híven Max Weber szubjektivista álláspontjához — valóságos társadalmi erőként tünteti fel. Holott nyilvánvaló, hogy a törvényhozás a társadalmi hatalom kifejezője s nem valamiféle általános eszmei típushoz, nem is a logikához igazodik, hanem a hatalom birtokában lévő társadalmi osztályok konkrét s szerintük észszerű érdekeihez. S az embereket nem valamiféle értelmi belátás készteti a törvényszerű eljárásra, hanem *ugyanaz* a társadalmi hatalom, amely a törvényt szerezte. Végül pedig az értelmesség, a következetesség, a logika, az emberi tevékenység, a társadalmi gyakorlat során alakul ki és fejlődik tovább — nem pedig eleve elrendelt eszmei típusok tartozéka. Amint látjuk, itt Max Weber kultárszociológiája végző következményeiben mégis csak visszakanyarodik a polgári individualizmusoz és idealizmusoz.

Vilfredo Pareto kapcsolatai a marxizmusoz olyan nyilvánvalóak, hogy — nagyon túlbecsülve jelentőségét — „a burzsoázia Marx Károlyának“ is nevezték. Ezek a kapcsoz

latok azonban egészen különlegesek: Pareto azt tekintette feladatának, hogy az ideológiák mélyén működő gazdasági és társadalmi erők törvényszerűségeiből mindenfajta társadalmi haladás kilátástalanságát, az egyenlőség és szabadság eszméinek hiabavalóságát, az erőskezű, antidemokratikus uralom jogosultságát vezesse le. Élesen harcolt a szocializmus gondolata ellen; Mussolini az olasz fasiszmus szellemi alapkönyainak tekintette Pareto műveit. Kétségtelen, hogy a kapitalizmus védelmére és a tömegek elnyomásának és kizsákmányolásának igazolására senki sem gyűjtött nagyobb tudományos apparátussal érveket, senki sem volt a XX. században az erőszaknak ragyogóbb és élesebb elméjű védelmezője, mint ez az olasz tudós.

Pareto teljesen egyetértett a marxizmussal abban, hogy a kultúra a létfenntartásért folytatott küzdelem felépítménye, vagy — mint mondta — derivátuma. Kutatta s részben éppen a gazdasági erőkben találta meg azokat az alapvető tendenciákat (az ő szavával élve: reziduumokat), amelyek a társadalmi életet irányítják. Sőt még azt is megállapította, hogy a társadalmi történet mélyén ellentétes, ellentmondó tendenciák érvényesülnek. De — s itt következik a nagy ugrás! — Pareto szerint az ellentétes, ellentmondó tendenciák nem az ellentétes változásokat *feloldó* s újabb meg újabb ellentétek kialakulása és feloldódása révén érvényesülő *dialektikus történelmi fejlődés* mozgatóerői. Ellenkezőleg: az ellentétes, ellentmondó tendenciák létezése számára azt bizonyítja, hogy *nincs* fejlődés, az emberi lét minden formája s maga a társadalom is lényegében észszerűtlen, irracionális. Ennélfogva szükségszerű az, hogy a társadalomban mindenkor erőskezű elitek uralkodjanak, akik a hatalom eszközeivel a maguk egyékes elgondolásai szerint irányítják a tömegek sorsát. S ha már túlságosan megszilárdult hatalmuk s ennek következtében elpuhulnak, nem gyakorolják kellő eréllyel, akkor feltör az Új elit, elsöpri őket, elfoglalja helyüket. A régi elit pedig elsovad, elpusztul. Ez a történelem: az elitek körforgása.

Pareto művének értéke nem ebben a brutális, egészen nyilvánvalóan fasiszta jellegű történelmi szemléletben rejlik. Sokkal jelentősebb az ideológia-elemzés általa kifinomított kutatómódszere. Ennek segítségével emyedetlen szorgalommal mutatta ki úgyszólván az egész szellemtörténet anyagáról, hogy a különböző politikai, jogi, művészeti, erkölcsi eszmék hogyan gyökereznek benne emberek és embercsoportok érdekeiben, valóságos társadalmi kötöttségeiben. Tisztán látta és kielemezte

a társadalom uralkodó eszméi és a társadalmi uralom gyakorlati igényei között fennálló kapcsolatokat is. Csakhogy mint a fennálló rend következetes védelmezője, a társadalomban mutatkozó ellentéteket szükségszerűnek ítélte s e szükségszerűségből vezette le a hatalmasok jogát arra, hogy erőszakkal is fenntartsák a rendet, teljesen hiányzott belőle a felismerés, hogy *a társadalmi rend ellentmondásai egy új és fejlettebb társadalmi rendért való harc szükségszerűségét jelzik.*

Egyébként Pareto arra törekedett, hogy a társadalmi jelenségek bonyolult együttesét néhány alapelemre és alaptényezőre vezesse vissza, olyanformán, ahogy a klasszikus mechanika a mozgás legbonyolultabb formáit is egyszerű mozgások és erők összetételéből vezeti le. Szerinte a szociológiának ilyen „logico-experimentális“ módszerrel kell dolgoznia. El is jut a kölcsönhatás fogalmának igen alapos kifejtéséhez;* Szerinte a társadalmi tényezők között funkcionális interdependencia (a működés kölcsönös függősége) áll tenn. De itt ismét megmutatkozik a dialektikus szemlélet hiánya: a kölcsönhatás a társadalmi csoportok között, a gazdasági, politikai és szellemi élet jelenségei között Paretonál örök körforgásban érvényesül — minden haladás nélkül.

Max Weber kulirszociológiája és Pareto ideológia-elemzése készítette elő a mai tudás-szociológia számára.

A tudás-szociológia teljes mértéken elismeri, hogy az emberi tudás minden eleme bennegyökerezik az ember társadalmi életében, sőt éppen e kötöttségek kikutatását tekinti feladatának. Az iránzat megalapítója, Max Scheler „Die Wissensformen und die Gesellschaft“ („A tudás formái és a társadalom“) című művében igen meggyőző módon bizonyította be az emberi tudás történetén, hogy a társadalmi szerkezet hogyan hat a politikai, tudományos és bölcséleti gondolkodás formáinak kialakulására. Mannheim Károly pedig — részben Scheler, részben Max Weber, részben Pareto nyomain elindulva, sőt a marxizmusra is erősen hivatkozva — több munkában megkísérelte a jelenkor politikai eszméinek és tudományos képzeteinek visszavezetését a polgári társadalom aktuális viszonyaira.

A tudás-szociológia jelentős polgári képviselőire, így Schelerre és Mannheimre is egyaránt jellemző, hogy elismerik *mindenfajta* emberi tudás, sőt az emberi tudat minden tartalmának társadalmi kötöttségeit, a társadalmi életből való eredetét. Ugyanakkor azonban ragaszkodnak ahhoz, hogy a tudásnak, a tudatnak *ezenfelül* valami sajátos, társadalomtól és

történelemtől *független* érték- vagy értelemtartománya *is* van. Ide, ebbe az elérhetetlen tartományba menekül végül az idealizmus, miután az ideológia-elmélet nyilvánvalóvá tette, hogy az eszmék nem a világ felett lebegnek, hanem társadalmi szerepük van, sőt éppen a társadalom szükségletei termelik ki magukból és formálják ki az eszmék világát.

Ez a társadalomtól *független* érték- vagy értelem-tartomány, amelynek létezését a polgári tudás-szociológia feltételezi, korántsem ártalmatlan „filozófiai ráadás” az egyébként hasznom tudás-szociológiai kutatásokhoz. Nem csekély mértékben meghamisítja a módszert, eltorzítja az eredményeket is! Hiszen ha a társadalmi jelenségek egy részének, a szellemi jelenségeknek értékelését vagy értelmezését a társadalom történeti valóságán *kívül* keresik, akkor szükségképpen elhalványul a társadalmi élet *belső* mértékének, a társadalom reális fejlődésének szerepe. S az emberi feladatok eltolódnak: a társadalom gyakorlati megváltoztatásától, a társadalom alapvető anyagi problémáinak megoldásától — a metafizika felé . .

„A filozófusok a világot csak különbözően értelmezték. A lényeg azonban: a világot megváltoztatni!” Ezt mondotta Marx — és ez a mondás nemcsak a filozófiára, hanem a szociológiára is áll. *Nem méltóságteljesebb a társadalomtudomány akkor, ha elvonatkoztatja feladatát a társadalom megváltoztatására törekvő, a társadalmi haladás szolgálatában álló szabadságmozgalmaktól — a társadalom gyakorlati problémáitól. Sőt egészen különös méltóságot nyer, ha — úgy, amint azt a Szovjetunióban látjuk — a társadalomtudományi kutatás az új társadalomépítés szolgálatába áll.* A tervszerű társadalomépítés pedig korántsem merül ki a gazdasági tervezésben, a gazdasági alapok tervszerű lefektetésében. A társadalom politikai szervezetének, a jognak, a tudománynak, a művészetnek, egyszóval a felépítménynek a kifejlesztése szintén tervszerű munkát igényel — *társadalomtudományi munkát.*

Marx és Engels követőinek szociológiai munkássága hosszú évtizedeken át arra összpontosult, hogy a polgári társadalom gazdasági és társadalmi szervezetében s az uralkodó ideológiákban rámutassanak a visszasságokra, az ellentmondásokra. E kritikai és leleplező munka hőskorát a századfordulót követő időben olyan nagy emlékei jelzik, mint a német Franz Mehring és Kari Kautsky fiatalkori művei, az osztrák Otto Bauer, a lengyel származású Rosa Luxemburg, a magyar Szabó Ervin és Szende Pál, az orosz Plechanov s az ifjú Lenin neve. Sok tcv-

des, sok hiba is történt a marxista tudományos munka c hőskorában. Egyesek, s nem is a legjelentéktelencbkek (Bernstein, sőt maga Kautsky is) utóbb megkísérelték „revideálni“ a marxizmus tanításait vagy „egyes részeket“ átértékelni. Ez politikai síkon megalkuvásra, sőt a munkásmozgalom céljainak feladására, tudományos síkon az elmélet elvizenyősödésére, sőt megtagadására vezetett. De mérhetetlenül sok küzdelem után Marx és Engels tudományos elgondolása és módszere végül mégis töretlenül került ki, győztesen.

Ez a korszak, amikor a történelmi materializmus elsőrangú szerepe az elnyomottak és kizsákmányoltak felvilágosításának, öntudato sít áfának szolgálatában álló kritikai és leleplező munka volt — ez a korszak lezárult, amikor az orosz dolgozok Lenin vezetésével kivivták teljes gazdasági és politikai szabadságukat. Mert ekkor a marxista szociológia új feladatot kapott — mint mondtuk: a szocialista társadalom felépítésében.

De nem mindenütt azonosak a feladatok. Igaz, a világ képe s ezzel a társadalomtudomány képe is megváltozott, amióta a föld egyhatodán gigászi méretű törekvést látunk Lenin tanításainak jegyében, Sztálin vezetésével, a tudományosan megtervezett, igazságos társadalom felépítésére. Másutt más történelmi előfeltételekkel, eltérő társadalmi viszonyok közepette és szükségképen más módszerekkel folyik a harc a világ megváltoztatására. Viszont mindenütt Marxnak és Engelsnek Lenin által kiteljesített tanai alkotják a szocializmus felé való haladás élenjárói elméletét. S mindenütt a marxista társadalomtudomány áll a harc élvonalában — mint támadó és mint legtöbbet támadott fél.

Lenin fellépése korántsem csupán politikai, uanem tudományos szempontból is új korszakot nyitott a marxizmus történetében: *a marxizmus-leninizmus korszakát.*

Sztálin 1924-ben a Szverdlov-egyetemen tartott előadásiban ezeket mondta:

„Lenin marxista és világnézetének alapja természetesen a marxizmus ... A leninizmust kifejteni — ez azt jelenti, hogy azt a különlegeset és újat fejtjük ki Lenin munkáiban, amit Lenin a marxizmus általános kincsestárához hozzáadott és ami természetesen az ő nevéhez fűződik. Előadásaimban csakis ebben az értelemben fogok a leninizmus alapjairól beszélni.

Mi hát a leninizmus?

Egyesek azt mondják, hogy a leninizmus a marxizmus alkalmazása az oroszországi helyzet sajátos viszonyaira.

Ebben a meghatározásban van nemi igazság, de távolról sem meríti ki az egész igazságot. Lenin tényleg alkalmazta, mégpedig mesterien alkalmazta a marxizmust az oroszországi valóságra. De ha a leninizmus csupán a marxizmus alkalmazása volna Oroszország sajátos körülményeire, akkor a leninizmus tisztára nemzeti és csak nemzeti, tisztára orosz és csak orosz jelenség volna. Márpedig tudjuk, hogy a leninizmus nem csupán orosz, hanem nemzetközi jelenség, amely az egész nemzetközi fejlődésben gyökerezik. Ezért úgy vélem, hogy ez a meghatározás egyoldalú.

Mások azt mondják, hogy a leninizmus azoknak a forradalmi elemeknek az újjászületése, amelyek a XIX. század negyvenes éveinek marxizmusát jellemzik, ellentétben a rákövetkező esztendők marxizmusával, amikor a marxizmus állítólag mérsékeltté, nem-forradalmivá vált. Ha eltekintünk Marx tanításának ettől az ostoba és ízetlen széttagolásától, mely a marxizmust tkét? részre, forradalmi és mérsékelt részre osztja, akkor el kell ismernünk, hogy még ebben a teljesen elégtelen és semmiképen ki nem elégítő meghatározásban is van némi igazság. És ez az igazság az, hogy Lenin tényleg új életre keltette a marxizmus forradalmi tartalmát, amelyet a II. Internacionálé opportunistái befalaztak volt. De ez az igazságnak csak egy része. Az egész igazság a leninizmusra vonatkozólag az, hogy a leninizmus a marxizmust nem csupán új életre keltette, hanem egy lépésre előbbre is ment, amennyiben a marxizmust a kapitalizmust és a proletariátus osztályarcának új [eltételei között továbbfejlesztette.

Végeredményben mi hát a leninizmus?

A leninizmus az imperializmus és a proletárforradalom korszakáinak marxizmusa. Pontosabban: a leninizmus a proletárforradalom elmélete és taktikája általában, a proletárdiktatúra elmélete és taktikája különösen. Marx és Engels a forradalom előtti (úgy értjük, hogy a proletárforradalom előtti) korszakban működtek, amikor a proletároknak forradalomra való előkészítése történt, abban a korszakban, amikor a proletárforradalom még nem volt egyenesen gyakorlatilag elkerülhetetlen. Viszont Lenin, Marx és Engels tanítványa, a kifejlett imperializmus korszakában működött, a proletárforradalom kibontakozásának korszakában, mikor a proletárforradalom már győzött egy országban, a burzsoá-demokráciát szétverte est megnyitotta a proletárdemokrácia korát, a szovjetek korszakát.

Ezért továbbfejlesztése a leninizmus a marxizmusnak.“

A (későbbiekben meg lesz módunk Lenin társadalomtudományi vizsgálatainak egyes főbb eredményeivel behatóbban foglalkoznunk.

Visszatérve most a jelenkori szociológia általános helyzetére, meg kell állapítanunk, hogy nem pártos állásfoglalás, ha a szociológia jelenét azzal jellemezzük, hogy középpontjában a marxizmus problémája áll. A marxizmus ellenfelei is ráébredtek arra, hogy a történelmi materializmus nemcsak tudományos *elmélet*, nemcsak a társadalom újfajta *értelmezése*, hanem a társadalmi gyakorlat irányítója is. S ennek megfelelően nem is csupán elméleti érvekkel, az értelmi meggyőző, eszközeivel harcolni ellene. Alig van számottevő marxista tudósa a világnak, aki ne töltött volna éveket börtönben vagy emigrációban, vagy aki elől tudományos meggyőződése révén ne zárultak volna el rövidebb-hosszabb időre a tudományos érvényesülés, a tanítás, a kutatás lehetőségei.

Így volt ez Magyarországon is. Az 1918/19-os forradalom előtt a magyar szociológia az európai fejlődés élvonalában haladt. Számos képviselője (Szabó Ervin, Somló Bódog, Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Szende Pál, Jászi Oszkár, Varga Jenő és sokan mások) a Társadalomtudományi Társaság keretében előharcosai voltak a társadalomtudományi kutatásnak és a társadalmi haladásnak. Az ellenforradalom részben börtönbe, részben emigrációba kényszerítette a magyar szociológusokat, akik közül nem is egy (Mannheim Károly, Polányi Károly, Eukács György) azontúl külföldi egyetemeken, külföldi akadémiákon szerzett hírnevet a magyar társadalomtudománynak. Idehaza, negyedszázadon át (néhány magárahagyott úttörő zaklatott munkásságát, Vámbéry Ruzsem, Varró István, Csécsy Imre, Braun Róbert s a szocialisták és kommunisták fél-legális vagy illegális oktató és kutató tevékenységét nem tekintve) haladó szellemű, tudományos jellegű szociológiai munka úgyszólván nem folyt. Néhány magántudós itt-ott kísérletezett, de az ellenséges közöny hamarosan megfojtotta az ő tevékenységüket is. Meg leginkább szociografikus, falukutató munkákra nyílt alkalom — inkább publicisztikai és irodalmi, mint szaktudományos formában — s itt főleg Erdei Ferenc szerzett jelentős érdemeket.

Hogy a szabadság a társadalomtudományi kutatás lételeme, ez a felszabadulás óta Magyarországon is napról világozabban bizonyosodott, 1945 óta Magyarországon új virágzásnak indult a társadalomtudomány. A felszabadulás után

egy évvel má a magyar demokrácia tanárképzésének kötelező tárgyává vált és bevonult a középiskolákba is. A hároméves terv keretében pedig társadalomtudományi főiskola felállítására is szerepel!

Míg a társadalmi haladás a társadalomtudományt is az ember szolgálatába, a *jobb társadalom tervszerű megalkotásának* szolgálatába állítja, a régi rend fenntartásáért küzdő, a történelmi materializmussal szembenálló polgári szociológiai elmélet és gyakorlat egyre reménytelenebb ellentmondásokba keveredik.

A mai amerikai polgári szociológiának talán legkiválóbb képviselője, Róbert S. Lynd így ír „Knowledge for what?” („Tudomány — mi célból?”) című új művében:

„A fényező kellemetlen nyíltsággal irányul tudásmunkra, a szociológiára. Rávilágít arra, hogy lényegében nem készültünk fel a felelősségvállalásra. Mi szociológusok rengeteg adatot gyűjtöttünk:

— adatokat a javak termeléséről és elosztásáról (*mégsem tudjuk megmondani, gazdaságunk hogyan volna képe* felhasználni mindazokat a szükséges javakat, amelyeknek termelésére berendezkedett*);

— adatokat elmúlt gazdasági ciklusokról (*mégsem láttuk előre akár csak hat hónappal az ezerkilenc százbuszonkilence* nagy válságot*);

— adatokat a munkaviszonyokról (*mégsem tudunk valamiféle hatékony tervet kidolgozni a munkanélküliség problémájának s a tőkés- és munkásosztály fokozódó ellentéteinek megoldására*);

— jogi adatokat (*de ezek nem tesznek képessé bennünket, hogy megtörjük a jogtalanságok nyilvánvalóan növekvő áradatát*);

— látásokat a közigazgatásról, a választójog ki nem használásáról, a politikai életről (*de semmiféle adatot, amelynek alapján valamiféle jól Összehangolt politikai programot dolgozhatnánk ki olyan problémák megoldására, mint a városi lakosság csökkenő polgári összetartása vagy a kormányzat kisajátítása az üzletemberek által, amiről Wallace államtitkár beszél*);

— adatokat az emberi magatartás észszerűtlenségéről és az emberek egyenlőtlen szellemi képességeiről (*de semmiféle adatot, amely arra képesítene, hogy észszerűtlenül gondolkozó és egyenlőtlen szellemi képességekkel rendelkező emberekkel demokratikus kultúrát építsünk*).

Vájjon igaza van-e a társadalomtudomány azon képviselőinek, akik szerint „nincs elég adatunk?” Vagy talán hibásan feltett kérdések megválaszolására vannak csak adatunk? *Vagy talán túl sok adatunk csupán leíró jellegű és figyelmen kívül hagyja a távlatot, a jövőt, a tervezés és az ellenőrzés lehetőségeit? . . .*

Előre kell gondolnunk és meg kell terveznünk (tevéken) ségünk kívánt vonalát. E nélkül . . . válságainkat nem kendőzi el más, mint a bírók erkölcsi prédikációja, néhány toldozott-foldozott törvén) hozási aktus s a végnélküli siránkozás arról, hogy milyen tehetetlenek intézményeink a faszizmussal szemben! *Megfelelő* kutatással és tervezéssel viszont valóráválthatnók vágyunkat, hogy Amerika tényleg a szabadság és a korlátlan lehetőségek hazájává váljékz'

Amit itt Lynd az amerikai polgári szociológia válságos helyzetéről elmond, mélységesen jellemző a polgári szociológia egész jelenlegi állására.

Ameddig a társadalomtudományt túlhaladott társadalmi formák ideológiai védelmezésére használják, addig hiába gyűjti az adatokat — nem tud mit kezdeni velük . . .

A társadalomtudomány, mint minden más tudomány, az emberi haladá\ szolgálatában nyeri el értelmét. S nincs, aki az emberiséget hatékonyabban szolgálhatná, mint a társadalom igazságát kutató s az igazságos társadalom megvalósításáért küzdő szociológus.

II. rész

A tudomány nyomában

I. FEJEZLT.

A TÁRSAS EMBER FS A TERMÉSZET.

Induljunk ki abból a manapság már közhelyszrű megállapításból, hogy az ember *társas lény* — „zóon pohtikon“, mint Aristoteles mondott?.. Nézzük meg közelebből: mit jelent ez, mennyire jellemző az emberre társas volta.

Ha körültekintünk a földön, Európa nagyvárosaiban, az psziai sztyeppéken, a déltengeri szigeteken, Afrika vagy Dél-Amerika ösrenetegeiben — akárhol figyeljük meg az embert, azt látjuk, hogy nem magányosan él, hanem kisebb-nagvobb csoportokba verődve. E csoportokon belül, sőt többnyire e csoportokon felül is bizonyos tagozódás vagy szervezetség mutatkozik.

Ez a tagozódás, ez a szervezetség lehet nagyon kezdetleges, mint az ausztráliai ősnépek vándorló hordáinál, de lehet olyan bonyolult is, mint az Amerikai Egyesült Államok vagy a Szovjetunió népeinél. Egyes esetekben húsz-harminc ember (vagy még kevesebb), más esetekben százötven-kétszáz millió (vagy még több) alkot társadalmi alakulatokat. Lehet, hogy csak aránylag könnyen áttekinthető családi, törzsi viszonylatok formálódnak ki, s lehet, hogy egy modern demokrácia egész államapparátusa szabályozza az együttélést. Annyi bizonyos, hogy az ember a földtekén ma mindenütt társas viszonyban él más emberekkel, „embertársaival“.

De így volt ez a múltban is, mindig. Az ásatások tanuái szerint az ember már évezredek, évtízezredek előtt is társas életet folytatott. Akármilyen mélyen hatolunk be az ember őstörténetébe, mindenütt a társas élet n)omait találjuk, teljesen egybeolvadva az emberi léttel.

Persze mindig akadhettek különcök vagy remeték, akik kiváltak az emberi társaságból és a magányba vonultak. De ez a magány csak a társas lét megtagadása, a társas kapcsó-

latok mesterséges, erőszakos megszakítása révén keletkezhetett, ami ismét arra utal, hogy az ember természettől fogva társas lény.

A társas életforma teljesen kényszerű a magatehetetlen gyermekkorban, ami egyébként az embernél feltűnően sokáig tart, aránylag sokkal tovább, mint bármely más állatnál. (A ló általában harmadannyi ideig él, mint az ember, de az egyéves csikó már „maga keresi meg a kenyerét” a réten, míg egy megfelelő korú, vagyis hároméves gyermek megfelelő gondoskodás nélkül elpusztul és még hosszú-hosszú évekig csak társadalmi (leginkább: családi) gondozás révén él meg.)

Az ember beleszületik az emberi társadalomba, benne nevelkedik és mire felferdül, ezer szál fűzi családjához, iskolatársaihoz, földijeihöz, a vele együtt dolgozókhöz, népéhe? — mindenféle emberi társasághoz, közösséghez.

Persze így van ez a legtöbb állatnál is. Van ugyan olyan élőlény, mint a hal vagy a lepke, amely nem ismeri apját-anyját és családi gondoskodás nélkül, megfelelő természeti környezetben fejlődik ki a megtermékenyített petéből. De még az ilyen módon „társadalmon kívül született” állat is további élete során (zsákmányszerzés, önvédelem, párzás stb. céljából) rendszerint rövidebb-hosszabb időre összeáll a magához hasonlókkal. A rovarok s a madarak némely fajtájánál, nemkülönben a magasabbrendű emlősöknél a társas élet igen jellegzetes, fejlett formáit láthatjuk.

Van azonban valami, ami különösen jogossá teszi azt, hogy az embert társas lényként jellemezzük. Van valami, ami az emberi társadalmat élenként megkülönbözteti mindenféle más, a természetben megtalálható állati (és növényi) cársas alakulattól, még a legpéldásabb „állami” szervezett^égű hangyabolytól is.

Egy hangyaboly vagy akár egy majomcsorda „társadalmi szerkezete” belátható időn belül nem alakul át, ha csak nem külső, természeti behatások következtében. (Például ha megváltozik az éghajlat, elfogy a táplálék és ezzel másfajta zsákmányszerzési módok válnak szükségessé, vagy új ellenségek támadnak.) Igen-igen hosszú időszakokban mérve a fejlődés erői ugyan megmászítják az állatfajtákat is, sőt új fajokat származtatnak le belőlük; ezzel új társas együttélési fonnák válhatnak szükségessé, élettani okokból. Általában azonban elmondhatjuk, hogy a hangyabolyok és a majomcsordák ezer és tízezer évvel ezelőtt is éppen olyanok voltak, mint ma,

s ha százezer vagy millió évvel ezelőtt máshogyan éltek, akkor másmilyenek voltak a hangyák és a majmok is. De *magától* a társas alakulat *puszta szerkezetében* rejlő okokból nem a hangyabolyok, sem a majomcsordák nem változtak meg, legalább is a hangya- és a majomnemzedékek egymást követő százain és ezrein belül ilyen változást senkisé sem tapasztalt. Nem fordult még elő, hogy reformer akadt volna a majmok között, aki rávezette volna őket, hogy a csorda már elavult társas forma s jobbat kellene bevezetni hehet; a dolgozó hang) ák sohasem próbáltak foiradalmi utón több jogot szerezni maguknak. Az említett hosszújáratú élettani hatásoktól és a külső létfeltételek megváltozásától eltekintve, a természeti világban a társas élet formái rendkívül hosszú időszakokon belül is teljesen szilárdaknak, megmásíthatatlannak bizonyulnak. Csak a fejlődéstörténet lassan múltó évezredek, esetleg évmilliói változtatják meg gyökeresen őket.

Nem így áll a dolog az emberi társadalommal! Erre éppen az a jellemző, hogy a társas együttlés formái igen-igen rövid idő alatt, már egyetlen nemzedék életén belül is gyökeresen átalakulnak, és pedig minden látható, külső természeti ok vagy éppen az ember élettani adottságainak megváltozása nélkül is. Az emberi társadalom szerkezete állandóan változik — *belső* okokból, saját belső erőviszonyai eltolódása révén változik, hol folyamatosan, hol ugrásszerűen. Mi egészen más társadalmi viszonyok között élünk, mint apáink, nagyapáink, sőt a mi életünkön belül is egészen nagy átalakulások történtek a társadalomban. S ha összevetjük a mai Görögországot a kétezer év előttivel, vagy a mai magyar társadalmi rendet az öt év előttivel, majd ezt az öt évet vagy már a kétezer évet szembeállítjuk a fejlődéstörténet évmillióival, akkor egészen nyilvánvalóvá válik a történelmi átalakulások hihetetlen gyorsasága. A hangyabolyok a második világháború ideje alatt mit sem változtak s a majomcsordák az őserdőben úgy élnek, mint Perikies korában.

Az emberi társadalomnak ezt az állandó, belső, szerkezeti okokból kiinduló, gyors önváltoztatását közönségesen — *örtcnelemnek* nevezzük. S röviden azt mondhatjuk: *az emberi társadalomnak történelme van, az állati (és nőiéni) társas alakulatoknak csupán fejlődéstörténetük*

Persze ebből még nem következik, hogy az embernek ne volna meg, mint minden más állatfajnak, a maga fejlődés története. Az ősember vagy a primitív ceyloni veddi-őslakó egész élettani alkata is nagy mértékben meghatározza társas élet-

fomáit. Tagadhatatlan, hogy az emberi tevékenységtől sok tekintetben független éghajlati, földtani és egyéb természeti tényezők kihatnak a történelem menetére. Annyi azonban bizonyos, hog> sem a fejlődéstan, sem az éghajlatlan vagy a földtan, sem barmi más hasonló tudományszak nem szolgáltathat magyarázatot az emberi társadalom állandó, gyors-iramú önváltoztatására, a történelemre.

Ha keressük az okát, miért különbözik az ember társas élete ilyen nagy mértékben az egyéb élőlényekétől, ha a történelem mozgatóerőit kívánjuk megismerni, vagy ha egyszerűen ember és állat különbözőségét kutatjuk, a válaszok egész sorát kaphatjuk készen bölcselőktől, költőktől, tudósoktól.

Egyesek arra fognak utalni, hogy az ember — az állattal ellentétben — lelkes, eszes, gondolkodó lény, akit a világ teremtője a maga képére alkotott meg, akinek sorsát a maga tervszerű elgondolása szerint bizonyos erkölcsi cél felé irányítja. Mások rá fognak mutatni arra, hogy az ember — az állattal ellentétben — beszélni is tud, közölni képes gondolatait, bölcselkedésre hajlamos, logikája és képzelőereje, esetleg szabad akarata van. Mindez történelemformáló erővé válnak.

Mi itt nem szándékozunk szembeszállni ezekkel az elméletekkel; még bírálni sem akarjuk őket. Viszont kétségkívül jogunk van arra, hogy megkíséreljük, *nem lehet-e az emberi nem fejlődését, a történelem alakulását kézzelfogható, zóldt, anyagi erőkből, az ember valóságos helyzetéből megmagyarázni.* Akit az ilyen természetes magyarázat nem elégít ki, utána még mindig válogathat a különböző szellemi és világnézeti álláspontok között.

Gondoljuk csak meg — Aquinói Szent Tamásnak számunkra már ismeretes gondolatmenetét követve —, milyen furcsa, élnélhetetlen állat az ember. Nem bírja a hideget, de nincsen szőrbundája, ami megvédje a kemény tél ellen. Nincs erős izma, gyors lába, éles karma, agyara. Ha más állat ilyen kedvezőtlen adottságokkal született volna meg a természetben való életre, bizonyára már régesrég kipusztult volna. Az ember pedig a trópusoktól sarkvidékekig, az alföldektől a magashegységégekig mindenik: megtalálható és. mindenütt megél a földtekén — amire egyetlen más faj nem képes.

Vájjon miért van ez így? Vájjon hogyan lehetséges ez?

Nos, a magyarázat igen egyszerű. Az embernek nincs szőrbundája, de ruhát készít macának, állati bőrből, növényi szövetekből s idővel egyre tökéletesebb mesterséges anyagokból. Barlangot rendez be magának, tüzet gyújt, házat épít.

Az izmok erejét, gyorsaságát a karmok, az agyarak, vagyis a természete, védekező- és munkaeszközök hiányát szerszám- és fegyverkészítéssel, majd egyre bonyolultabb gépek felhasználásával pótolja. (S e közben nem is mindig egyszerűen utánozza a természetet: a kerék például emberi találmány s ilyen formában, mint mozgatóeszköz, a természetben elő sem fordul.)

Egyszerűen az ember *termel* s termelésével (ide tartozik a legprimitívebb szerszámhasználat, a tűzgyújtás, a fegyverkészítés is) *áthidalja azt a veszélyes szakadékot, ami élet-tani adottságai és a természet által felkínált létfeltételek között tántog*. Ha nem termelne, menten elpusztulna.

Ne tévesszük össze a termelést — ebben a mélyebb, emberi, embertani értelmében — a munkával. A vakondok is munkálkodik, amikor alagutat fúr magának a földben s felfalja azt, amit útközben talál. Az ürge is dolgozik, amikor magtárat rendez be magának. Csakhogy mindez nem termelés, rém a természetes létfeltételek mesterséges megváltoztatása az élőlény hiányos „felszerelésének“ pótlására. Az okos majom talán odavágja a kókuszdiót a kőhöz, hogy feltörje, de semmi esetre sem mondanók, hogy kókusztejet termel. A madár fészket rak magának, de ez a fészek egészen másként illeszkedik bele a természetbe, mint a legegyszerűbb vályogviskó. Az ember valahol ott emelkedik ki — az évek százezredeinek mélyén — az állati létből, ahol a legkezdetlegesebb *szerszámhasználat*, a legprimitívebb *mesterség*, az első *termelés* kezdődik. Franklin Benjámint az embert „szerszámkészítő állatnak nevezte. Marx szavával élve: *az ember termelő állat!*

Amikor ezt megállapítottuk, egyben el kell oszlatnunk néhány félreértési lehetőséget. Az, hogy az ember termel: megfelelően fel tudja darabolni, meg tudja sütni-főzni az ételt, ruhát hord, szerszámot hasznai, az évezredek folyamán kétségkívül megváltoztatta egész testi-lelki alkatát. A civilizált élet során az ősembertől még öröklött szőr nagyrészt lekopott testéről, állkapcsa, foga, izma gyengébb, mint az őse volt. Valószínűleg nem is annyira a használaton kívül helyezés korcsoította el ezeket a szerveket, mint inkább az a körülmény, hogy az ősi korban csak a legjobban „felszerelt“ utódok maradtak, életben s nemzettek újabb nemzedéket, míg a termelési technika, a civilizáció fejlődésével mindinkább szerephez jutottak a természeti élet szempontjából kevésbé erőteljes egyedek is. Sőt, talán még egy lépéssel tovább is mehetünk ennél: az állati, vagyis a termelés *nélküli* életet lehe-

tővé tevő adottságok (szőr, erős fogazat, nagy izomzat stb.) levetkezése, amely a civilizáció fejlődésével többé-kevésbé párhuzamosan halad, talán nem is annyira a civilizáció *következménye*, mint inkább egyszerű folytatása annak a folyamatnak, amely az emberi nemet, a termelő állatok nemét egyáltalán létrehozta. Mert hiszen az emberré válás első aktusait, mondjuk az első szerszámok készítését, nem szabad úgy elképzelni, hog> itt volt az a? ő, aki bajbakerült, mert nem tudta jól ellátni magát s akkor valamiképpen kigondolta, hogy egy formátlan kődarabból ütögetéssel megfelelő szerszámot pattint magának — a gondolatot pedig tett követte! Ne játszszunk képzeletünkkel. A pattintás módszere, a pattintott kőszerszám egész használati módja a pattintási *tevékenységből* született meg. A szellemi produkció az anyagi produkcióra épül reá s így szabályozza azt! Képleteden szólva: miközben az ember követ csiszol, csiszolja az agyát arra, hogyan kell követ csiszolni.

Ez rejlik olyasfajta közmondások mélyén is, mint: „Gyakorlat teszi a mestert!” A mester az, aki meg tudja mondani, hog) an kell megoldani egy feladatot — a nélkül, hogy tény legesen maga» állna neki a próbálkozásnak, a munkának. Mivel pedig mindezt tudja, tehát javítani is képes a munkamódszereket: jobban dolgozik. De végső fokon a *terv a tevékenységen (a gyakorlaton) épül fel*, még ha a későbbiek során előtte is jár az újabb tevékenységeknek. Igaz, mindig csak annyira járhat előtte, amennyire elmúlt tevékenységek, elmúlt tapasztalatok összeegyeztetése és kiértékelése ezt lehetővé te^zi, A munkaterv sohasem szabadon repkedő képzelet szüleménye. Szóval: *alapjában véve a terv közvetítője, nem pedig kezdeményezője a munkafolyamatnak*. Lehet, hogy szikraként pattan ki valakinek az ág) ából — de ezt a szikrát is a munka csiholta . . . Aki az emberi tevékenység, a z anyagi erők megnyilvánulásának alapvető voltát tagadja, éppúgy hibázik, mint aki a továbbiakban nem veszi figyelembe elmélet és 2;vakerlat, terv és megalósulás állandó kölcsönhatását.

De ne ve'szünk bele a bölcseleti problémákba s különösen ne igyekezzünk azokat — a társadalomtudósáiban régeb-ben divatozó módon — az ősember életerői szóló elképzelésekkel megoldani. Hogy mikor és hogyan zajlott le az embernek, a termelő állatnak a kialakulása, erről nagyon keveset tudunk s az egész ősember-kérdés ebben a formában inkább csak leegyszerűsített logikájú példázat ember és természet, anyagi és szellemi produkció ma is aktuális viszonyának meg-

magyarázásába nagyjából valahogyan lezajlott ez a folyamat, annyi bizonyos, hiszen a következményei) és fejlődés ember és természet, anyagi és szellemi produkció *lényegileg azonos viszonylatai közepette*) itt játszódik le, a történelem során, szemünk előtt.

Hogy a termelésnek, a termelés fejlődésének ilyen alapvető fontosságot tulajdonítunk a társadalom létében s hogy hajlandók vagyunk az egész társadalmi rendet, a politikai, jogi ész állami eszményeket, sőt az erkölcsöt, a művészetet, a bölcséletet, mindenfajta szellemi produkciót úgy tekinteni, mint ami a termelési viszonyokból *no ki*, a termelési viszonyokra *ép ül rá s* & termelési viszonyokkal való *állandó kölcsönhatásban* fejlődik — ez csak addig nyugtalanító, addig szokatlan, amíg rá nem döbbenünk, hogy (az ember élet-tani adottságait, a természetben elfoglalt helyzetét tekintve) *a termelés tulajdonképpen a létfenntartás sajátlagosan emberi firmája*. Az ember termelő állat: úgy van megalkotva, hogy termelnie kell, a termelés teszi lehetővé létezését. S hogy az emberi létalap minden emberi megnyilvánulásnak, tehát például a politikának, az erkölcsnek és a művészetnek is létalapja, ez egyáltalán nem meglepő!

Amikor ilyenformán megkülönböztetni igyekeztünk az emberi és az állati létezését, az ember társadalmi és az állat társas alakulatait, amikor elválasztottuk a történelmet a fejlődéstörténettől s általában arra törekedtünk, hogy felmutassuk az embernek a természetben elfoglalt különleges helyzetét, ezzel még korántsem kívántuk megtagadni az élettan tudományának eredményeit, amelyek szerint az ember állati őstől származott s a természet törvényei éppen úgy vonatkoznak« reá, mint minden más élőlényre. Ahol határokat vonunk meg, ott kapcsolatok is vannak és *az általános ten? ^szeti törvényeknek való alávetettség nem akadály a sajato^ társadalmi törvények} kialakulásának*.

A termelésnek, mint alapvető emberi létformának kiemelése nem csökkenti az ösztönök és érzelmek jelentőségét sem. Csakhog) természetesen ezek sem érvén^esulhetnek az emberi alaphelyzettől függetlenül.

Egyébként ki tagadhatná a természet hatását az emberi társadalomra? A régi athéniek minden idők legszebb templomait építették, de igen kezdetleges házakban laktak; a nap-sütéses déli vidékeken az emberek ma is többet élnek az utcán, a szabad levegőn, mint a szobában és a politizálás a római fórumon nagyrészt szabad ég alatt fölött. A lakáskultúra a

ködösebb, hűvösebb, északibb vidékeken alakult ki. Azután nje meg nyilván más gazdasági és társadalmi berendezkedés fele meg a trópusi és szubtrópusi tájaknak, ahol a természet olyan bőve ontja ajándékait, s ismét más i mérsékelt égöv vagy éppen fagyos tundrák vidékeinek, ahol minden falat enni-valóért keményen meg kell dolgozni. Halászni csak ott lehet, ahol halak vannak, gabonát csak ott lehet termelni, ahol meg is terem. Az éghajlat, a föld minősége, a terep földrajzi alakulása (magashegységek, dombok, síkságok, sivatagok stb.), az állat- és növényvilág jellegzetességei mind befolyásolják az emberi társadalmak kialakulását.

Kétségbevonhatatlan az is, hog) az ember belső, élettani alkata, az emberi természetek különböző fajtái is bízom ős mértékig megszabják a társadalmi fejlődés menetét. A közép-afrikai négernek más a vérmérséklete, mint a keletázsiai mongolnak, az északamerikai indiánnak vagy az északurópai skandinávnak.

Ámde ne felejtjük el, hogy:

1. igen hasonló természeti adottságok közepette igen különböző kultúrák, igen különböző társadalmak alakulnak ki — tehát a természeti adottságok *önmagukban* nem lehetnek döntőek; figyelembe kell venni azt is, hogv az emberi társadalmak állandóan alakulnak, fejlődnek, a nélkül, hog) időközben jelentősebb természeti változásokat észlelhethetnénk;

2. az ember nem egyszerűen a szabad természetben él, hanem éppen társadalmi élete és munkája révén megváltoztatja magi körül a természetet s az már ilyen megváltoztatott formában hat ismét viszi reá; az ember és a természet között állandó kölcsönhatás áll fenn;

3. az ug)nevezett emberi természet sem örök, változatlan adottság, hanem az emberi életformákkal, a társadalmi változásokkal együtt alakul. (Az emberi „természet“ kérdéseivel általában csinján kell bánni, mert abban csak igen kis százalékban nyilvánulnak meg az öröklött, élettani adottságok s túlnyomó részben a társadalmi viszonyokat, a történelmi fejlődés eredményeit tükrözik. S ugyanígy állunk a „szabad“ természet kérdéseivel is: a természet, amelyben az ember él, csak igen kis mértékben „szabad“ és igen nagy mértékben a társadalmi termelés és általában a társadalmi tevékenység kihatásainak megfelelően alakul éo hat vissza az emberre.)

De legyünk óvatosak abban is, ahogyan a termelésből, a létfenntartás sajátlagosan emberi módjából, a termelési viszonyok fejlődéséből levezetjük a társadalmi élet és a szellemi-

ség formáit. Itt nem szabad abba a hibába esnünk, hogy a politika, a jog, az erkölcs, a művészet, a bölcsélet szerepét, fontosságát, értékét tagadjuk vagy kétségbevonjuk mindezeknek történelmi hatását. Marx és Engels, akik a történelmi materializmus tanát megalkották, és útmutatva az *anyagi (materiaális)* fejlődés, vagyis a termelési viszonyok fejlődésének *alapjait* voltára az egész emberiség *történelmében* és ezzel szembeálltak az idealista nézetekkel, amelyek eszmei erőiben keresik a történelem alapokait — szóval ők maguk, a történelmi materializmus megalkotói, nem győztek hadakozni az ilyesfajta történelmietlen, vulgáris materialista túlzások ellen.

Engels például ezt írja egyik levelében: „A materialista történelemfelfogás szerint a történelemben *végső (okon)* a való élet termelése és újrateimelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig valaki ezt úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat *egyedül* meghatározó elem, úgy a fenti mondatot semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja át. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei — az osztályharc politikai formái és eredményei, alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztályok létesítettek stb., jogi formák és még hozzá mindezeknek a tényleges harcoknak a visszatükröződései a résztvevők agyában, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallásos nézetek és ezeknek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé — mindezek *szintén* hatással vannak a történelmi harcok menetére és sok esetben túlnyomóan azok *formáját* határozzák meg. *Mindezeknek az elemeknek a kölcsönhatása* az, amin végül is a véletlenek végtelen tömegén keresztül (vagyis azokon a dolgokon és eseményeken keresztül, melyeknek* benső összefüggése annyira távolosó vagy fel nem tárható, hogy nem levőknek tekinthetjük, elhanyagolhatjuk őket), a gazdasági folyamat mint szükségszerűség áthatol. Ha ez nem így volna, az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint valamely egyszerű elsőfokú eseménylet megoldása“.

Egy másik levelében Engels így ír: „Azokon a gazdasági viszonyokon, amelyeket a társadalom történetét meghatározó alapnak tekintünk, azt a módot értjük, ahogyan bizonyos társadalom emberei életfenntartásukat termelik és termékeiket egymás közt kicserélik (amennyiben munkamegosztás van). Ebben tehát bennefoglaltatik a termelés és közlekedés *egész technikája*. Ez a technika, felfogásunk szerint, meghatározza a csere módját és továbbá a termékek elosztását. . . ezzel az

uralmi és szolgasági viszonyokat, ezzel az államot, politikát, jogot stb. A gazdasági viszonyokban bennefoglalatik továbbá *a földrajzi alap*, amelyben ezek lejátszódnak, valamint bennefoglaltnak *a megelőző gazdasági fokok tényleges maradványai*, amelyek gyakran *hagyomány* vagy *vis inertiae* (tehetlenségi erő) következtében maradtak fenn. Benne foglaltnak továbbá az *a környezet* is, amely ezt a társadalmi formát kívülről övezi. . . . *A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik.* De mindezek *hatnak egymásra és a gazdasági alapra.* Nem igaz, hogy a gazdasági helyzet *egyedül cselekvő ok* és minden más csak szenvedő okozat. *Kölcsönhatás van itt a gazdasági szükségszerűség alapján*, amely *végző fokon mindig érvényesül.* . . . *A gazdasági helyzet tehát nem hat gépiesen*, mint ahogy ezt itt-ott kényelmesen hinni szeretnék, hanem *az emberek maguk csinálják történelmüket*, csak adott, őket meghatározó környezetben, adott, tényleges viszonyok között, amelyek között végző fokon a gazdasági viszonyok döntenek, bármennyire befolyásolják is őket a többi politikai és ideológiai (eszmei) viszonyok⁴.

Aki így értelmezi a történelmi materializmus tanait, az semmi nehézséget nem fog találni abban, hogy ezt az emberi társadalomról vallott felfogást összeegyeztesse a természettudományok, különösen az élettan modern eredményeivel s egyúttal megfelelően értékelje azokat az összefüggéseket is, amelyek a szellemiség törvényszerűségeit kutató irodalom-, művészet- és filozófia-történet, a jogtudomány vagy akár a nyelvtudomány napvilágra hozott.

Itt persze utalnunk kell arra a szociológia-történetünkben ismeretes tényre, hogy a történelmi materializmus tanai ma még korántsem tekinthetők általánosan elfogadottnak; a polgári tudomány számos képviselője élesen szemben áll velük, ami érthető is, hiszen a marxizmus a felszabadulásáért küzdő proletariátus világnézeteként tölti be hivatását. Bár a marxi gondolatok tudatos vagy öntudatlan hatása éppen a legkiválóbb modern kutatóknál nyilvánvaló — az idealizmus és a materializmus, a metafizika és a dialektika körüli harc tovább tart. E vita eldöntése nem a mi feladatunk. A társadalomtudomány anyagát az emberiség története szolgáltatja. A történelmi materializmus azonban csak egy része a dialektikus materializmus egész tanának, amely nem csupán az emberiség, hanem *a természet* egész világát felöleli. Mi úgy véljük, hogy a történelmi materialista felfogás igazi, Marx és Engels adta formájá-

ban igen tökéletes képet ad ember, természet és szellem viszonyáról, a társadalmi fejlődésről. Abban a *helyes* értelmezésben, amelyet Engels leveleiből kiolvastunk: a gazdasági, társadalmi és szellemi viszonyok *kölcsönhatásának* megfelelő kiértékelésével és a termelésnek, mint sajátlagosan *emberi* létalaprak felméréseivel a marxizmus körüli *valóban* tudományos jellegű (és nemcsak politikai szenvedélyektől fűtött) viták jelentős része feleslegessé válik, illetőleg félreértésen alapulónak bizonyul.

De most menjünk tovább egy lépéssel!

A létfenntartó termelés lényegében *emberi fáradozáson, munkán* alapul. Az embernek pedig egészen nyilvánvaló hajlama van arra, hogy a maga fáradságát csökkentse, vagyis minél kevesebb munkával elérje a kívánt eredményt. Erre kétféle módja van: vagy munkaeszközeit és termelési módszereit fejleszti s így kisebb erőfeszítéssel éri el a célját, vagy társakat, szolgálkat szerez magának és megosztja velük, illetve kirója rájuk a munkát. Az emberiség történetében *mindkét* tényező igen nagy szerepet játszik: a technika és az egész termelési rend, egyszóval a *gazdaság* fejlesztése, csak úgy, mint az ennek megfelelő egyre magasabbrendű és összetettebb *társadalmi formák* kialakítása. A kettő együtt jár és nem választható el egymástól.

A *gazdaság* fogalmát itt igen tág értelemben vesszük: beleértjük mindazt, ami (alacsony vagy magas fokon) a termelésnek kelléke, tehát nem csupán az aránylag későn kialakult birtok- és tulajdonviszonyokat, a munkaerő, a nyersanyag, az áru és a pénz elosztási szervezetét, piacát, a kézi és gépi, abházi, az üzemi és a gyári feldolgozás kialakult módszereit, hanem ezenfelül egyszerűen mindazt, ami szükséges ahhoz, hogy termékek létrejöhessenek és elfogyasztassanak.

Ugyancsak tág értelemben vesszük a *társadalmi formákat*: beleértjük a munka megosztásának egész rendszerét, és pedig nemcsak az egyre fejlődő s egyre inkább szétágazó szakmai hozzáértés szerint, hanem mindazzal, ami a termelő és fogyasztó társadalom fennmaradásának módját szabályozza. Ide számítjuk az egész uralmi rendszert is, ami a társadalomban meghonosodott: azt, hogy a gép valakinek a tulajdona, s azt, hogy megfelelő közigazgatás gondoskodik a társadalom valamennyi tagját érintő ügyek elintézéséről, s hogy kialakult szokások, jogviszonyok, erkölcsi szabályok, politikai rend-

Így, ebben a felfogásban nyilvánvalóvá válik, hogy a gazdasági és a társadalmi viszonyok egészen szorosan összefüggenek, összefonódnak. *A létfenntartás sajátos igényeinek fejlettsége meghatározza a társadalom fejlettségét is.*

Egészen nyilvánvaló, hogy egy húsz-harmincfőnyi, erdőben vándorló, bogyókat s gombákat gyűjtögető, esetleg vadászgató embercsoportnak távolról sincsen szüksége olyan fejlettné, olyan bonyolult társadalmi rendszerre, mint egy sokmilliósi modern mezőgazdasági és ipari termeléssel foglalkozó nemzetnek, amelynek keretében a foglalkozások légiói között oszlik jmiég a munka, élesen szembenálló osztályok harcolnak a politikai uralomért, s amelyben a termelt árúk sokféleségének többé-kevésbé pontosan megfelel a fogyasztási igények sokfélesége is. (Igényeink egyébként együtt fejlődnek a termeléssel. Száz év előtt még a gyertyavilágítás is fényűzésnek számított!)

Egészen nyilvánvaló az is, hogy a társadalmi szervezet nem ötletszerűen, az emberek szabad akaratára, jó- vagy rosszindulatára, vagy éppen méltányossági és jogi érzelmei szerint alakul ki, hanem mindenkor a konkrét létfeltételeknek, vagyis a tágabb értelemben vett gazdasági viszonyoknak megfelelően. Ne higyük, hogy Aristoteles, aki közel kétésfélezer évvel ezelőtt a „Politiká”-ban megírta nézeteit a társadalom célszerű felépítéséről, különösen kegyetlen, belátástalan emberveit, miért; egészen természetesnek tartotta, hogy rabszolgák, „beszélő szerszámok” végezzenek az athéni polgár helyett minden durva te^ti munkát s mi most egvszerűen okosabbak, felvilágosultabbak, jobbak vagyunk, mint ő, mert a rabszolgaságot embertelen, barbár rendszernek tartjuk. Akkor, abban az időben, amikor még sem erőtermelő, sem munkavégző gépek nem léteztek, az egész termelési rend, tehát az egész (technikai, gazdasági, társadalmi formákat magábanfoglaló) civilizáció azon nyugodott, hogy bizonyos embercsoportok erőszakkal leigáztak s egész életükre szolgálatukba állítottak más embercsoportokat. S csak a termelés egész rendszerének fejlődése (észa vele járó politikai harcok sora) hozta magával azt, hogy egy idő múlva a rabszolgatartó társadalom helyébe a hűbéri társadalom lépett a maga jobbágyrendszerével, majd a polgári társadalom, amelynek keretében a még egy fokkal szabadabb bérmunkás hordja a súlyos munkaterhét, bár itt is — akár a hűbéri vagy a rabszolgatartó társadalomban — még mindig lehetséges, hogy valaki birtokviszonybeli előnyei (pél-

dául vagyona) révén munka nélküli vagy munkájával nem arányos jövedelmet élvezzen.

Egészen nyilvánvaló végül az is, hogy ez a társadalmi fejlődés, amely az ősi rabszolgatartó társadalmaktól a polgári társadalomig vagy éppen a modern szocialista demokráciáig vezet, nem egyszerűen az emberek egyre növekvő, jóságának, embertársaik iránti növekvő szeretetének köszönhető, hanem az emberiség soha egy lépést nem tehetett előre úgy, hogy ennek a dolgok rendjében, az anyagi rendben ne lettek volna meg az előfeltételei. Inkább azt mondhatjuk, hogy az emberi belátás, az emberi jogérzék, amelynek megvan a maga szerepe a társadalom fejlődésében, *együtt* fejlődött a társadalom anyagi lehetőségeinek kibontakozásával. Amint az ember úrrá lett a természetben, úgy fejlődött a *maga* természete is.

Mert — s itt vissza kell térnünk még egy percre ember és természet viszonyához — magától értetődően nem egyszerűen úgy játszódtott le a történelem, hogy az ember a szabad természet kellős közepén felépített magának, önön törvényei szerint^ egy társadalmi világot. A termelő emberi társadalom a maga fejlődése közben egyidejűleg megváltoztatta maga körül (és magában) az egész természetet s ez a megváltozott természet azután vissza is hat reá. A »kölsönhatás törvénye, amelyre termelés, társadalom és szellem viszonyában rámutattunk, ember és természet viszonyára is érvényes.

Talán (leginkább egy hasonlattal utalhatnánk arra, ami itt történt. A legtöbb vallási elképzelés megemlékezik az elmúlt < aranykorról, a Paradicsomról, amelyben az ember egykor boldogságban, megelégedésben élt s amelyben nem kellett megk^zdenie léte fenntartásáért. Ebben a paradicsomi természetben minden fán ehető gyümölcs termett, az állatok szelídek voltak, örök nyár vette körül az embert — ugyanazt az embert, aki most, a valóságos és kegyetlen természetben a maga fáradságos termelő munkájával éppen e Paradicsom *megvalósításáért* küzd: fákat nemesít, állatokat szelídít, szenet bányászik és villanyt termel, hogy fényt és meleget teremtsen maga körül! Szóval az emberi termelő munka küzd a Paradicsom *jövőbeli* kialakításáért: meg akarja változtatni a természetet, Paradicsomot akar teremteni maga körül! Csakhogy a Paradicsomban — a legenda szerint —, amíg megvolt, addig a gonoszság se létezett az emberek között, béke uralkodott közöttük. S nem véletlen, hogy *mindenféle emberjavító, társadalomjavító elképzelés a paradicsomi bőség világába helyezi a végleges emberi megbékélés világát is*: csak paradicsomi ter-

mészeti és termelési viszonyok között tud paradicsomi társadalmi állapotokat elképzelni. A paradicsomi természet és a paradicsomi ember, a paradicsomi „gazdaság” és a paradicsomi „társadalmi forma” elválaszthatatlan kölcsönhatásban áll egymással. S ez talán nem is olyan legendás, fantasztikum elképzelés: a történelem tanulmányozása során tá fogunk jönni arra, hogy az ember és ember közötti teljes társadalmi igazság, az igazságos *társadalmi* re.id, politikai és gazdasági jogegyenlőség követelése szükségképen egybeesik a teljes és egyenlőségen alapuló *termelési* rend követelésével, s egyedül ennek keretében adatott meg az emberi természet valóban szabad fejlődése — ember és természet harmóniája.

II. FEJEZET.

A TÁRSADALOM TAGOZÓDÁSA,

A magyar nyelv elég világosan elkülöníti egymástól a társadalom és a társaság fogalmát. Míg a társaság többé-kevésbé tudatos, szándékolt, az emberek akaratától, választásától függő és bizonyos meghatározott célt szolgáló társulásokra utal (tudományos társaság, részvénytársaság, jóbarátok társasága stb.), addig a társadalom inkább az egyéni elhatározásoktól független, szinte kényszerűen adódó és az életmegnyilvánulások tág körére kiterjedő társas viszonyokat foglalja magában. A magyar szóhasználat tehát ebben az esetben finomabb, szociológiailag átgondoltabb, mint akár az angol, francia vagy német, mert „society“, „société“, „Gesellschaft“ társadalmat is, társaságot is jelent.

Ennek ellenére a „társadalom“ szó a magyar nyelvben még korántsem egyértelmű. Beszélnek például Budapest társadalmáról, magyar tisztviselő- vagy orvostársadalomról, magyart „úri“ társadalomról, általában magyar társadalomról, azután meg kapitalista társadalomtól is, amelynek határai nyilván nem esnek össze népi, közigazgatási, foglalkozási vagy éppen országhatárokkal. Szinte úgy tűnik, mintha többféle értelmezésű társadalom volna egymásbaskatulyázva és ugyanaz az ember egyszerre többféle társadalomba is tartoznék. Hogy az előbb említett példánknál maradjunk: egy vidéki orvos nyilván tagja a magyar orvostársadalomnak, benne él a magyar társadalomban és a kapitalista társadalomban is, de nincs része Budapest társadalmában, a tisztviselőtársadalomban stb.

Ha orvostársadalomról beszélünk, akkor ezen egy embercsoportot értünk, amelyet a kenyérkereset azonos módja, nagyjából hasonló műveltség és érdeklődés és az orvosi mesterségnek számos közös gazdasági és egyéb érdeke köt össze. Mindez bizonyos mértékig meghatározza a csoport tagjainak magatartását és esetleg közös fellépésre is készíti őket, például a

tiszteletdíj megállapításánál betegsegélyező-intézetekkel szemben. Amde tévedés volna az orvostársadalom lényegét pusztán ebben az érdekközösségben vagy éppen a szolidaritásban látni. Az orvostársadalom szerkezetét nagymértékben meghatározza az a körülmény is, hogy ennek keretében zajlik le az orvosok egymás elleni kenyérharca, a nagyobb praxisért, az állásokért, a hírnévért folytatott versenye; az orvostársadalom talaján igyekszik minden orvos, mint egyén, érvényesülni, nem ritkán az orvostársadalmon kívüli társadalmi erők igénybevételével. Ezenfelül kihatnak az orvostársadalom szerkezetére a többi „társadalmak” is: a budapesti orvosok helyzete sok tekintetben más, mint a vidékieké — „Budapest társadalma” az orvostársadalom keretein belül is érvényesül. A nemzedékek differenciái is előtérbe lépnek, és pedig nem csupán az „öregek és fiatalok” közötti szokványos ellentétek formájában, hanem úgy is, hogy az idősebbek átlag hosszabb tevékenységük folytán gyakran kerülnek magasabb pozíciókba; gyakran más is a gorudolkozásmódja azoknak, akik az „ezerkilencszázhuszas évek magyar társadalmában” voltak fiatalok. Ha ehhez hozzávesszük az orvostársadalom keretein belül is megmutatkozó vagyoni, jövedelmi tagozódást és ennek összes kihatásait az életformára és a gondolkodásmódra, szóval a magyar társadalom általános viszonyainak megnyilvánulásait ebben a szűkebb keretben, akkor már nyilvánvaló, hogy ez a „kis” társadalom, a (kenyérkereset azonos módját űző, nagyjából hasonló műveltségű és érdeklődésű, sok tekintetben azonos gazdasági érdekű emberek csoportja nem egyszerűen egy szolidáris kis csoport a „nagy” társadalmon belül és nem határolható el a többi „kis” társadalomtól, amelyet esetleg a társadalom fogalmának más és más értelmezése szerint határoztak meg — a „kis” társadalomban megtaláljuk a „nagy” társadalom jellegzetességeit s kihat rá a legkülönbözőbb „kis” társadalmak létezése.

Hogy ez miért van így, az menten megvilágosodik előtünk, ha a társadalmat nem mint valami elvont fogalmat vizsgáljuk és próbáljuk meghatározni, hanem mint emberek egymásközötti kapcsolatainak szövedékét.

Ember és ember között sokféle kapcsolat lehetséges: közeli és távolabbi, szorosabb vagy lazább, állandó vagy időleges. Lehetnek családi, rokonsági kapcsolatok; kapcsolatot teremt a közös iskola, a közös lakóhely, a közös nyelv, a közös műveltség, az érdeklődés közössége s nem utolsósorban érdekek, például éppen a gazdasági érdekek azonossága.

Egyáltalán: *társadalmi létünk jellegzetessége hogy nincs olyan emberi tevékenység, olyan emberi adottság, olyan emberi életkörülmény, amely valamiféle kapcsolatot ne teremtenne más emberekkel.* Az, hogy az ember gyalog vagy villamoson szokott-e járni hivatalába, igazán „egyéni“. Függ attól, milyen messze lakik, koránkelő-e, szereti-e, jól bírja-e a gyaloglást. S a gyalogjárókat látszólag semmiféle társadalmi kapcsolat nem fűzi egymáshoz, nagy többségükben nem is ismerik egymást. Viszont kétségtelen, hogy a gyalogjárás vagy villamosra utaltság pusztá ténye kapcsolatokat teremthet vadidegen emberek között, például ha felemelik a villamosjegy árát. Erre a „villamosén járók társadalma“ sokkal élénkebben fog reagálni, mint a gyalogjáróké és adott esetben a villamosutasok esetleg nyilvánosan tüntetni fognak a tarifaemelés ellen, aminthogy ilyesmi valóban elő is fordult. Még a politikai magatartásra is kihathat bizonyos mértékig az ilyen távoli, lazia, időleges kapcsolat, ha például egy párt magáévá teszi a villamosutasok érdekeit és azt követeli, hogy a városi adók általános emelésével és ne a villamosjegy árának megdrágításával fedezzék a villamostársaság deficitjét.

Ez persze igen szélsőséges példa arra, hogy milyen véletlen, egyéni tulajdonságok teremthetnek társadalmi kapcsolatokat; vannak természetesen sokkal közelebbi, sokkal szorosabb és állandóbb kapcsolatok ember és ember között. Minél közelebbiek, minél szorosabbak és minél állandóbbak ezek a kapcsolatok, annál erősebben érvényesülnek mint az emberek társadalmi magatartását meghatározó, társadalomalkotó tényezők.

Az orvostársadalom tagjai között nyilvánvalóan sokkal közelebbiek, sokkal szorosabbak és sokkal állandóbbak a kapcsolatok, mint a gyalogjárók vagy a villamosutasok között. Ámde az egy nemzethez való tartozás, az anyanyelv azonossága, vagy éppen a családi kapcsolat még közelebbi, még szorosabb, még állandóbb és az élet sokkal nagyobb területeire kiható, a magatartást sokkal mélyebben meghatározó társadalmi vonatkozásokat teremt. S talán a továbbiakban megtaláljuk azt a társadalmi kategóriát, amely *mindezeknél* döntőbb és alapvetőbb érvényű.

A társadalmak egymásbaskatulyázottsága e szerint a valószínűségben onnan ered, hogy az egyes embernek igen sokféle társadalmi kötöttsége van. X. Y. nemcsak orvos (az orvostársadalom tagja), hanem budapesti lakos is (Budapest társadal-

mának tagja), Magyarországon él (a magyar társadalom, sőt korunkbeli magyar társadalom tagjai) stb.

Nehézségeink jórésben megoldódnak, ha társadalmon az emberek közötti kapcsolatok összességét értjük. Ha pedig a „társadalom“ szóhoz egy jelzőt biggyesztünk (orvostársadalom, magyar társadalom stb.), akkor ezen mindig az emberek közötti kapcsolatok egy bizonyos, meghatározott, valamely konkrét helyzet szempontjából jellemző, többé-kevésbbé összefüggő rendszerét értjük.

Ha már fentebb utaltunk arra, hogy nincs olyan emberi tevékenység, olyan emberi adottság, olyan emberi életkörülmény, amely valamiféle kapcsolatot ne teremtesen más emberekkel, akkor most még tovább is kell mennünk egy lépéssel. *Végső fokon a tevékenységek, az adottságok és az életkörülmények összessége alakítja ki azt is, amit mi egyénnek nevezünk.* Egy tanárember csak úgy találomra a következő egyéni tulajdonságok hordozója lehet: 40 éves, debreceni születésű, budapesti lakos, az V. kerület⁴ állami gimnázium tanára, magyar és történelem szakos, nob, két gyermek apja, szeret rádiót hallgatni, X. napilap előfizetője, vasárnaponként az Y. kávéházba jár, legszívesebben francia történeti munkákat olvas stb. Mindez a sok egyéni tulajdonsága más és más embercsoportok szempontjából teremt a magatartást meghatározó társadalmi kötöttségeket; a negyvenévesek nemzedékéhez tartozik, köztisztviselő, házasember és családapa, egy olvasótábor tagja stb. — mindezek elég jellegzetes „társadalmak“, társadalmi körök.

Ha közelebbről nézzük meg a dolgot, akkor kitűnik, hogy az egyén tulajdonképpen bizonyos társadalmi körök kereszteződési pontja s az egyéni benne az, hogy *éppén ezek* a társadalmi körök kereszteződnek benne. Ahány tulajdonság, ahány életjegnyilvánulás, annyi kapcsolat más emberekkel, annyi közelebbi vagy távolabbi, szorosabb vagy tágabb, állandó vagy időleges társadalmi kötöttség. Van, amelyik szellemi téren nyilvánul meg, van, amelyik politikai, jogi vagy gazdasági téren — de mindezek összefutnak, sajátos, egyszeri kombinációban, az egyénben. A kötöttségek nem is korlátozódnak szükségképpen a jelenre: a család és vidék szerinti eredet visszautal a gyermekkorba, a nemzetiség, a műveltség a történelmi múltba; némelyik átlépi az országhatárokat és nagy távolságokra hat, mint társadalmi erő. (Idegen nemzetekkel való kulturális kapcsolatok gyakran igen komoly,

nemztközi politikai akcióként — gondoljunk csak a nemzeti presztízs kérdéseire!)

De vajjon tervszerűen, helyesen fejeztük-e ki magunkat, amikor minduntalan arról szóltunk, hogy az emberi tevékenységek, az cinben adottságok, az emberi életkörülmények kapcsolatokat terveznek más emberekkel? Vajjon tényleg fix pont-e az egyén, amelyben társadalmi körök metszik egymást. Nem, hiszen ezek a körök általában mái megvannak, mielőtt az ember — gyakran szándékától, sőt tudatától teljesen függetlenül — tevékenysége, adottságai, életkörülményei révén metszéspontjukba s egyben társadalmi hatásuk alá kerül. Az, hogy valaki debreceni, az bizonyos mértékig rányomja bélyegét, formálja (egyéniségét. De ez a „debreceni jelleg“ nem úgy keletkezett, hogy egyének összeálltak „megcsinálni Debrecent“ — a „debreceni jelleg“ már maga is társadalmi fejlődés eredménye. Igaz, hogy minden egyes debreceni ember ezt a közös jelleget kicsit továbbformálja, továbbfejleszti a maga társadalmi szereplésével.

Minél fejlettebb, minél tagozottabb egy társadalom, annál többféle csoportjellegzetesség alakulhat ki benne, annál többféle módon kombinálódhatnak ezek az egyénmeghatározó kapcsolatok: annál egyénibb emberek alakulhatnak ki. Ha kizárjuk a lehetséges tevékenységek, adottságok, életkörülmények egy-egy csoportját, ha korlátozzuk ezt az *igazi*, társadalomadta szabadságot, egyénietlenebb, monotonabb, kevésbé sokrétű, kevésbé differenciált embereket kapunk. Ilyen értelemben *az egyén maga is a társadalmi fejlődé, eredménye — a társadalom terméke!*

Ez korántsem megalázó, korántsem érzékeli le az egyén szerepét. Ellenkezőleg, ez a gondolat összekapcsolja az egyén létezését a fejlődés és a szabadság eszméjével. S e két nagy, az emberi felszabadulás gondolatában egyesülő eszmet belegyökereztetni az emberi lét alapformájába: a társadalmi létbe. Ahol a tagozódás mesterséges, elnyomáson és kizsákmányoláson alapul — mint a kapitalista társadalom osnályszerkezete —, ott egyénietlen, elszürkített, uniformizált emberek szerepelnek a munka „szürke“ hőseiként. Gondoljunk csak a polgári napilapok hírhedt „munkáskülséjű ember“-ére.

Egyébként azt talán mondanunk sem kell, hogy az egyén fogalmának e t írsadalomtudományi levezetése nem zárja ki az egyéniséget formáló élettani és lélektani tényezők vizsgálatának szükségét — ez az antropológia es a pszichológia feladata.

A társadalomtudomány régóta igyekszik valamiféle rendet teremteni azon elvek tekintetében, amelyek szerint az össztársadalomnak ez a tagozódása végbemegy. A szociológia történetéből ismerjük Tönnies rendszerét, amely megkülönbözteti a közösségi és a társasági kapcsolatokat. Míg a közösségekben a közakarát, a közérdeket, a hitet, a vallást, a szokást, a természetes szolidaritást és a köztulajdon a döntő, addig a társaságban az egyéni akaratnyilvánulások túlsúlya (pl. szavazás!), az egyéni érdekek összeegyeztetése és versenye (a liberalizmus alapeszméje), a doktrína, a közvélemény, a divat, az egyezményes (pl. szerződéses) kötöttség és a magántulajdon uralkodik. Persze a közösség is, a társaság is a szellemi, jogi, politikai, gazdasági stb. kapcsolatoknak többé-kevésbé széles, összefüggő rendszerét foglalja magában, s a történeti, létező társadalmi alakulatok úgyszólván sohasem jelenítik meg tisztán a közösség vagy a társaság elvont, szűrszerű típusát, hanem csak az egyikhez vagy a másikhoz közelednek. Minden összeszokott társaságban kialakulnak igazi közösségi elemek és minden közösségben idővel tudatos, az egyéni akaratmegnyilvánulástól függő társasági tényezők is mutatkoznak. Tönnies szerint a történelmi fejlődés a közösségtől a társaság felé vezet: a természeti népek életében a közösségi jellegzeteségek, a modern, technikai civilizáció magas fokán álló európai nemzeteknél a társasági vonások kerülnek mindinkább előtérbe.

Nem kell itt újból kimunkálnunk Tönnies típusának gyengéit. A közösség (*Gemeinschaft*) és a társaság (*Gesellschaft*) között maga is talált egy átmeneti típust, az együttest (*Samtschaft*). De éppen az ilyen átmeneti típusok *lényegesek* történelemben — lényegesebbek, mint a közösség és a társaság elméleti tiszta formái. Sokan rámutattak arra is, hogy például a közösséghez korántsem mindig kapcsolódik a köztulajdon és a társasághoz a magántulajdon. Úgy a köztulajdon, mint a magántulajdon alapján igen különböző társadalomformák épülhetnek fel — az össztársadalmi és történelmi helyzettől függően. Sok esetben külső feltételek is meghatározhatják egy embercsoport közösségi vagy társasági jellegét. Egy utazótársaság, amelyet csak a közös úticél hozott ugyanarra a hajóra, viharban, veszélyben igazi közösséggé alakulhat át.

A későbbiekben módunk lesz (az osztálytársadalom szerkezetének feltárásával kapcsolatban) rámutatni azokra a tagozódásokra, amelyek valóban végső fokon döntő szerepet ját-

szanak az emberek társadalmi magatartásának meghatározásában.

Hogy íá társadalmi alakulatok pusztán formális, reális tartalmuktól, a gazdasági és politikai viszonyoktól elvonatkoztatott szemlélete milyen *történelmietlen, z;reális és hiány o^* eredményekre vezet, ezt MacIver rendszertani táblázata mutatja. O itt a társulás alapjául szolgáló érdekek szerint csoportosítja a társadalmi alakulatokat.

Érdekek:

Társulások:

I.	<i>Végső</i>	<i>érdekek,</i>	<i>amelyeket</i>	<i>általá-</i>
<i>ban</i>	<i>önmagukért,</i>	<i>nem</i>	<i>rajtuk</i>	<i>túl-</i>
<i>mutató</i>	<i>célok</i>	<i>miatt</i>	<i>követ</i>	<i>az</i>
<i>ber:</i>				<i>em-</i>

Kulturális egyesük-

A) Általános, az emberi gondolkodásmód hasonlóságán alapuló érdekek.

Kulturális egyesületek kölcsönös segítségén jó-tékonyasági szándékon alapuló egyesü-

B) Sajátos érdekek.

1. az ember testi igényeit ki-mutató érdekek

Család. Házasság és rokonság.

a) nemi érdekek

b) a nemiségtől független, élelmezésre, ruházkodásra, lakhelyre s általában megfelelő testi ellátásra irányuló érdekek

Mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi társulások. Egészségügyi s egyéb, a jólétet szolgáló társulások.

2. az ember lelki igényeit ki-mutató érdekek

Iskolák, kollégiumok,

a) tudományos, nevelési és egyetemek; kutatócsoportok, tudományos bölcseleti érdekek s bölcseleti egyesületek.

és egyetemek; kutatócsoportok, tudományos

b) művészi és vallásos érdekek

c) hatalmi és presztízserdekek

Az egyház. Missziós társaságok; a vallásos életet és gondolkodást előmozdító társaságok.

A színház. (Szerzők, színészek és közönségük kapcsolatai.)

Művészeti, zenei és irodalmi egyesületek.

Nacionalista és imperialista célú társaságok. (Az állam mint „Machtstaat“, hatalmi egyesülés.)

Exkluzív klubok, bizn) és divatirányok, rangok vagy uralkodó rétegek előjogainak fenntartására.

II.	Származékos	érdekek,	amelyeke
általában	nem	önmagukért,	ha-
nem	rajtuk	túlmutató	célok
kében követ az ember:			érdé

1. gazdasági érdekek

2. politikai érdekek

3. községi érdekek

4. csoportérdekek

Bankok, trösztok, kereskedelmi egyesülé-

sek, szövetkezetek stb.

Szakszervezetek és

munkaadók egyesülé-

sei. Mindenféle fog-

lalkozási egyesület.

Számos ez alatt be-

sorolt egyesület.

Az állam. Birodalmak

(a szó modern értel-

mében: mint államok

szövetségei).

Az állami szervezet

alacsonyabb tagozat-

ai: megyék, járá-

sok, törvényhatóság-

ok stb.

Pártok.

Igvesülések valamely különleges törvémmke zési vagy közigazgatósi forma létrehozá-

5. különleges érdekek fenntartására, pl. a választójog kiterjesztésére az alkoholtilalom bevezetésére, bizonyos vamok eltörlésére stb.

MacIver táblázata talán éppen tökéletlensége miatt tanulságos! Az olvasó számára aligha lehet kétséges, hogy hasonló joggal egészen másfajta beosztást is lehetne találni az érdekek és társulások rangsorolására, csoportosítására. A legtöbb társulás többféle rubrikába is beleillenek, mert többféle érdeket mozgósít. A régi Nemzeti Kaszinó nemcsak a mágnások exkluzív klubja volt s rangjuk, előjogaik védelmét szolgálta, hanem elsősorban politikai és gazdasági szerepe volt a feudális rendben. Jótékonyági egyesületek a szegényellátással kapcsolatban községi érdekeknek is megfelelnek. Valóságos közhely viszont, hogy gazdasági és politikai érdekek elválaszthatatlanul egymásbafonódnak s csoportérdekek milyen nagy szerepet játszanak vallási és művészi területen.

Feltűnő az is, hogy milyen különböző értékű és funkciójú alakulatok szerepelnek a társulások között: az állam és a bankok, a család és a szakszervezetek, a színház, amelyen belül külön „színésztársadalmat“ ismerünk, miközben minden egyes színháznak megvan a *maga* közönsége (s ez is egy kis társadalom!). Birodalmak, pártok é[^] rokon kötelek i[^] találhatóak a listán, amelyet mértéktelenül ki lehetne bővíteni, hiszen például olyan világosan kirajzolódó társadalmi „egységek“ számára, mint amilyen egy nemzedék (pl. a híres reformnemzedék) vagy egy ország nemessége, arisztokráciája, baráti körök stb. számára nem is találunk megfelelő helyet.

MacIver egyébként az angolszász szociológia hagyományai szerint az érdekekkel párhuzamosan a magatartásokat is ösztál) ózza. Szerinte az érdek (interest) kapcsolatba hozza *a külvilág dolgait* az ember szubjektív reakcióival, míg a magatartás (attitude) kapcsolatba hozza az ember *szubjektív reakcióit* a külvilág dolgaival. Ezt a megkülönböztetést mi ilyen formában helytelennek tartjuk, hiszen éppen az ember társadalmi magatartásának társadalmi érdekei által való meg-

határozottsága bizonyítja, hogy a külvilág és a szubjektív „belvilág” végső fokon egységet alkot.

Talán nincs pedagógiai szempontból hasznosabb módszer a társadalom szövevényes szerkezetének bemutatására, mint megpróbálni egyetlen emberre alkalmazni a társadalmi kötöttségek valamiféle felosztását: csakhamar kiderül, hogy „minden összefügg”. A legegényibb tulajdonságokból kiindulva szinte észrevétlenül belebonyolódunk a legnagyobb, legátfogóbb társadalmi struktúrába. Petőfi zabolátlan, szenvedélyes temperamentuma nem elemezhető, nem határozható meg azoktól a társadalmi kötöttségektől függetlenül, amelyeket eltépett vagy ledobott magáról, szenvedélye nem fogható fel függetlenül attól, ami lángragyújtotta. *Minél nagyobb egyéniség valaki, annál kevésbé képzelhető el a társadalomból kiszakítva: annál több funkciót tölt be a „kis” és „nagy” társadalmi kötöttségek körében, annál inkább betölti a „kis” és „nagy” társadalmak törvényeit, tevékenységével továbbfejlesztve őket.*

Ennek ellenére jogos és mindig újra visszatérő kérdés az, hogy számtalan lehetséges társadalmi kötöttség közül melyik az, amely” legdöntöbben határozza meg az embert. Nyilvánvaló ugyan, hogy *mindenféle* tevékenység, adottság, életkörülmény társadalmi keretekben jelenik meg (ezt olyan szélsőséges példán láttuk, mint a villamoson való utazás!) — de kell lennie valamiféle rangsornak, mert bizonyos társadalmi kötöttségek (pl. a származás, az anyanyelv, a vallás) sokkal erősebben rányomják bélyegüket az emberre, mint mások (pl. valamely egvesület tagsága, valamely kereskedelmi vállalattal kötött szerződés stb.).

Arra a kérdésre, hogy melvik L hát végső fokon a *döntő* tényező az ember életében, rendszerint világnézeti válaszokat szoktunk kapni.

Az „egyedül üdvözítő egyház” fogalmában sok vallásos ember számára már adva van a válasz: a keresztény közösségbe való tartozás az alapvető! Mások — így a nacionalisták — a nemzeti érdekeket tartják (a maguk megfogalmazásában!) a társadalmi magatartás legfőbb irányítójának, állítván, hogy őket végső fokon mindig a nemzeti érdek irányítja és másokat is ez *kellene* hogy irányítson. Ismét más felfogások szerint az élettani adottságok bizonyos kombinációja, a „faj” volna az ember társadalmi magatartásának végső determinánsa. De se szeri, se száma az egyéb elméleteknek! Vannak, akik a korosztályokat tartják döntő tényezőknek s sze-

rintük a történelem nemzedékek, öregek es fiatalok harca egymás ellen, ami azt jelentené, hogy a különböző korok uradalmában az emberek magatartását mindenkor legdöntöbben az életkoruk határozta volna meg. Egyes elméletek a nemiséget vagy egyéb ösztönös, társadalmi kapcsolatokat teremtő eröket sorakoztatnak fel döntő tényezőkként.

Amint látjuk, a társadalmi problematika itt jellegzetesen egybeesik a történelmi problematikával: ki mit tart a történelem legfőbb mozgatóerejének (a megváltást és az üdvözülés felé való haladást, a nemzeti lét fejlesztését, a „fajok karcát“ stb.), azt fogja fel az ember társadalmi magatartását döntően meghatározó tényezőnek is! S a társadalmi kapcsolatok rendező-elvét, a társadalmi tagozódás legfőbb kategóriáit ugyanez a felfogás fogja megszabni. Aki hisz az „egyedül üdvözítő egyháza-bán, annak számára az emberek mindenekelőtt hívők és hitetlenek, megtértek és pogányok csoportjaira oszthatók, egyéb tulajdonságaik és kötelékeik aránylagos elhanyagolásával. A nacionalista azt nézi, ki milyen nemzet tagja. A „faj“ megbabonázottjai számára a családfa, a származás a döntő s a faji különbségek mellett minden más aránylag kisebb jelentőségű. (Egy-egy társadalom tagozódása — most már látjuk — nagy mértékben meg fogja határozni az uralkodó történelemszemléletet és a társadalom „döntő“ tényezőinek rangsorolását: a társadalmi és történelmi „ideológiák“, a világnézetek konkrét társadalmi helyzetekben gyökereznek.)

Végeredményben mindegyik felfogás egy-egy történelmi erőt, társadalmi tényezőt, a társadalmi tagozódás egy-egy fajtáját emeli ki a többi közül. Hogy az emberi társadalom — egészen nagyban tekintve — valóban vallási, nemzeti, sőt nemzedékek és fajok szerinti tagozódást is mutat, persze ezerféle más tagozódás mellett és helyenként, koromként változó mértékben, ez kétségtelen. De meg kellene kísérelnünk, hogy mindezen tagozódás mélyén nem lelhető-e fel valami még általánosabb, még alapvetőbb; valami, ami az emberi lét végső történelmi és társadalmi meghatározásához tartozik.

S itt most vissza kell utalnunk arra, amit az előző fejezetben az ember és a természet viszonyáról mondtunk. *A termelés — a szó mély, antropológiai értelmében: az embernek a természethez és a természetnek az emberhez való hozzáigazítása a termelés erőinek segítségével — ez az, ami az emberi létet egyáltalán lehetségessé teszi.* Itt kell keresnünk, az embert emberré tevő viszonylatokban, a termelési viszonyokban kell keresnünk azt az alapot, amelyre minden más meg-

határozás, minden más fejlődés alapul. *A társadalomelmélet kérdései itt egybefonódnak a társadalomtudomány általános kérdéseivel.*

A feladat nem éppen egyszerű: társadalmi tagozódás ezernyi változatát, nemcsak a gazdaság, hanem a jog, a politika és a szellem síkján jelentkező struktúrákat végső fokon — egész fejlődésüket és kölcsönhatásukat is számbavéve — vissza kell vezetni az emberi lét alapvető megélhetési szükségleteire.

Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, meg kell állapodnunk abban, hogyan nevezzük azt a kategóriát, amely a termelési viszonyok között típusosán azonos helyzetet elfoglaló, tehát *lényegében* azonos helyzetű emberek csoportját megjelöli — meg kell állapodnunk abban, hogy a társadalomnak melyik a létfenntartás szempontjából alapvető tagozódása. : S itt — bármennyire terhelt is politika, propaganda és mindenféle társadalmilag hozzákapcsolódó félremagyarázás által — be kell vezetnünk a tudományos gondolkodásba a *társadalmi osztály* fogalmát.

Társadalmi osztálynak fogjuk nevezni — tudományosan — a társadalomtörténetileg meghatározott és korról-korra, helyről-helyre, gazdasági helyzetről gazdasági helyzetre változó) termelési viszonyok közepette *típusosán hasonló helyet* elfoglaló emberek csoportjait — tehát mindazokat, akiknek létfeltételei, megélhetési formái lényegileg azonosak.

A társadalmi osztály fogalmának ez a szociológiai vagy — ha úgy tetszik — antropológiai 'meghatározása számos (a közhasznú politikai és propagandisztikus szóhasználatától nem kevésbé eltérő) következményt von maga után:

a) *A társadalom alapvető osztály tagozódásának felismerése nem jelenti azt, hogy megtagadnák a vallási, a nemzeti, a foglalkozás, származás, neveletés stb. szerinti tagozódást s ennek esetleg az osztályon belül is érvényesülő szerepét.* (Minden ház valamiféle talajra épül reá s a telek milyensége — az, hogy a ház domboldalban épült-e vagy síkságon, laza homokon-e vagy sziklán, kicsiny vagy nagy, hosszúka vagy négyzetes területen — a szó szoros értelmében alapvetően meghatározza az építés módját és a tervrajzot, de hasonló telkekre azért igen különböző módszerekkel és igen különböző beosztással épülhetnek fel a házak. A házépítés módja vissza fog hatni a talajra is: a ház súlya összepréselheti és megszilárdíthatja a homokos altalajt, mély bevágások válhatnak szükségessé a sziklában is. Idáig terjed a hasonlat s

nem tovább, mert a társadalomban a termelési viszonyok önmagukból hozzák létre a magasabbrendű társadalmi, politikai, jogi és szellemi szükségletek kielégítését, míg a telekben semmiféle erő nem hat, ami házat építene reá.)

b) *A társadalom minden tagozódási formája, a családi éppen úgy, mint a foglalkozási, nemzeti vagy vallási, közvetlenül vagy közvetve hozzáfűződik az emberi lét fenntartásához szükséges termelési viszonyokhoz, vagyis kapcsolatban áll a társadalom osztálytagozódásával.* (Az osztálytagozódás felismerése tehát nem jelentheti a társadalom egyéb tagozódási elveinek semmibe vételét, társadalmi szerepének megtagadását, sőt ellenkezőleg kötelezővé teszi a társadalmi tagozottság különböző formái közvetlen és közvetett összefüggéseinek feltárását s az emberi lét alapformáira való visszavezetését, nem hanyagolva el a társadalmi, politikai, jogi, erkölcsi, szellemi stb. formák sajátosságainak kialakulását sem.)

c) *Az osztályok típusos — a termelési viszonyok által meghatározott — létformában élő embereket foglalnak magukban; e szerint az osztályok száma, jellege, nagysága a történelem folyamán (a termelési viszonyok történelmi változásával együtt) állandóan változik.* A társadalom osztálytagozódása egészen más ma, mint kétszáz évvel ezelőtt s egészen más Magyarországon, mint Kínában; osztályok (típusos, a termelési viszonyok által meghatározott létformák) keletkeznek és eltűnnek, kereteik szélesbednek és megszűkülnek.

d) *Mivel a társadalmi osztály a termelési viszonyok által meghatározott típus-fogalom, tehát nem vagyoni, jövedelmi vagy rangbeli rubrika, nyilvánvaló, hogy minden osztálynak mindenkor határretegei zY vannak.* Az osztályba való tartozás döntő, de nem egyedüli meghatározó elem az ember társadalmi magatartásában. Minél közelebb áll az ember, egyéni helyzetében, a termelési viszonyok közepette az osztály tipikus helyzetéhez, annál erősebben fog érvényesülni az osztályhelyzet, mint meghatározó erő, s minél közelebb esik a határretegekhez, annál inkább fog érvényesülni a többi társadalmi kötöttség. (Ha például valaki ma egészen jellegzetesen az ipari munkásosztály termelési viszonyai közepette foglal helyet, akkor igen erős egyéb kötöttségeknek kell érvényesülnie, hogy magatartásában az osztálya adta közösségtől elszakadjon vagy csztálya érdekeit megtagadja. De ez is lehetséges, mondjuk, ha valamely másfajta társadalmi kapcsolat sajátos egyéni érvényesülési lehetőségeket nyújt számára — ilyesmi szokta lehetővé tenni a saját osztály érdekeinek elárulását! Ezzel

szemben az ipari munkás típusos osztályhelyzetével szemben határesetként szereplő „munkás-elít“-nél, mesternél vagy éppen művezetőnél adott esetben (a típusos osztályhelyzettől való távolodással arányban) fokozatosan kisebb egyébirányú társadalmi kötöttségek is elegendők, hogy kapcsolatai osztályával megszakadjanak és teljesen eltérő társadalmi magatartásra tegyen szert.)

Az, hogy a társadalom osztályszerkezetét ebben az értelemben alapvetőnek tekintjük, sőt: a történelmi fejlődés:orán adódó egyes nagy társadalmi formákat — mint a későbbiekben látni fogjuk — egyenesen a termelési viszonyokból kialakult osztályszerkezetükkel definiáljuk (pl. rabszolgatartó társadalom, feudális társadalom, kapitalista társadalom) — ez még korántsem jelenti azt, hogy elhanyagolhatnák az osztályszerkezetben belüli vagy az osztályszerkezetet keresztező társadalmi tényezőket.

Mindenekelőtt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy bár a *történelmi társadalmakban*, vagy legalább is azokban, amelyekről írott feljegyzések maradtak reánk, a termelési viszonyok közepette kialakult típusos osztályszerkezetek döntő szerepet játszottak a társadalom tagozásában és az emberek társadalmi magatartásának meghatározásában — *ez nem mindig volt így*. Az írásos dokumentumokon alapuló történelem az emberiség történetének a legkedvezőbb esetekben is csupán néhány évezredére terjed ki. Ásatásos maradványokból, ősi társadalmi formák eredetének kikövetkeztetéséből és nem utolsósorban a ma is élő természeti népek vizsgálatából bizonyos mértékig rekonstruálni tudjuk a sokkal régebbi társadalmi állapotokat is.

Osztályok nem mindig voltak. Már a termelési viszonyok Dízonyos fejlettsége kell ahhoz, hogy ezek ilyen döntő hatású negosztásokat létesítsenek a társadalomban. Az ember természetben való életének kezdeti fokain, ahol termelésről úgy szólván *csak* a szó antropológiai értelmében lehetett szó (mint D!, az ősi, mesterségi megkülönböztetéseket még nem igen is-Tierő, tagozatlan, erdei gyűjtésből élő népeknél) — itt is kialakult az idők folyamán valamiféle társadalmi tagozódás, de izen a fokon korántsem az osztályhelyzet szabta meg az em->er társadalmi szerepét. (Többek között azért nem, mert liányzott az osztályok keletkezéséhez szükséges feltétel: a termelési viszonyoknak a *tulajdonjogokban* kifejeződő, típusos helyzeteket teremtő elrendeződése.)

Amennyit erről a kezdeti állapotról tudunk vagy sejtünk, az utal arra, hogy az együttélés legősibb alapformája a meglehetősen kis lélekszámú és állandóbb tagozódást nem mutató *oshorda*, amelyben vegyesen élnek férfiak és nők leszármazottakkal. Egyik-másik kiválhatik vezetőként, keletkezhetnek páros kapcsolatok is, időleges vagy állandóbb jelleggel, leválhatnak és betársulhatnak kisebb-nagyobb csoportok. De a szilárdabb, családi jellegű (tehát már állandó családfejei hatalomra berendezett, egy- vagy többfejűségi, egy- vagy többfűjűségi rendszerű s a származás bizonyos fokozatai szennelt tagozott) struktúrák csak igen hosszú idő, évtizedek fejlődése során jelennek meg.

Sokáig azt hitték, hogy a család a társadalom történelmi magja. Ma már az őshorda-elméletnek és az egész családtörténetnek (részben világnézeti eredetű) vitatottsága és számo-
résztének felderíthetősége ellenére is bizonyodnak látszólag, hogy a család még legprimitívebb ismert formájában is nagymúltú intézmény[^] de korántsem szükségszerűen az ember együttélés legősibb kerete.

S bár a család fejlődéstörténetében mindinkább érvényesül a termelési viszonyok alakító hatása (gondoljunk csak a családi vagy később a nemzeti földtulajdon öröklési problémáira!) s az öröklés rendje — pl. hogy a legidősebb fiú végig csak a fiúgyermek kapnak-e az apai vagyonból s meddig terjedez eltartási kötelezettség — mindinkább társadalmi formálóerővé lesz, bár a származási, vérségi kapcsolatok hatása egyre jobban háttérbe szorul, illetve feloldódik a gazdasági, politikai, kulturális stb. tényezők erőterében — mégis *jelentős ideig tart, amíg a társadalmon belüli uralmi viszonyok megszilárdulásával, a termelőeszközök és az egész társadalmi munkamegosztás fejlődésével s nem utolsósorban a társadalmi egységek számszerű (lélekszámbeli) növekedésével együti az ősi, származási tagozottságú társadalom helyett kialakul a társadalomnak általunk ismert történelmi formája: az osztály-társadalom, vagyis az a társadalmi forma, amelyben végső fokon a termelési viszonyok közepette elfoglalt típusos helyzet határozza meg döntően az ember társadalmi szerepét*

Sztálin „A dialektikus és a történelmi materializmusról“ írott tanulmányában valóban mesteri összefoglalást ad a termelés és a társadalom fejlődésében mutatkozó, az egész emberiség történetét átölelő összefüggéseikről.

„A termelőerők fejlődésének sematikus vázlata a legközelebbi időkből napjainkig a következő: áttérés a durva kő-

szerszámokról az íjra és a nyílra s ezzel kapcsolatban áttérés a vadászéletről egyes állatok megszelídítésére és kezdetleges állattenyésztésre; áttérés a kőszerszámokról fém-szerszámokra (vasfejsze, vaseke stb.) és ennek megfelelően áttérés a növénytermelésre és földművelésre; az anyagok feldolgozására szolgáló fém-szerszámok további tökéletesítése, a kovácsfűtató bevezetése és ennek megfelelően a mesterségek kifejlődése, a mesterségek elválása a földműveléstől, önálló kézművesipar, majd pedig a manufaktúra (kéziipari nagyüzemek) kifejlődése; áttérés a kézműves termelő szerszámjáról a gépre és a kézművesi s a manufaktúra-termelésnek gépiparrá való átalakítása, áttérés (a gépek rendszerére és a modern, gépekre berendezett nagyipar megjelenése. Ez az általános, távolról sem teljes képe annak a fejlődésnek, amelyen a társadalom termelőerőinek fejlődése az emberiség történetének során keresztülment. Érthető, hogy a *termelőeszközök fejlődése és tökéletesedése nem az emberektől függetlenül ment végbe, hanem azoknak az embereknek a műve volt, akiknek a termeléshez közük volt. Következésképpen: a termelőeszközök változásával és fejlődésével együtt változott és fejlődött az ember is, mint a termelőerők legfontosabb eleme, változtak és fejlődtek termelési tapasztalatai, munkaiügyessége, hozzáértése a termelőeszközök alkalmazása terén.*

Ahogy a történelem folyamán változtak és fejlődtek a társadalom termelőerői, úgy változtak és fejlődtek az emberek termelési viszonyai, gazdasági viszonyaik.

A történelem a termelési viszonyoknak öt *alaptípusát* ismeri, ezek: az ősközösség, a rabszolgaság, a feudalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus. (Ügyelni kell arra, hogy itt tényleg csak alaptípusokról van szó, amelyeknek keretében az egyes termelési formáknak az adott feltételek szerint változó széleskörű variánsai lehetségesek.)

Az ősközösségben a termelési viszonyok alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdona. Ez alapján összhangban van a korszak termelőerőinek jellegével. Kőszerszámokkal, majd később íjjal és nyíllal lehetetlen volt egyedül harcot folytatni a természeti erők és a vadállatok ellen. Ha gyümölcsöt akartak szedni az erdőben, vagy halászni a folyóban, vagy valamilyen lakóhelyet építeni, az emberek kénytelenek voltak közösen dolgozni, hacsak nem akartak az éhhalálnak, a vadállatoknak, vagy a szomszédos emberközösségeknek áldozatul esni. A közös munka a termelőeszközöknek, valamint a munka termékének közös tulajdonához vezet. A termelőeszközök ma-

gántulajdonának fogalmát itt még nem ismerik, legfeljebb a személyes tulajdont bizonyos munkaszámokra, amelyek egyúttal védőfegyverül szolgálnak a vadállatok elleni küzdelemben. Sem kizsákmányolás, sem osztályok még nincsenek.

A rabszolgarendszerben a termelési viszonyoknak az az alapja, hogy nemcsak a termelőeszközök vannak a rabszolgatartó tulajdonában, hanem a termelésben dolgozó rabszolgák is, akiket gazdájuk szabadon adhat-vehet, ölhet, mint a barbot. A termelés ilyen viszonyai alapján megfelelnek a termelőeszközök állapotának az illető korszakban. Kőszerszámok helyett most már fémszerszámok álltak az emberek rendelkezésére. A nyomórúságos és kezdetleges vadászgazdaság helyét, amely sem az állattenyésztést, sem a földművelést még nem ismerte, most az állattenyésztés, a földművelés, a kézműves-mesterségek s a termelés ez ágai közötti munkamegosztás foglalta el. Lehetségessé vált a termékek kicserélése az egyes személyek és társadalmak között, a javak felhalmozása egye\$ emberek kezében; s tényleg meg is történt a termelőeszközök felhalmozódása a társadalom kisebbségének kezében. Lehetségessé vált, hogy a kisebbség leigázza a többséget és rabjává tegye. A termelési folyamatban már nem a társadalom összes tagjainak közös és szabad munkáját látjuk; most már a nem-dolgozó rabszolgatartók által kizsákmányolt rabok kényszermunkája uralkodik. Ennek következtében a termelőeszközök, valamint a munka termékei sincsenek már közös tulajdonban. A közös tulajdon helyébe a magántulajdon lépett. Ebben a rendszerben a rabszolgatartó az első és teljesjogú tulajdonos.

Gazdagok és szegények, kizsákmányolók és kizsákmányoltak, teljesjogúak és jogfosztottak — s kíméletlen osztályharc közöttük: ez a képe a rabszolgarendszernek.

A feudális rend termelési viszonyainak alapja az, hogy a termelőeszközök a feudális úr tulajdonában vannak, viszont a termelésben dolgozók, a jobbágyok, nincsenek egészen tulajdonában. A jobbágyot a feudális úr már nem ölheti meg, de adhatja-veheti. A feudális tulajdon mellett a parasztnak és kézművesnek vannak termelőeszközei egyéni tulajdonban és van magángazdaságuk, amely személyes munkájukon alapszik. A termelés eme viszonyai alapján megfelelnek a termelőerők állapotának az adott korszakban. A vasöntés és vasfeldolgozás további tökéletesedése, a vaseke és a szövőszék elterjedése; a földművelés, a konyhakertészet, a szőlőművelés, a tejgazdaság további fejlődése; a kézművesműhelyek mellett a

manufaktúra-üzemek megjelenése: ezek a termelőerők állapotának jellemző vonásai.

Az új termelőerők a dolgozótól bizonyos kezdeményezést, munkára való hajlandóságot, a munkában való érdekeltséget követelnek. Ezért a feudális úr lemond a rabszolgáról, aki nincs érdekelve a munkában, akinek semminemű kezdeményezése a termelésben nincsen. A feudális földesúr számára előnyösebb jobbágyot tartani, akinek saját gazdasága, saját termelőeszközei vannak s aki bizonyos mértékben érdekelve van abban a munkában, amely szükséges a föld megműveléséhez és ahhoz, hogy termése egy részét a feudális földesúrnak természetben beszolgáltassa.

Itt a magántulajdon további fejlődésen megy át. A kizsákmányolás majdnem olyan kegyetlen, mint a rabszolga-rendszerben, alig enyhébb annál. A feudális rendszer fő jellemvonása az osztályharc a kizsákmányolók és kizsákmányoltakközött.

A kapitalista rendszerben a termelési viszonyok alapja a termelőeszközök tulajdona, amely azonban már nem terjed ki a termelésben dolgozókra, a bérmunkásokra. Ezeket a kapitalista sem meg nem ölheti, sem el nem adhatja, miután szabadok és személyileg függetlenek; de a termelőeszközöktől megvannak fosztva, úgyhogy ha éhenhalni nem akarnak, kénytelenek munkaerejüket a kapitalista számára áruba bocsátani s a kizsákmányolás jármát nyakukba venni. A termelőeszközök kapitalista tulajdona mellett másfajta tulajdon is létezik — s a kapitalizmus első idejében szélesben el is terjedt — a jobbágyi függőségtől felszabadult parasztnak és kézművesnek magántulajdona saját termelő eszközei felett; ez a magántulajdon személyes munkán alapszik.

A kézművesműhelyeik és manufaktúra-üzemek helyére óriási gépekkeldolgozó g) árák léptek. A kezdetleges paraszti termelészerszámokkal megművelt nemesi birtokok helyét az agrotechnika alapján vezetett és mezőgazdasági gépekkel felszerelt kapitalista nagyüzemek foglalták el.

Az új termelőerők azt követelik, hogy a termelésben dolgozók műveltebbek és értelmesebbek legyenek, mert az elmaradt és tudatlan jobbágyok, hogy meg tudják érteni a gépek szerkezetét és helyesen kezeljék őket. Ezért a tőkésék számára előnyösebb a jobbágyság béklyóitól felszabadított bérmunkással dolgoztatni, aké eléggé művelt ahhoz, hogy helyesen kezelje a gépet.

A kapitalizmus azonban, miután a termelőerőket óriási méretekig kifejlesztette, számára megoldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik. Egyre több és több árut termelve s az áruk árát egyre csökkentve, a kapitalizmus kiélesíti a konkurenciát, romlásba juttatja a kis- és középmagántulajdonosok tömegét, proletárokká változtatja őket és csökkenti vásárlóerejüket. Ennek következtében a termelt áruk értékesítése lehetetlenné válik. Ugyanakkor a termelés kiszélesítésével és azzal, hogy óriási gyáraiban a munkások millióit gyűjti egybe, *a kapitalizmus társadalmi jellegét kölcsönöz a termelési folyamatnak s ezzel saját alapjait ássa alá.* A termelés folyamatának társadalmi jellege ugyanis a termelőeszközök társadalmi tulajdonát követeli, azonban a termelőeszközök tulajdona magánkapitalista jellegű marad, ami összeegyeztetetlen a termelés folyamatának társadalmi jellegével.

Ez a kiküszöbölhetetlen ellentmondás a termelőerők jellege és a termelési viszonyok között a túltermelés időnként visszatérő válságaiban nyilvánul meg. Ilyenkor a kapitalisták, nem találva vásárlóképes keresletet — hiszen a lakosság nagy tömegét ők maguk juttatták tönkre — kénytelenek termékeiket elégetni, készárukat megsemmisíteni, a termelést szüneteltetni, termelőerőket elpusztítani. S ugyanakkor a lakosság milliói munkanélküliségre és éhségre vannak kárhoztatva — nem azért, mert nincs elég áru, hanem azért, mert túl sőt árut termeltek.

Ez annyit jelent, hogy *a kapitalista termelői viszonyok megszűntek összhangban lenni a társadalom termelőerőinek állapotával és kibékíthetetlen ellentmondásba kerültek velük.*

Ez annyit jelent, hogy *a kapitalizmus forradalommal terhes.* Ennek a forradalomnak hivatása a termelőeszközök jelenlegi kapitalista tulajdonának szocialista tulajdonnal való felváltása.

Ez azt jelenti, hogy a kapitalista rendszernek alapjellemonása a legélesebb osztályharc a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak között.

A szocialista rendszerben, amely eddig egyelőre csak a Szovjetunióban valósult meg, a termelési viszonyok alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdona. Itt már nincsenek sem kizsákmányolók, sem kizsákmányoltak. A termékeket a végzett munkának megfelelően osztják el azon elv szerint, hogy „aki nem dolgozik, az ne is egyék“. Az emberek egymáshoz való viszonyát a termelés folyamatában itt úgy jellemezzhetjük, mint a kizsákmányolástól megszabadult dolgozók elv-

társias együttműködését és kölcsönös szocialista segítségének viszonyát. Itt a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők állapotával, mert a termelés folyamatának társadalmi jellegét alátámasztja a termelőeszközök társadalmi tulajdona.

Ezért a Szovjetunió társadalmi termelése nem ismeri a túltermelés időről-időre visszatérő válságait és a velük kapcsolatos képtelenségeket.

Ezért a termelőerők itt gyorsított ütemben fejlődnek, mert a velük összhangban lévő termelési viszonyok: >zabad teret engednek fejlődésüknek.

Ilyen képet mutat az emberek termelési viszonyainak fejlődése az emberiség történetének folyamán.

Így függ a termelési viszonyok fejlődése a társadalom termelőerőinek fejlődésétől, s elsősorban — a termelőeszközök fejlődésétől. Ennek következtében *a termelőerők változása és fejlődése előbb vagy utóbb a termelési viszonyok megfelelő változásához és fejlődéséhez vezet*“

Ha most ettől az egész emberiség történelmét felölelő óriási körképtől visszatérünk a történelem, helyesebben az osztályharcok történetének kezdetéhez, akkor tudnunk kell arról, az ősközöségtől az osztálytársadalom felé vezető átmeneti formák rendkívül bonyolultak. A rengeteg idevágó őstörténeti, történelmi és néprajzi kutatás ellenére igen nehéz világos képet adni róluk. Ismeretesként például a családnál átfogóbb, de még mindig a közös származás elvén alapuló társadalmi egységek, például a *nemzetségek*, „*clarí-ok*” különböző formái; azután a még tágabb, inkább a hatalmi előjogokkal és közösségi életformákkal egybefoglalt *törzsek*, amelyeknél a származási egység esetleg már csak legendás jellegű. Egyre nagyobb szerephez jut a családfő, a nemzetségszű, a törzsfő és az őt körülvevő szűkebb kör. Míg az ú. n. patriarchális család régebbi alakjainál az ősatya bizonyos értelemben a családi köztulajdon ura, családfő, munkaadó, sőt pap is egy személyben (Ábrahám!), addig később a funkciók erősen különválnak s a nemzetségeknél az osztályszerű tagozódás nyomai mindinkább megmutatkoznak. Bonyolítja a helyzetet, hogy már egészen korán előtűnedeznek más társadalmi csoportok erőszakos leigázása révén a szolgaság formái is. Hogy az osztály-társadalom kialakulásában milyen szerepet játszottak az adott társadalmi egységeken *belüli* tényezők (munkamegosztás, vezetőrétegek kiemelkedése stb.) s mekkora szerep jutott a *kifelé* ható erők (foglyok zsákmányolása, sarcok kivetése stb.), ezt nem tudjuk pontosan.

san felmérni. Mi az ismert történelem kezdetén általában már a többé-kevésbé kész eredményt találjuk: az osztály-társadalmat. S ez alakul tovább, ennek története a *mi* történelmünk!

Ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy az emberiség történelmi jövőjében bárhol is szükségképen az osztályszerű tagozódás döntő tényező lesz. A termelési viszonyok fejlődése a történelem folyamán egybeesett a termelőeszközökön gyakorolt tulajdon (földbirtok, rabszolgatartás, gépek tulajdona, pénztöke stb.) s az ennek védelmére szolgáló állami szervezet kialakulásával. *Elgondolhatunk olyan társadalmi állapotot is, amelyben a termelőeszközök tulajdonának megszűnése révén a termelési viszonyok is úgy kiegyenlítődnek, hogy a típusos osztályhelyzetek megszűnnek és ezzel együtt teljesen megváltoznak az állami szervezetnek a mindenkori osztálytagozódást védő és rögzítő funkciói.* Hogy a Szovjetunió osztályelnyomást nem ismerő társadalmában az állam milyen szerepet tölt be, erről alább még bőven lesz szó. Mindenesetre az itt vázolt értelemben beszéltek az *osztálynélküli társadalomról* (a termelőeszközök magántulajdonának általuk követelt megszüntetésével kapcsolatban) Marx és Engels. S így értették azt is, hogy az osztálynélküli társadalom kialakulása során az állam, mint a mindenkori uralkodó osztályok érdekeit szolgáló hatalmi szervezet, elhal s helyette pusztán közigazgatási jellegű organizáció szabályozza az emberi együttélést. (Hogy a szocializmus megvalósítása egy ország keretén belül milyen különleges feltételeket teremt az államiság szempontjából, erre Lenin és Sztálin államelméletével kapcsolatban visszatérünk.)

Az osztálynélküli társadalom *nem* jelent egyben mindenféle tagozódástól mentes társadalmat is. Az osztálynélküliség nem vezet falanszterrendszerhez, mint sokan hiszik. Hiszen láttuk és látni fogjuk, hogy a társadalomban másfajta differenciáló, tagozó, csoport- és egyén-alakító tényezők is működnek. Az osztálynélküliség éppen szabad lehetőséget kívánt adni minden másfajta csoport- és egyén-alakító erő és tehetség kifejtésére. Az osztálynélküli társadalomban csupán a termelési viszonyok közepette elfoglalt típusos helyzetnek, az *osztályhelyzetnek társadalmi szerepei és magatartást döntően meghatározó, kényszerítő volta szűnik meg. Feltehető, hogy az emberi nem valóban szabad kibontakozásának e béklyók elvesztése az alapjeltétele!* Így vélte ez legalább is Marx, aki szerint az osztálynélküli társadalom kialakulásával

veget ér az emberiség „élő-története“ — az *igazi* történelem ott kezdődik, ahol a termelési viszonyok kényszere s a vele járó szolgaság, kizsákmányoltatás végződik. Szerinte csak a köztulajdonban levő termelőeszközök gazdasági rendszere fejleszhető odáig, hogy mindenki szükségletei szerint kaphasson az anyagi javakból, vagyis valóban szabadon élhessen és fejthesse ki képességeit a maga egyéniségének és a társadalmi életformáknak kialakításában.

Egyébként „osztálytársadalmon“ a szó szoros értelmében az olyan társadalmat értjük, amelyben egymással harcban álló, elnyomó és elnyomott osztályok találhatók. Sztálin például a Szovjetunió alkotmányáról mondott beszédében utal arra, hogy a szovjettársadalom két *osztályból* (vagyis a termelésben típusosan hasonló helyet elfoglaló emberek csoportjából): munkásokból és parasztokból áll. S ezekből rekrutálódik, mint társadalmi *jétefe* a szovjetintelligencia. A Szovjetunióknak ezenkívül nemzetiségi tagozódása is van. De a tagozatok egyenrangúak, egyenjogúak, együttműködők, szövetségeseik. Ezért nem lehet itt többé osztálytársadalomról beszélni.

Hogy az államiság kérdéseitől újra visszaforduljunk a társadalom múltja felé, állapítsuk meg mindenekelőtt: az őskor ködös homályában élő, egészen laza rendezettségű hordák és a történelemből ismert társadalmak közötti évek tízezreit vagy talán százazreit felölelő űrt az őscsalád, a nemzetség és az ehhez hasonló származási közösségek fejlődése hidalja át.

Családon itt természetesen nem szabad a modern polgári családot érteni (apát, anyát, gyermekeket, esetleg velük élő nagyszülőket, a rokonság fokozatait stb.). A modern polgári család egy bizonyos tagozódást képvisel nagy társadalmi formákon *belül*. Ősi fokon a család *egész*, gyakran *számszerűen i> jelentős* társadalom, amely a szeivezési, nevelési, gazdasági, vallási stb. funkciók sokaságát jeleníti meg. Gondoljunk csak arra a hatalmas, őszövevényi családra, amely felett, mint ősatya, Ábrahám uralkodik s amely valóságos népként éli életét. Ez a fajta *patriarchális (atyauralmi) család* azonban szintén már a család fejlődésének egyik aránylag késői stádiumát jelenti. Valószínűleg megelőzi az ősi *matriarchátust (anya-uralom)*. Ott, ahol a házastársi hűség formái még nem alakultak ki (s ez igen késői fejlemény!), ott, ahol a párzás és a kilenc hónappal később bekövetkező szülés közötti oksági kapcsolat még nem vált világossá (s ez sem a legprimitívebb felismerés!) — ott az utódok apai leszármazása sem állapítható meg, ami nyilván kihat a társadalom számára ezen a fokon

alapvető jelentőségű vérségi, származási, rokonsági kapcsolatok megítélésére, az esetleges hatalom- vagy vagyonörökre. Egyesek itt keresik a matniarchátus számunkra meglehetősen idegen jelenségének magyarázatát, bárha végső fokon kétségkívül az anyagi létfenntartás feltételei a döntőek a családi formák meghatározásánál.

Az anya- és atyauralomtól függetlenül, más és más családok s egyben társadalmi tagozódás alakul ki ott, ahol tiltva van a családon belüli nőülés (exogám családok) s ahol ez megengedett vagy éppen előírászerű (endogám családok). A többférjűség és a többnejűség, a férfi és női tagok teljes elvegyülését lehetővé tevő csoportházasság, vagy (hogy modernebb, a mi életformáinkhoz közelebbeső példákat vegyünk) a fiú- és leányutódok korábbi vagy későbbi függetlenedése a családtól (nagykorúság, nagykorúsítás, fiúsítás), a vérségi és a jogszerű családtagság változó megítélése (házasságon kívül született gyermekek szerepe), a házasság adott kereteinek tényleges vagy jogi megbontása (házasságtörés, válás) — mindez számtalan változatban és sok más lehetőséggel kombináltan fontos szerepet játszik a család társadalmi szerepének kialakításában. *A család struktúrájának régibb és újabb formái természetesen kihatnak a családnál nagyobb társadalmi egységek kifejlődésére és tagozódására, egyáltalán a társadalmi, éle t minden területére.*

„Nincs itt terünk, hogy kimutassuk, a különböző együttélési formák hogyan függenek össze a termelési viszonyokkal, a köztulajdon, a magántulajdon lehetséges formáival. Hogy a család nem csupán vérségi vagy érzelmi kapcsolat, erre még a mai nem éppen „családi jellegű“ társadalmunkban is rámutat jogi vonalon az örökösödés, a tartásdíj, a hozomány, a gyermekekre és munkaképtelen szülőkre vonatkozó tartási kötelezettség, *általános társadalmi vonalon* a családnév viselése, a rokonság mint „protekción“ tényező stb.

Másrészt utalhatunk arra is, hogy a család, mint gazdasági és társadalomszervező forma, nagymértékben meghatároz bizonyos erkölcsi és vallási normákat is: a természeti népeknél az exogámia (a család keretein belül való házasság tilalma) együtt lép fel a totemizmussal (bizonyos állatok ősi tiszteletével); a vallásos életben az istenhez való viszonyt leggyakrabban a családi élet fogalmaival fejezik ki: „Mindenható Atya“, „Isten gyermekei“ stb.

Mindezt csak futólag említjük s finomabb különbségekre nem is tekinthetünk. Aki az összehasonlító néprajzot, főleg a

természeti népek összehasonlító néprajzát, az úgynevezett szociálanropológiai kutatás eredményeit vagy a modern mélylélektan megállapításait tanulmányozza, találkozni fog a család szerkezet igen differenciált változataival. Meg fogja látni, hogy még a matriarchátus keretein belül is olyan csekélynek látszó különbségek, mint hogy matrilineális (az anyai ágon származtató) vagy matripotesztális (az anyai hatalmat fenntartó) vagy matrilokális (a férjet a nő családjához költöztető) családváltozatokról van szó, milyen messzemenő következményeket vonnak maguk után, anyagi, politikai, erkölcsi, vallási, művészeti téren egyaránt.

Hogy a család semilyen formájában nem tisztán vérségi és házassági kapcsolatokat jelenít meg, hanem valóban a gazdasági, jogi és egyéb vonatkozások egész sorával kapcsolódik egybe, az világossá válik, ha olyan élettanilag egyáltalán nem kitüntetett pozíciók társadalmi szerepét vesszük figyelembe, mint amilyen bizonyos társadalmakban a legidősebb fiúé vagy a legfiatalabb leányé. Gondoljuk át a keresztanya, a koma, a sógor, a „magyar sógor⁴”, a féltestvér, a mostohatestvér, az örökbefogadás, a törvényesítés viszonyait is vagy csak egyszerűen annak a következményeit, hogy nálunk a gyermekek általában apjuk nevét viselik, úgyhogy az apaági rokonságok nemzedékeken át felismerhetőek maradnak, míg az anyaágiaknak ilyen formai biztosítékuk nincsen.

Még igen erősek a származási kapcsolatok, de már sokkal jobban előtérbe lép a gazdaság és a politika a nemzetség fogalmánál s egészen uralkodó jellegűek a gazdasági és politikai vonatkozások a törzsnél. E két társadalomszervező fokozatról az előbb már röviden megemlékeztünk. Történetük, szociológiájuk még sokkal bonyolultabb, mint a családé s a nemzetségi és törzsi formák osztályozása, kialakulásának folyamata mind a mai napig súlyos tudományos probléma. Azt sem tudjuk mindig pontosan felmérni, hogy bizonyos történelmi és őstörténeti családformák mennyiben okai, illetve következményei nagyobb, átfogóbb, nemzetségformák kifejlődésének. Itt is szűkebb és tágabb társadalmi közösségek, kölcsönhatását láthatjuk, a legősibb időktől kezdve. Mindenesetre a nemzetségi élet klasszikus formáinak alapja a gazdasági közösség (földközösség stb.) volt. (Mindezekről az emberi együttélés ősi formáival kapcsolatos és általunk csak egészen vázlatosan tárgyalt kérdésekről mind a mai napig Engels klasszikus műve, „A család, az állam és a magántulajdon keletkezése” adja meg a nélkülözhetetlen, alapvető tájékoztatást.

Magyar vonatkozásban különösen fontos Molnár Erik könyve: „A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig“.)

A *nép* fogalmánál származási egységről már legfeljebb csak legendás módon lehet beszélni. A civilizált népek igen különböző származású elemekből tevődtek össze s ezeket — így a magyar nép esetében is — nagyon nehéz őstörténetileg (különválasztani. Ennek ellenére a nép bizonyos társadalmi egységet jelent, anyanyelvileg, hagyományokban, kulturális és gazdasági életformákban, bár már köztudomású, hogy a „népi sajátosságok“ rendkívül nehezen határozhatók meg. Annyi bizonyos, hogy a népi tagozódás nem mindig felel meg a nemzeti, az állami tagozódásnak, Tiétségekívül a magyar néphez fogjuk számítani a Romániában, Csehszlovákiában, sőt az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarokat is, amíg megtartják „magyarságukat“. Ámde talán nem egészen jogtalanul beszélünk „székely nép^c-ről sem. S vájjon *egy* népnek számítsuk-e a sok tekintetben rokon osztrákokat és a bajort, vagy inkább a származásilag, nyelvileg, vallásában és kultúrájában rendkívül különböző bajort és poroszt, akit a „német nép“ gyűjtőfogalmába értenek? Ezek már történelmi, sőt aktuális politikai kérdések s arra intenek bennünket, hogy a nép, a nepiség fogalmával a tudományban nagyon csínjában bánjunk. Ha egyáltalán használjuk, konkrétan jelöljük meg, miféle társadalmi tagozatra utalunk.

Nagyon nevezetes, történelmileg kialakult, gazdasági, politikai, kulturális „nagy“-társadalmi forma a nemzet. Ennek a származási közösségekhez igen kevés kapcsolata van. Több nép alkothat egy nemzetet, egy nép több nemzet között oszlohat meg. S ha a családnak, azaz valamiféle a nemek és a nemzedékek együttélésén alapuló, többé-kevésbé önálló és önségélyező, gyermekeket felnevelő, kisebbméretű közösségnek nyomait mindenütt megtaláljuk, ahol ember él, sőt a nemzetiségi, törzsi és népi formák is nagyobb tömegek együttélésénél előbb-utóbb, csökevényesebb vagy teljesebb formában mindennütt jelentkeznek, *a nemzet igen modern, az államszervezet kialakulásával összefüggő, tudatos, gazdaságilag meglehetősen zárt hatalmilag megalapozott, kulturálisan és politikailag körülhatárolt társadalmi alakulat*, amely korántsem mindig volt meg és korántsem mindenütt található meg a földön.

Ne higgyük persze azt, hogy a nemzet és az állam egy és ugyanaz. Államszervezetet találunk ott is, ahol a nemzet még nem szerepel és kérdéses, hogy a nemzeti létformák a

távolabbi jövőben is szükségképen az úgynevezett „önálló államiságban“ valósulnak-e meg. Az ismert egységes világ-állam-elméletek például számolnak e kereten belül is a nemzetek időleges vagy végleges fennmaradásával. Más fel-fogások szerint — mint láttuk — az állam (amely egyáltalán nem szükségszerű kelléke a társadalmi együttélésnek, hiszen az államszervezet aránylag későn alakult ki a történelem folyamán) az emberi együttélés egy újabb fejlődési fokán feleslegessé válhatik.

Annyi bizonyos, hogy az államiság korunkban igen fontos tényező a társadalmi tagozódás szempontjából, mert az emberiség túlnyomó többsége állami formák között él. (Nem így pl. a sarkvidéki eszkimók, a trópusi őserdők lakói s a még fennmaradt természeti népek *egy része*; némely ú. n. „vad“ népnél viszont igen fejlett államrendet találunk!)

Engels „A család, az állam és a magántulajdon ke^etkezésé“-ről írott műve zárószavában csodálatos tömörséggel foglalja össze az államiság kialakulásának történetét az ősi nemzeti szervezetelek felbomlásától kezdve:

„Az állam nem olyan hatalom, amelyet kívülről kényszerítenek rá a társadalomra; nem is „az erkölcsi eszme való-sága* vagy az ész képe és megvalósulása, mint Hegel állítja. *Az állam a társadalom bizonyos fejlettségi fokának szükség-szerű terméke*, annak bevallása, hogy a társadalom önmagával kiegyenlíthetetlen, megoldhatatlan ellentétbe került. Hogy ezek az ellentétek, s az ellentétes érdekű osztályok ne semmi-sítsék meg egymást és az egész társadalmat eredménytelen küzdelemben, olyan hatalomra van szükség, amely látszólag a társadalom fölött áll, képes a harcokat fékezni és a „rend határain belül tartani. Ez a hatalom, amely a társadalomból keletkezett, de mindinkább fölébe kerül, s mind idegenebbé válik tőle: az állam . . .

Az állam azért jött létre, mert az osztály ellentéteket fékezni kellett. De miután az állani az osztályok küzdelmének kellős közepén alakult ki, tehát az állam a leghatalma-sabb, gazdaságilag uralkodó osztály állama. A gazdaságilag uralkodó osztály pedig éppen az államhatalom birtoklása révén lesz politikailag is uralkodó osztály s ezzel újabb eszközöket szerez az elnyomott osztály kizsákmányolására és fékentartására. Az ókori állam elsősorban a rabszolgatartók állama volt, a rabszolgák leigázására. A hűbéri állam a ne-messég állama a jobbagység és a kötött parasztság elnyomá-sai a. A modern állam pedig a tőke eszköze a bér munka

kizsákmányolására. Vannak azonban rövid átmeneti szakaszok is, amelyekben az egymással küzdő osztályok között egyensúlyállapot alakul ki és ilyenkor a látszólag közvetítő államhatalom mindkettővel szemben Önállóvá válik — persze csak pillanatokra. Példa erre a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája, amely a nemesség és polgárság között teremtett egyensúlyt; vagy az első, de különösen a második francia császárság bonapartizmusa, amely a proletariátust a burzsoázia és a burzsoáziát a proletariátus ellen játszotta ki. Az állam legújabb ilyen bűvészmutatványa, amely uralkodó és elnyomott osztályt egyaránt komikus színben tüntet fel, a Bismarck-féle német nemzeti állam: itt a tőkést és a munkást egymás ellen játsszák ki — és mindkettőt kijátsszák és kifosztják az eladósodott porosz junker javára . . .

Az állam tehát nem öröktől fogva létezik. Voltak társadalmak, amelyek megvoltak nélküle is, amelyeknek sejtelmük sem volt államról vagy államhatalomról. A gazdasági fejlődés bizonyos fokán, amelyen a társadalom szükségképen osztályokra szakad, éppen ez a szakadás hívja létre ugyanilyen szükségszerűséggel az államot. Most azonban gyors ütemben közeledünk a termelés fejlődésének olyan foka felé, amelyen az osztályok fennállása nemcsak nem szükségszerű már, hanem akadályozójává lesz a termelésnek. *Az osztálytársadalom letűnése ugyanolyan elkerülhetetlen, amelyen elkerülhetetlen volt egykor keletkezése. Bukásával bukik az állam is.* Az a társadalom, amely a termelők szabad és egyenlő társulásává alakul át (értsd: az osztály nélküli, szocialista társadalom), *odateszi* majd az egész állami gépezetet, ahová való: a múzeum régiségtárába, a primitív rokka és bronzfejsze mellé.“

Amit itt Engels az utolsó sorokban kifejt, az nem más, mint az „állam elhalásának“, helyesebben az államhatalom elhalatásának, lebontásának híres, sokat vitatott elmélete. Mivel az állam mint az uralomra került osztályok erőszak-szervezete keletkezett, s további fejlődése során is a mindenkori uralkodó osztály eszköze volt uralmának fenntartására, birtokának, tulajdonának biztosítására, logikus az a következtetés, hogy az emberek szabad és egyenlő társulásában, az osztály nélküli, szocialista társadalomban államhatalomra nem lesz szükség. Legfeljebb közigazgatásra, a közügyek adminisztrációjára.

Ebből az elgondolásból a XIX. század munkásmozgalmainak romantikusai, az *anarchisták* azt a következtetést von-

ták le, hogy az egyetlen feladat az állami rend tökéletes felbomlasztása s ezzel megoldódnak a társadalom problémái.

Ez természetesen tökéletesen téves, hiszen az állam csupán az osztályuralom *szerve*, az anarchisták tevékenysége csak arra volt jó, hogy elterelje a figyelmet magáról az osztályuralom ellen folyó felszabadító harcról.

Lenin felismerte, hogy *a kapitalista rend forradalmi megdöntése során (amely az utolsó elnyomott osztály, a proletariátus felszabadítása, tehát új osztály nélküli társadalom megvalósítása érdekében történik) a felszabadulók sem nélkülözhetik az államot.* Csak az állami apparátus *birtokbavételével* biztosíthatják, hogy a régi rendet többre nem lehet helyreállítani. *Az államnak, mint hatalmi szervezetnek a lebontása csak akkor következhet be, amikor az egész termelési rend teljesen átalakult és az osztály nélküli társadalom szabad fejlődésének gazdasági és politikai alapjai teljesen megszilárdultak.* Ez az elgondolás a Szovjetunió állami berendezkedésének elvévé vált.

Egyébként éppen a legfejlettebb kapitalista berendezkedésben vannak olyan elemek, amelyeket a szocializmus szempontjából hasznosítani lehet, éspedig főleg a gazdasági élet organizációjában. Lenin, erről így ír: „Az elnyomó gépezeten kívül, az állandó hadseregen, tisztviselői karon kívül van a jelenlegi (értsd: fejletlen kapitalisztikus) államgépezetben egy olyan apparátus, mely szoros összefüggésben főleg a bankokkal és a szindikátusokkal jelentős munkát végez; ha szabad így kifejezni magam — a számvitel és nyilvántartás apparátusa. Ezt a szervezetet nem szabad és nem kell szétörni. Ki kell ragadni a kapitalisták kezeiből, levágva, lemetszve, le-törve kapitalistákhoz fűző szálaikat, a proletariátus tanácsainak kell alárendelni őket, szélesebbé, átkarolóbbá, népiesebbé téve rendszerüket. Mindezt meg lehet; valósítani a nagyobb kapitalisták létrehozta vívmányokra támaszkodva ... A kapitalizmus létrehozta a számviteli szervezeteket, mint amilyenek például a bankok, a szindikátusok, a posta, a fogyasztási szövetkezetek és alkalmazotti szervezetek ... A nagy bankok jelentik azt az államapparátust, amelyre szükségünk van a szocializmus megvalósításához és amelyet most *készen* kapunk a kapitalizmustól. A mi feladatunk lenyesni mindazt, ami ezt a jelentékeny apparátust kapitalisztikussá torzítja és még nagyobbá, még demokratikusabbá, még többet átkarolóvá tenni. Egy, ilyen állami bank, a legnagyobb a legnagyobbak közül, fiókokkal minden kerületben, minden gyárban — ez

már kilenczted része a szocialista apparátusnak, az oroszországi és a termékek elosztásának az egész államra kiterjedő szám vitele és nyilvántartása, hogy úgy mondjuk a szocialista társadalom váza“.

Sztálin még tovább fejlesztette a lenini gondolatmenetet, különös tekintettel a Szovjetunió viszonyaira, amely a kapitalista világ közepette egyedül építi fel a szocialista gazdaságot. A szocializmus megvalósítása egy országban is lehetséges — vallotta Sztálin —, de szükség van az erős és hatalmas szovjetállamra, amely kifelé megvédelmezi, befelé biztosítja a szocialista építés lehetőségét. *s mindaddig, amíg az egész világon nem jut túlsúlyba, nem győzedelmeskedik a szocializmus, a szovjetállam erejének és hatalmának növelése szükségszerű tartozéka a szocializmus felépítésének.* Ez a munka pedig egy egész korszakot igény bevesz. Ha szerte a világon szocialista termelési és társadalmi rendben élnek majd az emberek, akkor a történelmi fejlődés egészen új törvényszerűségei érvényesülhetnek. Engels szavával élve, itt már átlépünk a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába . . .

Mint tudjuk, a népi demokráciák is bizonyos értelemben az államapparátus *megerősítésére* törekuszenek — a kapitalista magángazdálkodás anarchikus, egyre nagyobb válságokat felidéző erőivel szemben. Erre szolgál állami tervezdélkodásuk, a nagybankok és nagyüzemek államosítása vagy állami ellenőrzés alá való helyezése és az állam által támogatott közösségi, szövetkezeti szervezkedés is. Természetesen az állam hatalmának növelése *csak akkor* szolgálja a demokratikus fejlődés érdekeit, ha maga az állam mindinkább a nép birtokába kerül. Ezért *a politikai hatalom birtokáért folytatott népi harc elválaszthatatlan a népi demokráciák lényegétől* — és erre szervezkednek az értelmiség, a munkásság és a parasztság dolgozói!

A népi demokráciák harca végső fokon beleilleszkedik az emberi civilizáció tökéletesedéséért folytatott történelmi harcba. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban, mint ahogy Engels is tette, a XIX. század nagy östörténeti kutatójának, Morgannak ítéletét:

„A civilizáció kezdete óta oly hatalmasan megnövekedett a vagyon, formái oly sokrétűek lettek, alkalmazásuk köre oly tág, kezelése a birtokosok érdekében oly tökéletes, hogy ez a vagyon a néppel szemben legyőzhetetlen hatalommá alakult. Az emberi szellem tanácstalanul és érthetetlenül áll saját

alkotása előtt. És mégis eljő majd az idő, amikor az emberi értelem elég erős lesz, hogy uralkodjék a vagyon felett, meg tudja majd állapítani az állam viszonyát a tulajdonhoz, amelynek védelme főfeladata, s meg tudja majd állapítani a tulajdonosok jogainak határait is. A társadalmi érdekek feltétlenül előbbrevalók, mint az egyesek érdekei; a kétféle érdek egy igazságos és harmonikus egységbe kell foglalni. *Ha a haladás a jövőben is törvény lesz, mint ahogyan a múltban az volt, akkor a vagyon utáni hajsza nem maradhat az emberiség legfőbb rendeltetése.* A civilizáció hajnala óta eltelt idő kis töredéke csak az emberiség eddigi életének és kis töredéke a még előtte álló útnak. Fenyegetően mered elénk a társadalom teljes felbomlása, mint annak a történelmi korszaknak a befejezése, amely egyetlen céljának a gazdagságot tekintette. Mert ez a korszak magában hordja önmaga megsemmisítésének erőit. *Demokrácia a közigazgatásban, testvériség a társadalomban, egyenlő jogok, általános nevelés: ezek lesznek a társadalom legközelebbi fejlődési fokának ideáljai, amelyek felé a tapasztalat, az ész és tudomány <szakadatlanul> hajtja a társadalmat. Ez az új társadalom az ősi nemzetségek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének magasabb fokú feltámadása lesz.*

III. FEJEZET.

IDEOLOGIA ÉS TÖRTÉNELEM.

„Mi a társadalom?” — veti fel egy helyen a kérdést Marx. S így felel rá: „Az emberek kölcsönös tevékenységének a terméke”. Majd tovább kérdez: „Vájjon szabadon választhatják-e az emberek ezt vagy azt a társadalmi formát? Semmiképen. Csak a társadalom termelőerőinek bizonyos fejlettségi fokát kell feltételeznünk, hogy megkapjuk a kereskedelem és a fogyasztás bizonyos fejlődési formáját. Csak a termelés, a kereskedelem, a fogyasztás bizonyos fejlődési fokát kell feltételeznünk, hogy megkapjuk a család, a rendek vagy osztályok meghatározott társadalmi szervezetét, szóval a polgárok megfelelő társadalmát. Tétélezzünk fel ilyen polgári társadalmat és megkapjuk a megfelelő politikai szervezetet, mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak”.

Eddig a pontig igen könnyű követni Marx gondolatmenetét és aligha van józan gondolkodású ember, aki kétségbevonná, hogy *a termelés fejlettsége, a kereskedelem és a fogyasztás fejlődési foka s a társadalom politikai rendje között a legszorosabb összefüggés áll fenn* abban az értelemben, ahogy itt leírtuk. Hiszen valósággal belénk idegződött, hogy a történelmi korszakokat gazdasági rendszerük alapján jellemezzük. Ezért beszélünk a rabszolgaság, a hűbériség, a kapitalizmus koráról.

Nehezebbé válik a probléma, amint a szellemiekre tereföldik a szó. Azt ugyan senki sem vonja kétségbe, hogy minden történelmi korszaknak, ezen belül minden társadalomnak, ezen belül pedig minden társadalmi osztálynak megvan a maga sajátos, egész magatartásával szorosan összefüggő szellemi jellegzetessége s a társadalom viszonyainak történeti változásával megváltoznak ezek a szellemi jellegzetességek is.

De vajjon nem mégis *a szellemi jellegzetességek, űz egymagái összefüggő politikai, jogi, erkölcsi, művészeti eszmék, egyszóval az ideológia változásai szabják meg a társadalmi változások útját?*

Talán a legerősebb érv, amit ezzel a feltételezéssel szembe lehet fordítani, az, hogy az ideológiák általában *nem híven* tükrözik a tényleges társadalmi állapotokat, tehát aligha irányíthatják a társadalom anyagi életmegnyilvánulásait. Egy emberre igen jellemző az, hogy mit gondol önmagáról, hogyan ítéli meg önmaga cselekedeteit és mit vél például cselekvése erkölcsi irányvonalának. Ámde ki merné azt állítani, hogy az emberek *olyanok*, amilyeneknek gondolják magukat? Ki merné azt állítani, hogy az emberek cselekvését önmagukról alkotott véleményük szabja meg? Általában az emberek rosszul ismerik önmagukat, illúziókat táplálnak önmagukról. Hogy *menyire* ismerik saját tulajdonságaikat és milyen illúzióik vannak saját személyükről, ez nyilván *következménye* annak, hogy milyenek a valóságban. S így vagyunk a társadalmi ideológiákkal -is: általában *hamis tudatot* képviselnek.

Persze az, hogy egy embernek mi a véleménye önmagáról, mégis *visszahat* gyakorlati magatartására. Például gőgössé teszi vagy szerényné, harciasná vagy béketűrővé. Így vagyunk a társadalmi ideológiákkal is: a különböző társadalmak politikai, jogi, erkölcsi, művészeti eszméinek összefüggő rendszerei — visszahatnak a társadalom fejlődésére. Itt ismét utalunk kell Engels híres soraira: „A materialista történelemfelfogás szerint a történelemben *végső jókon* a való élet teremtése és újrateremtése a meghatározó mozzanat... Hi ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat *egyedül* meghatározó elem, úgy a fenti mondatot semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja át. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei — az osztályharc politikai formái és eredményei . . . politikai, jogi, filozófiai elméletek . . . mindezek szintén hatással vannak a történelmi harcok menetére. . . Mindezen elemeknek a kölcsönhatása az, amin végül is . . . a gazdasági folyamat mint szükségszerűség áthatol^{ei}.

Semmi sem áll távolabb tőlünk, mint az, hogy tagadjuk az eszmék sajátos szerepét, sőt: az eszmék sajátos méltóságát a történelemben. Hiszen *ha végső fokon az osztályharcot tekintjük az osztálytársadalmak története mozgóterejének, akkor sem feledkezhetünk meg arról, hogy az elnyomott osztályok felszabadulási törekvéseihez és az uralkodó osztályok-*

nak a hatalom fenntartására irányuló intézkedéseihöz mindig ideológiák küzdelme kapcsolódik

Az eszméknek megvan a maguk sajátos sorsa a történelemben. Legelőször mint a felszabadulásukért küzdő osztály irányelvi, politikai, erkölcsi, jogi ideáljai jelennek meg — *igazi, haladó eszmék képében*. Amikor a felszabadító harc sikerre vezetett, a felszabadult osztály igyekszik megszilárdítani a maga újonnan megszerzett hatalmát. Esméi jegyében új törvényeket alkot, új intézményeket szervez meg, vagy a régieket megfelelően átalakítja. Ámde a társadalmi haladás nem áll meg ennél a pontnál! A termelőerők *további* fejlődése most már túlhalad ezen a történelmi fázison: a társadalmi valóság és a *túlhaladott* eszmék, törvények, intézményét között egyre nagyobb feszültség alakul ki. S ekkor az eredetileg forradalmi, haladó eszmék *ideológiákká* válnak — már nem a haladást szolgálják, hanem a szabadságát kivívott osztály hatalmának fenntartását a termelőerők továbbfejlődése révén kialakult s felszabadulásra törekvő *újabb* osztályokkal szemben. Ezek *újabb* eszméket tűznek zászlajukra az uralgó ideológiákkal szemben. S amikor ezek az újabb osztályok betörnek a társadalom régi rendjébe és mindinkább a maguk képére alakítják át a társadalmi valóságot, akkor a régi ideológiák *illúziókká* válnak. (E körforgásnak csak az osztálytársadalmak megszűnése vethet véget!)

A szellemtörténészek úgy írják le ezt a változást, mintha az *eszmék* avultak volna el, mintha az *eszmék* veszítették volna el frissességüket és alakultak volna át ideológiákká, majd a valóságtól teljesen elszakadt illúziókká s ez a „stílusbeli“ változás tükröződnék a társadalomban. A valóságban azonban a termelőerők fejlődése révén előállott társadalmi változások, az osztályharc erői által előidézett eltolódások változtatják meg az eszmék viszonyát a társadalmi valósághoz s ezzel magukat az eszméket is. S a társadalmi valóság produktív ereje termeli ki mindenkor az új kor új eszméit!

De hát akkor hogyan viszonylanak az eszmék az igazsághoz? A relativizmusnak volna igaza, amely azt állítja, hogy minden igazság viszonylagos, múlandó, tehát nem létezik igazság, mint az eszmék mértéke?

Nem, erről szó sincs. Az igazság mértéke *mindenkor* az, hogy valamely eszme *milyen híven* tükrözi a társadalmi valóságot és annak szükségszerű változásait s ezzel *mennyire szolgálja* az elnyomottak öntudatosodását, újabb, fejlettebb társadalmi formák kialakulását. *Nagyon is lehetséges, hogy*

valamely eszme, amely egy bizonyos történelmi időpontban valóban híven tükrözte a társadalmi haladás irányát, egy későbbi történelmi korszakban már hamis tudatot képviselt a haladás akadályává válik. Sőt: ez egészen törvénytörően így van! Vegyük például a nemesség küzdelmét jogiért a korlátlanul uralkodó királlyal szemben. Nem kétséges, hogy annakidején a nemesi előjogokért való küzdelem a társadalmi haladás szolgálatában állt s ennek megfelelően mindazok a politikai, alkotmányjogi, sőt művészeti és bölcséleti eszmék, amelyekben a nemesség osztályharca kifejezésre jutott, haladóak voltak. Ámde ma a nemesség előjogait képviselni nyilván súlyos, ideologikus eltévelyedés — ha ugyan nem egyszerű illúzió . . .

A polgári forradalom a „Szabadság, egyenlőség, testvériség!” jelszavának jegyében harcolta ki annakidején felszabadulását. Ámde nézzük meg például, hogy a szabadság polgári értelmezése a gazdasági tevékenység területén hogyan vált ideologikussá, sőt végül illuzórikussá.

A szabad verseny, a vállalkozók szabad versenye hallatlan lendületet adott a kapitalizmus fejlődésének. A termelés, a kereskedés, az új piacok meghódítása egyre nagyobb méreteket öltött. Az elavult, túlhaladott vagy egyszerűen kevésbé teljesítőképes vállalkozások sorra elhullottak a versenyben. Tzzel kapcsolatban azonban a gazdasági hatalom is egyre kevesebb kézben, egyre nagyobb egységekben (nagyvállalatokban, trösztökben, konszernekben, kartellekben) összpontosult. Hiszen ha szabad volt a verseny, akkor szabad volt a versenyzők társulása is — más versenytársak és kisemberek elnyomatása, tönkretétele érdekében. Nem állt ellentétben a szabad verseny eszméjével az sem, hogy egy gazdag vállalat Rosszabb időn át önköltségi áron alul adja áruit s ezzel csődbe kergesse versenytársait, majd olcsó pénzen felvásárolva vállalataikat s így a maga kezébe kaparintva az egész piacot, olyan árakat diktáljon, amilyeneket akar. Még ezen az erősen leegyszerűsített példán is meglátszik, hogy a gazdasági szabadság végül is — a termelés fejlődése során — hogyan ?lakul át a kizsákmányolás, sőt a rablógazdálkodás szabadságává.

Sokat hallunk ma például a „tengerek szabadságáról. Vájjon ugyanazt jelenti-c a tengereken való szabad közlekedés a bán\ a mélyén dolgozó munkás számára, aki nem-hogy tengert, de napfényt se lát hónapszámra — és a saját kereskedelmi flottával rendelkező világvállalat számára, amely

a tengereken át piacot találhat növekvő árufeleslege számára? Esetleg éppen fejletlen gazdasági viszonyok között élő népeknél, akik e jótevő szabadságeszme jegyében gyarmati jellegű életre kényszerülnek és sohasem jutnak hozzá, hogy *saját* termelőerőiket megfelelően kifejlesszék? Nyilvánvaló, hogy a tengerek szabadságának eszméje semmiképpen sem vonatkozatható el attól, hogy kinek számára milyen célt szolgál ez a szabadság. Eredeti megfogalmazásában haladó eszme volt, amikor ennek jegyében kiépült a világgözeledés, megszűnt a feudális kalózzuralom a tengereken és a tengerszorosok felett. De vájjon a nagy flottaépítő programmok korában nem vált-e ideológiává s ma nem csupán veszélyes illúzió-e?

A mai polgári tudományosság nagymértékben hajlamos a specializációra. De nemcsak a „szakmák“ különülnek el benne egymástól, hanem — főleg a társadalmi vonatkozású tudományokban — az ember különböző tevékenységei, *funkciói*. Rendkívül elterjedt nézet például az, amely megkülönbözteti a „homo oeconomicus“-t (az embert, mint a közgazdaság elemét) a „homo socialist“-tól (a társadalmi embertől) és a „homo spiritualis“-tól (a szellemi embertől). Mintha ezek különböző emberfajták volnának, mintha az emberi létben különböző „rétegek“ különülnének el egymástól s minden ilyen rétegnek, szférának más és más törvényszerűségei volnának. Az effajta felfogások nem veszik figyelembe, hogy *az emberi társadalom kölcsönhatások rendszere. Ugyanaz* az ember fejti ki a közgazdasági, a társadalmi és a >zellemi tevékenységet, *ugyanabban* a társadalomban.

Méltó párja ennek a társadalmi valóságtól elvonatkoztatott felfogásnak az, amely figyelmen kívül hagyja, hogy *a társadalmi adottságok történelmi adottságok — a társadalom tékát folyamat és nem állapot!* A társadalom mindenféle tagozódása, intézménye, mindenféle társadalmi életforma, értékelés, eszme alá van vetve az állandó változás, fejlődés törvény y szerűségeinek.

„Az“ ember, „a“ család, „az“ állam a valóságban éppoly kevésbé létezik, mint „az“ erkölcs vagy „az“ igazságos v agyonmegosztás. Mindezek a fogalmak mindenkor a konkrét történelmi társadalmak összefüggéseiben jelennek meg és nyerik el értelmüket. A társadalmi gondolkodás története megtanított bennünket arra, hogy Aristoteles nem volt sem kevésbé bölcs, sem kevésbé jó, mint mi, huszadik századbeli európai emberek, mert a rabszolgaságot a társadalmi rend természetes követelményeként fogta fel. Csak éppen egy

olyan társadalomban élt, amely gépek és egyéb technikai adottságok hiányában, a termelőerők fejletlensége következtében, egész gazdasági rendjét, politikáját, kultúráját csupán a rabszolgaság intézményére alapozhatta.

Ez — ismételjük — nem jelenthet annyit, hogy a társadalmi intézmények vagy politikai eszmék vizsgálatánál tartózkodjunk az igazságosság elvén alapuló értékeléstől. Ellenkezőleg: éppen a konkrét társadalomtörténeti helyzet kivizsgálása ad módot arra, hogy megállapítsuk, a benne szereplő intézmények és eszmék mennyiben szolgálták az emberiség érdekeit, mennyiben vitték előre a társadalmi fejlődést. *Az értékelés tehát nem lehet elvont, eszmei, csak konkrét, társadalomtörténeti* — de értékelés igenis van! Avagy ki vonná kétségbe, hogy a feudális gazdasági és társadalmi rend kialakulása a középkorban nagy lépésekkel vitte előbbre az egész európai fejlődést és ki tagadná ugyanakkor, hogy a feudalizmus később a fejlődés legnagyobb kerékkötőjévé vált?

Ne maradjunk meg a pusztá erkölcsei kategóriáknál — igyekezzünk az *anyagi fejlődés* szempontjából megítélni a történelmi jelenségeket. Ha például Kossuth Lajos szerepéről beszél a hagyományos vagy akár a haladó polgári történetírás, akkor — figyeljük meg! — *különválasztja* Kossuth „jó“ és „rossz“ oldalait: *ennyiben* az 1848-as szabadságeszmék képviselője volt, *annyiban* pedig kötötték a köznemesség rugalmasos elképzelései. A valóságban itt nem Kossuth Lajos jó és rossz tulajdonságairól van szó, hanem a magyar köznemesi osztály haladó elemeinek határhelyzetéről, funkciójáról a magyar szabadságharcban. Révai József helyesen írja: „Kossuth, mint politikai jellem azt fejezte ki, hogy az alulról jövő tömegnyomás elég erős arra, hogy a forradalom fejlődését balfelé kényszerítse, de nem elég erős arra, hogy a forradalom vezetését radikálisan kivegye annak a rétegnek a kezéből, amely csupán a feudális viszonyok felülről való felszámolásában volt érdekelve... Ő volt az első igazi pártvezér és pártalapító a családi és nemesi megyei klikkek közt, de mint politikus és pártvezér a néptömegekkel szemben a táblabírák politikai vezetőszerepét és a nemesi vármegye érinthetlenségét védte. Kossuthnak ez a sajátos közvetítő szerepe magyarázza, hogy Magyarországon a forradalom nem azon keresztül fejlődött, hogy a különböző frakciók, pártok, létegek egymást váltották fel, hanem úgy, hogy Kossuth különböző fordulatokat végzett és különböző blokkokat alakított — hol a jobboldallal a baloldal ellen, hol a radi-

kálisokkal a mérsékelték ellen. Ez magyarázza, hogy Kossuthot mindkét irányzat magáénak számította és ellenfelét nem is akarta legyőzni, hogy önnuga kerüljön hatalomra, hanem inkább úgy, hogy Kossuthot a maga oldalára vonja.

A magyar forradalomban Kossuth egyesíti magában ... az egész fejlődést, ő van az elején és a végén, ő az, aki a forradalom elején az alkotmányos monarchia álláspontját képviseli s ő az, aki a végén dctronizál“.

Az imént arról beszéltünk, hogy a társadalom bizonyos, általunk hibásnak vélt elméletei úgyszólván különválasztják a „homme oeconomicus“-t a „homo socialis“-tól és a „homo spiritualis“-tól, vagyis a maga hasznára törekvő, termelő, gazdasági életet élő embert a társadalmi embertől és a szellemi embertől. A legnépszerűbb, legkedveltebb közgazdasági, társadalomtudományi, lélektani, szellemtörténeti elméletekben bőven találkozunk efféle absztrakciókkal. Csak egy-egy közbeszúrt mondat, egy-egy „is“ enyhíti az absztrakció ridegségűjét. Például: „A piaci árak alakulásánál figyelembe kell venni a kereslet és kínálat gazdasági törvényén kívül a lélektani motívumokat is!“ — „A szellemi fejlődés kérdése természetesen nem független a társadalmi jólét kérdéseitől sem.“ És így tovább. Mintha a kereslet tényében és a kínálat tényében nem volna már benne az egész társadalmi ember, a maga igényeivel, szükségleteivel, lélektanával; mintha más ember élne jól vagy rosszul és ismét más ember teremné meg a szellem alkotásait.

Talán nem lesz haszontalan, ha rámutatunk arra, hogy a mai polgári szemléletben elterjedt effajta (gazdaságot, társadalmat, szellemiséget egymástól *elvonatkoztató*) elméleteknek megvan a maguk igen reális gyökere. A polgárember a mi társadalmi rendünkben éppen ilyen „részekre szakadtán“ él. De ezt a tépettséget a termelési viszonyok mai alakulása okozza!

Hányszor hallunk ilyesmiket: „Rendkívül erőszakos üzktember, de a családjához nagyon jó és gyengéd“. Vagy: „Szépdolog a közösségi érzés, de az embernek önmagáról is gondoskodnia kell“. Vagy: „Haladni kell a korrallal, de ragaszkodni kell a hagyományokhoz“. Vagy: „Ki korán el, aranyat lel — de: lassan járj, tovább érsz“. Vagy: „Aki nem dolgozik, ne is egyék — de: gondoskodni kell azokról, akiknek nem jut munka“.

Nyilvánvaló, hogy az *alapvető* ellentmondások nem ezekben az üzletembert a családapától, a közösségi érzést a lét-

szembefordul velük, annak a társadalmi magatartása és ennek megfelelően a társadalmi tudata is hamis.

Felvethető ezután a kérdés, hogy van-e egyáltalán szellemi produktum, amely nem tekintendő ideologikusnak *olyan értelemben*, hogy társadalmi kötöttségekből ered. Hiszen mi az egész szellemiséget úgy fogtuk fel, mint valamit, ami az emberi lét alapfeltételéből, a termelési viszonyokból nő ki.

Ebben az értelemben (vagyis ha az ideológiát nem a *hamis, az eltorzult tudat*, hanem egyszerűen a társadalmi tudat kifejezésének vesszük) *minden szellemi termék ideologikus*. Csakhogy ez önmagában még korántsem dönti el az ideológia értékét, igazságát, történelmi funkcióját. Ugyanaz az erkölcsi tétel egy bizonyos társadalmi helyzetben jó mértéke lehet az emberi magatartásnak s az igazság érvényesülését szolgálhatja, máskor teljesen téves vagy káros lehet. Ugyanaz az irodalmi irányzat a társadalmi valósághoz való viszonyában egy bizonyos történelmi időpontban a teljesen hű tükör szerepét töltheti be, más történelmi időpontban pedig torzíthat. Nem lehet *ma* semmiféle tehetséggel *ugyanúgy* festem, mint Rembrandt és *egyben* ugyanolyan jó képeket festeni, mint ő. Hiszen Rembrandt múlhatatlan nagysága éppen abban rejlik, hogy a *maga* kora és társadalma adottságait legjobban, legteljesebben kifejezte stílusában. Hiszen visszatekintve egyenest „Rembrandt korszakáról“ beszélünk, holott ebben a korszakban Rembrandton és művein kívül sok minden más dolog létezett, csakhogy ez „más“ és a korszak egész lényege benne tükröződött a rembrandti műben. Igaz és hű tehát az a szellemi produktum, az az eszme, amely *eg* társadalmi helyzet *való* kifejezését adja, mert ezzel *egyben* alapjává válik egy *további* fejlődésnek, amely *az egész valóság vonalán* elkerülhetetlen s az egész valóság *lényegéhez* tartozik.

Az igazság — történelmileg nézve — mindig a társadalmi haladás képviselőinek birtokában van, tehát azoknak birtokában, akik a történelmi fejlődés előharcosai. Mivel pedig a történelem — ahogyan mi ismerjük, az osztálytársadalmak emberei — lényegében a felszabadulásukért küzdő osztályok harcainak a sorozata, tehát *az igaz eszmék, a haladó eszmék mindenkor elválaszthatatlanul összefüggnek a szabadság kérdésével.* S csak a minden ízében szabad, osztály nélküli társadalom teszi lehetővé az ideológiák nyűgeitől, a hamis tudat minden formájától való megszabadulást — csak itt valósulhat meg az emberi szellem valóban szabad fejlődése.

Az ideológia-elmélet, mint látjuk felveti azt a problémát, hogy tulajdonképpen mit is rejteget magában a *történelmi törvényszerűség* fogalma, ha — ami a mondottak után nyilvánvaló — a történelmi harcokat nem tekinthetjük valamiféle történelemfeletti eszmei fejlődés tükröződésének.

Ha a történelmi törvényszerűség fogalmát ebben a *földi* valóságában tekintjük, akkor a társadalomtudomány művelője számára kétségtelen az, hogy ő csak a fejlődés *irányait, tendenciáit* határozhatja meg s nem vállalkozhatik arra, hogy ezenfelül az *egyes* történelmi tén\ek vagy éppen az *egyes* emberek ezerféle fizikai, biológiai vagy pszichológiai motívumtól irányított cselekvését valamiféle általános elvből levezesse.

Az irány, a tendencia az, amiben a törvényszerű összefüggések megnyilvánulnak. Hallgassuk meg egy konkrét példával kapcsolatban ismét Engelst:

„*Történelmünket magunk csináljuk, de nagyon is meghatározott előfeltételek és körülmények között.* Ezek sorában végül is (értsd: a történelmi fejlődés irányának meghatározásánál) a gazdasági feltételek a döntők. De szerepet játszanak, ha nem is döntő szerepet, a politikai és más feltételek, sőt még az emberek fejében kísértő hagyomány is. A porosz állam is történelmi, végső fokon gazdasági okokból keletkezett és fejlődött. Nem igen lehet szörzsálhasogatás nélkül azonban azt állítani, hogy Észak-Németország sok kis állama között *éppen* Brandenburg volt az az állam, amely *tisztán* gazdasági szükségszerűségből (nem pedig más okokból, például abból, hogy Poroszország feletti uralma folytán kapcsolatba került Lengyelországgal és ezen kei észtül a nemzetközi politikai viszonyokkal, amelyek különben az osztrák ház kialakulásában is döntő szerepet játszottak) volt Hivatva arra, hogy Észak és Dél gazdasági, nyelvi és a reformáció óta valószínű különbségét is megtestesítő nagyhatalommá fejlődjék. A múlt és jelen *minden* kis német államának létét vagy a felnémet nyelv hangeltolódásának eredetét, amely a földrajzi, a Szudétáktól a Taunusig terjedő hegylánc által alkotott válaszfalat valóiban Németország két részre zakad^ára szélesítette, *alig lesz lehetséges gazdaságilag megmagyarázni a nélkül, hogy nevétségessé ne váljék.*

De a történelem úgy készül, hogy a végeredmény mindig csak egyes akarat összeütközéséből tevődik össze. Ezek mindegyikét *egész sor* sajátos életfeltétel teszi azzá, ami; vagyis

az abban egymást keresztező erőparallelogrammának véletlen csoportja működik. Ezeknek eredője — a történelmi cud meny — ismét úgy tekinthető, mint egészben véve tudat és akarat *nélkül* működő hatalom (értsd. tudattól és egyéni akarattól függetlenül létező törvényszerűség) terméke. Meri azt, amit minden egyes ember külön akar, mindenki más megakadályozza, és azt, ami kialakul, közvetlenül senki [^]ei akarta, így az eddigi történelem természeti folyamat módjára játszódik le és lényegében ugyanazoknak a mozgási törvényeknek (értsd: dialektikus törvén) szerűségeknek) van álvette, mint az. De abból, hogy az egyes akaratok (melyek mindegyike azt akarja, amire testi szervezete és külső, végső soron gazdasági körülmények — vagy saját körülményei, vagy általános körülmények — hajtják) nem azt érik el, amit egyenként akarnak, hanem átlagos keresztmetszetté, közös eredővé olvadnak össze, ebből *még nem szabad azt következtetni, hogy az egyes akaratok érteke nullával egyenlő*. Ellenkezőleg mindegyikük hozzájárul az eredőhöz és ennyiben bennfoglaltatik az. eredőben.

Hogy az egyéni akarat, az egyéni élmény milyen szerepet játszik a történelemben, ezt nem egészen könnyű felmérni. Hiszen a történelem nem egyszerűen az emberi cselekedetek, az emberi tapasztalatok summája. *Nem minden cselekedet, nem minden tapasztalat járul hozzá egyenlő mértékben a történelmi folyamat megalkotásához és továbbviteléhez.*

E könyv szerzője „Társadalmi valóság és társadalomtudomány” című művében a következő példával igyekezett ezt szemléltetni:

Ha egy földesúr pofonütötte a jobbágját, ez kétségtelenül minden egyes esetben parányival hozzájárult annak a társadalmi nyomásnak fokozódásához, ahhoz a történelmi folyamathoz, amely végeredményben a jobbágyság osztályharcára, a jobbágyság felszabadására vezetett. De volt eset, amikor egy ilyen pofon kirobantotta az egész környék jobbágjainak felkelését és így közvetlenül „történelmet csinált”, míg sok más esetben a pofon úgyszólván csak parányi adalékot szolgáltatott a társadalmi helyzet kialakulásához.

E parányi adalékok szerepet — szellemi vonatkozásban — igen költőien fogalmazta meg Illyés Gyula a „Három öreg” című versében:

„Azért kelleti talán
dalolni száz holt parasztnak
és tűnődni szántás közben
hogymikor szóra fakadjak.

Tán azért nyelte le
haragját régmúlt időben
egy jobbágy vad ura előtt,
hogymég én se feledhessem.

Csattogott az ostor,
a jobbágy ajkát harapta,
hogymaz a jaj egykor feines
hanggal szálljon a magasba.

Nyújtsad föl a grófi
földből szétmállott markodat
Az én bátyám s ti többiek mind
ti mutassátok az utat!

A két pofon, a „történelmet csináló“ és a „parányi adalék közötti történelmi különbség abból adódik, hogy mindegyik más és más társadalmi alaphelyzetben csattant el. Az egyiknél esetleg nem volt jelen senki, a másiknál pedig jelen volt egy tucat hasonló múltbeli pofont magabagyújtott jobbágy, aki — megfelelő tömeglélektani hatások alatt — menten agyonütötte a földesurat és felgyújtotta a kastélyt.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy *történelmi folyamatok okszerű elemzésénél társadalmi meghatározásokra van szükségünk. Viszont ugyanakkor nyilván nem érhető számunkra semmiféle társadalmi tény, ha nem a történelmi folyamat részének tekintjük.* Ezt a tételt úgy is megfogalmazhatnók, hogy ami a történelmi folyamatban esetlegesnek tűnik, vagyis nem vezethető le okszerűen, az a társadalmi tényezőkből indokolható; ami pedig a társadalmi szerkezetben esetlegesnek látszik, az a történelmi folyamatban leli magyarázatát:

A jobbágy-példán ez így mutatható ki:

Hogy éppen ez a pofon vonult be a történelembe, ez történeti szempontból esetlegesnek látszik, viszont a társadalmi tényezők összjátéka (többek jelenléte, tömeglélektani hatások, esetleg egy asszilyos év nyomora) indokolásul szolgál reá. Hogy azonban a társadalmi tényezők így összejátszottak, ez

szociológiailag esetlegednek tűnhetnék, ha a történelmi előzmények (az a sok pofon, amit a jobbágyok már kaptak, a földesúri osztály szerepe azon a vidéken stb.) nem indokolnák.

A hősi társadalomszemlélet, amely iskolás formájában egyes nagy emberek cselekedeteihez köti a társadalmi változásokat, végső fokon szintén a társadalmi tényezők és a történelmi folyamatok most leírt kölcsönhatásából indul ki, persze egyoldalú túlzással. Mert való igaz, hogy királyok pillanatnyi szeszélye egyes esetekben nagyobbat lendített a történelem kerekén, mint más közönséges halandók egész nemzedékeinek megfeszített igyekezete. De ez az aránytalanság a különböző emberi (királyi és közemberi) tevékenységek történelmi kihatásaiban egyszerűen a királyok és közemberek *társadalmi helyzetében* mutatkozó arán>talanságot tükrözi. A királynak azért van bizonyos korszakokban nagyobb befolyása a történelem alakulására, mint más földi halandónak, mert a társadalmi rend ilven hatalmat ad neki. A magáéból adja!

Ehhez kapcsolódik az úg> nevezett „nagy emberek“ es a „történelmi véletlenek“ kérdése. Itt ismét Engelst idézhetjük: „Hogy ez vagy az a nagy ember, s éppen ez, ebben meghatározott időben, ebben az adott országban fellép, természetesen tisztára véletlen. De ha kiküszöböljük, úgy is megmarad a kereslet, amely pótlását követeli egy másikkal — s ez a pótlás előbb-utóbb adódik. Hog) éppen a korzikai Napóleon volt az a katonai diktátor, akit a saját háborúi következtében kimerült francia köztársaság szükségessé tett, az véletlen volt. De hogy Napóleon híján más töltötte volna be ezt a helyet, annak bizonyítékául szolgál az a tény, hogy mindig akadt ember, amikor szükség volt rá (értsd: úgy volt meg a szükséglet, hogy kielégítésének általános feltételei is megvoltak): Caesar, Augustus, Cromwell stb. . . . Ugyanígy áll a dolog a történelem minden más véletlenével és látszólagos véletlenével is. *Minél messzebb van a gazdaságtól az a terület, amelyet éppen vizsgálatnak vetünk alá, minél közelebb van a tisztára elvont ideológiai szférához, annál inkább látjuk azt, hogy fejlődése véletleneket (értsd, kiszámíthatatlan, nem a közvetlen társadalmi szükségszerűségnek megfelelő megnyilvánulásokat) mutat, hogy görbéje zezugos vonalban halad. De vonjuk meg a görbe átlagos tengelyét, s meglátjuk, hogy minél hosszabb a szemügyi e vett korszak, annál párhuzamosabban halad ez a tengely a gazdasági fejlődés tengelyével“.*

Engelsnek e szavai egyben, választ adnak arra a nagyon elterjedt felfogási a, amely külön akarja választani a társadalom szellemi értékeit magában foglaló *kultúrát* a társadalom anyagi fejlettségét reprezentáló *civilizációtól*. Való igaz, hogy a történelemben a kulturális és a civilizatórikus fejlődés görbéje gyakran különvált. A civilizáció hanyatlási szakaszaiban nem ritkán nagy kulturális teljesítményekkel találkozunk és viszont. Ennek magyarázatául azonban az ideológiák „zegzugos“ fejlődésén kívül az is szolgál, hogy: 1. az értelmiség (vagy annak egy része), amely a kultúra fejlesztésében nagy szerepet játszik, az osztályharc mindenkori helyzete szerint hol a haladás élcsapataként lép fel, jóelőre felismervén az „új idők új dalait“, hol meg éppen az elavult, bomladozó anyagi renchez fűződő hagyomány okát védi és táplálja tovább; 2. a kulturális tevékenység (ugyancsak az osztályharc mindenkori helyzete szerint) egy kiváltságos réteg előjogait képezheti, míg a dolgozó tömegek nyomoruk és egyéb ténjezők által elzártnak előle — s a kibontakozás ebből a helyzetből nem egyszerre adódik az anyagi jólét és a szellemi szabadság területén; 3. az uralkodó osztályok kultúrája és a népi vagy tömeg-kultúra között a nálunk is jólismert hasadás áll be s mindkettő eltérő feltételek között fejlődik, eltérő viszonyban állva az anyagi jólét fejlődési feltételeihez stb.

A szabadságukért, felszabaduláskért küzdő osztályok számára a kulturális és a civilizatórikus haladás azonban mindenkor *egyét* jelent és a történelem hosszabb korszakaiban a görbék — Engels szavával élve — azonos „átlagos tengelyt“ mutatnak. Végső fokon az anyagi és a szellemi fejlődés, az anyagi és szellemi jólét ügye elválaszthatatlan egymástól. Bármilyen nagy szerepet is játszik a szellemi alkotásban az *egyén* — a kultúra az emberek *közös* ügye. S *minden* közös ügyüktől elválaszthatatlan!

Az „elit-kultúra“ dicsérete és a „tömeg-kultúra“ megvetése, a kultúra elvi *szembeállítás*a a civilizációval csak azoknak ideológiai érdeke, akik tudják, hogy a *tudat*, a kultúra javaiiban való *részese*dés öntudatosítja éa végül hatalomra juttatja az elnyomottakat, a kizsákmányoltakat.

Amit itt az ideológiák társadalmi szerepéről s a társadalmak történeti fejlődésének törvényszerűségéről a marxista szociológiai felfogás jegyében kifejtettünk, ékesenszóloán bizovnitja, hogy *az igazi tudományos meggyőződés nem lehet független a társadalmi gyakorlatól, a politikai állásfoga-*

lástól. A legkevésbé éppen a társadalomtudományán válsátható el egymástól az elmélet és a gyakorlat.

Mert ha valaki *így* látja a társadalmat, *így* látja a történelmet, akkor feladata az, hogy kimunkálja a társadalom jelenlegi állapotát és a benne rejlő fejlődési tendenciát *az abban* híven tükröző eszmét. *S ezen eszme szolgálatába szegődve küzdjön a társadalom elkerülhetetlen megváltoztatásáért!* Feladata, hogy felvilágosítsa embertársait a társadalmi valóságról, tudatosá tegye bennük azt, honnan jövünk és hova megyünk — s *így* szolgálja az igazabb, igazságosabb társadalmi rend megvalósulását. Szolgálja a társadalmi bajok valódi okainak felismerésével és szolgálja a tervszerű társadalmi formák kidolgozásával. *A felismerés és a terv pedig semmis, ha nem az emberi magatartás és az emben tevékenység irányítúje!*

A szociológia — mint láttuk — modern formájában a polgári társadalom kezdődő válságában született meg. Hivatását akkor teljesíti, ha hozzájárul ezen válság likvidálásához: az új, igazságos társadalom alapjainak lefektetéséhez.

A társadalmat emberi szükségletek mozgatják. *Egy társadalmi forma annál fejlettebb, minél átfogóbban, minél teljesebben elégíti ki az emberek szükségleteit s minél inkább lehetővé teszi azt, hogy a társadalomban élő emberek összességé határozza meg a tennivalókat.* Ez a társadalomtudomány legfőbb tanulsága. *S e tanulság révén a társadalomtudomány és a történelem törvényszerűségeinek felismerése, az emberiség egész fejlődésének ügye múlhatatlanul összekapcsolódik át emberek szükségleteit átfogóan és teljesen kielégítő szocializmus ügyével, amelynek történelmi formáját az önmaga sói sa felől határozó nép demokráciája adja meg.* Ez az a társadalmi alap s ez az a történelmi forma, amely lehetővé teszi az emberi szabadság teljességében a szellem valódi szabadságát is.

Csak ez teszi lehetővé, hogy *A társadalomnak és tudományának egyetlen és közös elve érvényesüljön az emberek világában: az igazság.*

S *így* válik — a társadalomtudomány végső következtetéseiben — a tudományos igazság társadalmi igazsággá és a társadalmi igazság tudományos igazsággá. Ahol elmélet és gyakorlat szétvált s ennek révén mindkettő ellentmondásba került önmagával (és egymással is), ott a gazdasági és társadalmi válságokkal együtt megjelentek a szellemi válságok is. A háború, a munkanélküliség, a fasizmus mindaz, ami ko-

runkban átokként nehezedett ránk, benne tükröződik a tépett, hamis tudatban, az ideológiákban is, amelyeket a bomladozó lend kitermelt magában.

A kiutat a válságból a társadalomtudomány mutatja — abba a világba, amelyről József Attila beszél. Abba a világba, ahol:

... megvilágosul gyönyörű
kéességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
öszönöket idebent. ...

Aki figyelemmel követte idáig fejtegetéseinket, tudja: a szocializmus világa ez!

III. RÉSZ

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI OKTATÁS KÉRDÉSEI

I. FEJEZET.

HOGYAN TANÍTSUNK SZOCIOLÓGIÁT?

Az új magyar középiskolai tanterv keretében a társadalmi ismeretek oktatása kötelezővé válik a gimnáziumok és hasonló tanintézetek felső két osztályában. A társadalmi ismeretek keretébe tartoznak a jogi és közgazdaságtudományi alapfogalmak; ezeknek oktatásai megvannak a többé-kevésbé megfelelő minták, a mindenképpen javítandó, de némely tekintetben fejleszthető hagyományok. De e tantárgy középpontjában mégis a szűkebb értelemben vett társadalomtudományi tananyag áll és kétségtelenül ezzel kapcsolatban adódnak a legnagyobb nehézségek.

A társadalomtudomány *egyetemi* oktatásának kérdései külön vizsgálatot igényelnek és olyan problémákat vetnek fel, amelyek mersze meghaladják itteni vizsgálataink körét. (A tanárképzést lezáró társadalomtudományi tárgyú vizsgák szabályzatát külön függelékben közöljük. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a vizsgaszabályzat erősen kompromisszumos jellegű, mert a bölcsészeti egyetemi oktatás és a tanárképzés jelenlegi szerkezetével a szociológia tudományos szempontból teljesen kielégítő, modern oktatása nemigen egyeztethető össze.)

Ami a középiskolai oktatást illeti, e könyv olvasója számára aligha lehet kétséges, hogy *a szociológia nem egyszerű, zárt tantárgy*. Aki szociológiát akar *tudni*, annak a szűkebb szakismereteken kívül legalább is alapos történeti, közgazdaságtani, földrajzi és élettani tájékozottságra van szüksége. Hogy a társadalomtudományt *jól* lehessen tanítani a középiskolában, ahhoz szükség volna arra, hogy az *összes* tantárgyak oktatásában — például az irodalomtörténetben, a természetrajzban, hogy a történelemről vagy a földrajzról újra

ne kelljen szólnunk — kezdettől fogva a modern társadalomtudományi szemlélet érvényesüljön.

Ennek a követelménynek azonban újonnan kiképzett vagy átképzett tanárainknak alighanem csak egy kis hányada tud megfelelni — egyelőre ... S íz új tanterv is csak néhány lépéssel tud előbbrehaladni ezen az úton. Tankönyvirodalmunknak is át kell még alakulnia.

Mindez időt vesz igénybe. Addig a társadalomtudomány középiskolai képviselőire az a nem könnyű feladat hárul, hogy maguk „társadalmasítsák“ a többi tantárgy anyagát. Nyomon kell követniök, mit tanulnak tanítványaik a *többi* órákon s mindig az ilyen friss anyagon kell példázniuk saját társadalomtudományi tanításaikat.

Hí a *természetrajz-órán* a háziállatokat tanulják, akkor ez kiváló alkalom rámutatni arra, milyen nagy fejlődést jelentett a társadalomtörténetben, amikor az ősi vadász-társadalmak részben a vadállomány megfogyatkozása miatt, részben hogy megkönnyítsék munkájukat, áttértek a primitív állattenyésztésre. S milyen újabb fejlődésfokot jelentett az ősi pásztornépeknél, amikor az állat leölése (a húsfogyasztás) helyébe az állati termékek (gyapjú, tej stb.) *rendszeres* felhasználása lépett. Hogy meg kellett változnia ezzel a jogérzésnek — hiszen egészen más értéket tulajdonít el az, aki egy levágásra szánt állatot rabol, mint az, aki ég) tejelő tehenet hajt el.

Ha az *irodalomtörténet-órán* a francit felvilágosodás hatásait tanulják, fel lehet vetni, milyen társadalmi előfeltételei vannak eszmék terjedésének. Milyen *szükségletet* kell kielégíteniök a hatékony eszméknek? Milyen *társadalmi eiök* alakítják ki ezeket a szükségleteket? Milyen *társadalmi csoportokra* terjednek ki ezek a hatások? Áttörök-e minden esetben az *osztályhatárokat*? Egyáltalán: ahhoz, hogy irodalmi hatások érvényesülhessenek, vagy íróknak, vagy olvasóknak, vagy velük valamiféle módon kapcsolatba kerülő embereknek, vagy könyveknek *utazniok* kell. Tehát: miféle társadalmi feltételei vannak egy közlekedési irány kialakulásának? (Természetesen utalni kell a példák elemzése során arra is, hog) nincs *külön* története az irodalomnak, a művészetnek, a nemzeti életnek — a történet egy: *a társadalom története.*)

A *latin nyelvórákon* arról is tanulnak, miféle latin szavak kerültek át a mag) ár n) elvbe. Fel lehet vetni a kérdést: milyen társadalmi szükségletek érvényesülnek idegen szavak átvételénél? Vagy miféle szerepe volt a latin törvénytudomány

m elvnek a latint bizonyos korszakban anyanyelvként beszélő fiemesség uralmának biztosításánál?

Az ilyen kérdések megtárgyalása élő kapcsolatot létesít a társadalomtudomány és az *egész* iskolai tananyag között. Szóval társadalomtudományi *gondolkodásra*, társadalmi összefüggések *átélésére* vezet akkor is, ha sem a tanítvány, sem a tanár nem találja meg mindjárt a helyes, a teljes megoldást.

Persze van mindennek háttérében egy igen mély, nem pusztán tanítási, hanem társadalmi probléma is. Általában tanár is, tanítvány is a polgári gondolkodás bűvkörében nőtt fel; ennek módszerbeli hagyományai szabják meg gondolatmeneteit. Tudjuk azonban, hogy a polgári társadalom alapjául szolgáló kapitalista termelési rendben — mint mondtuk — „az áru nem azé, aki termeli, a munkaeszköz nem azé, aki dolgozik vele, az ember munkaeje eladható, elidegeníthető“. Ennek megfelelően például a polgári közgazdaságtanban a? „áru“ valamely egészen különleges dolog: sajátos, nem csupán használati értéke van, hanem valamiféle ha^ználatától és az előállítására fordított munkától látszólag független értékelése — mint egy *fétisnek* a vadembereknél (ahogy Marx megjegyzi). A fétisként tisztelt tárgy *L* „más“, mint önmaga — „túlmutat“ önmagán. Persze a valóságban ez a „fetiszizálódás“ csak annak a következménye, hogy az árunak tekintett dolgot elvonatkoztatjuk az *emberektől*, akiknek kölcsönös viszonylatban szükségleteik kielégítésénél szerepel, így, ebben az elvontságában válik rejtélyessé sajátos, használatától és az előállítására fordított munkától látszólag független értékelése, jellege. ^

E? a fetiszizálódás, a dolgoknak az okét meghatározó cmben viszonylatoktól való elvonatkoztatása, elidegenedése azonban nemcsak a polgári közgazdaságtan fogalmkörében szerepel. A termelési rend fentebb idézett sajátosságai kihatnak *mindenféle* polgári ideológiára, a tudományos gondolkodásra is — s egészen különlegesen a társadalomról alkotott elképzelésekre s a történelmi felfogásra.

Sokszor beszélnek például intézmények fejlődéséről, mondjuk a történelem-óra keretében a magyar megerendszer fejlődéséről s keresik ennek sajátos összefüggéseit, nem nézve azt, hogy a megerendszer nem „mint olyan“ létezik, hanem konkrét *emberek* egymáshoz való viszonyában. S ezek az emberek nemcsak a megerendszert tartják fenn, hanem a családjukat is, c mellett szórakozásuk után járnak, saját érdekeiket képviselik s ezerféle társadalmi kötöttséggel rendelkeznek.

Csak így, az intézményeket társadalmi tényeknek, emberi megnyilvánulásoknak tekintve s lemondva embertelenül eltárgyasított, fétiszerű, elvont jellemzésükről tarthatók fel egyáltalán a szociológiai összefüggések. E nélkül a legegyszerűbb történelmi összefüggések sem érthetők meg! Vegyük például azt, hogy a Horthy-korszak jogszolgáltatását mint osztálybíróságok (az uralkodó osztály bíróságainak) működését jellemezzük. Számos derék bíró, aki teljes függetlensége hitében s nem karriervágyból holmi miniszteri utasításoknak alárendelve ítélkezett, szubjektív joggal tiltakozhatik az ellen, hogy ő egy osztály-bíróság tagja volt. Ámde mi az „a^{fi} bíróság? Ismét csak a társadalmi rend keretében tevékenykedő, önmaguk személyes kööttségeit hordozó emberek sajátos viszonylatai jelennek meg benne! A derék bíró nem képvisel tudatosan egy osztályt, csak a maga személyes meggyőződéseit, amelyek személyes társadalmi helyzetéből, neveltetéséből, családi hagyományaiból stb. erednek. De hiszen éppen ezeknek révén foglal éppen helyet osztályában is. Az sem tőle elvontan, hanem sok hozzá hasonló személy viszonylataiban létezik. S ugyanígy létezik csak „a“ jog is, „a“ törvény, amelynek nevében ítéletet mond.

A társadalomtudományi oktatás legfőbb nehézsége és egyben legmagasabbrendű feladata abban rejlik, hogy minden tudományos fogalmat — minden tantárgy anyagát — emberileg konkretizálja, bele állítsa az emberi viszonyok történelmi szövedékébe. (S amikor kell, leleplezze fétisjellegét.) Ez rendkívül bonyolult feladatnak látszik, de ha megszokjuk, hogy minden fogalomnál megkérdezzük: ki csinálta? miért volt szüksége rá? milyen érdek fűződött megalkotásához? milyen emberi viszonylatok közepette jelenik meg? — akkor egészen újszerű szempontokat nyerünk. Még a legelvontabb gondolkodásról sem tagadható meg, hogy együtt fejlődött a társadalommal. S így nincs tudományos fogalom, amely ne szolgálhatna anyagot és oktatópéldát a társadalomtudományi elemzés számára. Nem mindig lesz oly könnyű az összefüggést kimutatni, mint az első geometereknél, akik mind földhözragadt földmérők dolgozták ki a szükségleteiknek megfelelő geometriai alapfogalmakat és szabályokat. De gondoljuk meg, hogy még a legelvontabb matematikai módszereket is végső fokon gyakorlati problémák megoldására használjuk — ez a „gyakorlat“ pedig az általános emberi gyakorlatnak, a társadalmi gyakorlatnak része. (Ez persze nem jelenti azt, hogy ott is fétiseket próbáljunk leleplezni, ahol nincsenek. A fétisi-

zálódás fentebb kimutatott tendenciája a polgári gondolkodás sajátja. De a „hamis tudat“ sok egyéb alakban is megjelenik az emberi gondolkodás történetében. Meg kell szoknunk, hogy *egész* gondolkodásunkat a társadalomtudományi elemzés segítségével bíráljuk felül.)

E könyv szerzője „A társadalomismeret és az iskola“ című tanulmányában a következőképpen foglalta össze szempontjait:

Ha az iskolai tananyagnak iskolánkívüli, iskolántúli használhatóságát növelni, a középiskolai oktatás társadalmi határfokát emelni óhajtjuk, akkor — nézetünk szerint — az elszigetelt ismeretszűkeket asszociálni, társítani s az életben való megjelenésüknek, a társadalmi valóságnak megfelelően „társadalmasítani“ kell. *Csak* így állíthatjuk helyre az oktatás keretében a tárgyak *tényleges* — *nem* tantárgyi, *nem* szaktárgyi — egységét. Hiszen az ember számára *minden* tapasztalás, *minden* feladat (a nyelvi csakúgy, mint a történelmi, fizikai vagy földrajzi; a tudományos csakúgy, mint a gyakorlati) a *társadalmi valóság összefüggéseiben adódik*.

Tudatni kell valamilyen formában a diákkal, helyesebben *tudatosítani kell* benne, hogy a Duna, amely az iskolában reggel 8-tól 9-ig H, O, 9-től 10-ig bizonyos keresztmetszetű és haladási sebességű folyadékáramlás, 10-től 11-ig a Fekete-erdőben ered és a Fekete-tengerbe ömlik, 11-től 12-ig történelmi országokat köt össze és választ el, végül 10-től 1-ig az összes élő európai nyelvekben hasonló hangzású tulajdonnév, esetleg József Attila egyik híres költeményének tárgya (s az iskolán kívül közlekedési útvonal, országhatár, a Duna-Tisza-köze gazdaságának fontos meghatározó tényezője) — szóval ez a sokféle Duna tulajdonképpen egy és ugyan az!

Ez az egységalkotó összefüggés a történelem, a földrajz, a fizika, a kémia, a nyelvtan, az irodalomtörténet és az Összes többi „tantárgy“ között egyetlen helyen összpontosul: tudniillik éppen az emberi élettapasztalásban. Az emberi élettapasztalás pedig — a „zóon politikon“ társas viszonyairól lévén szó — azonos a *társadalmi étellel*, a létét fenntartó termelő társadalom életével, ahol a diáknak, mint dolgozó embernek, meg kell állnia a helyét.

Itt, a *társadalmi valóságban*, tényleg összefügg az, hogy a Duna országokat köt össze és választ el, azzal, hogy minden nép nyelvén hasonló hangzású tulajdonnév van, s mindkettő összefügg József Attila híres versével, amely a dunavölgyi népek testvériségét hirdeti. A Duna áramlásának fizikai törvényszerűségei ismét csak belejátszanak a gazdaságba, mert olcsón

szállítani, tutajozni csak felülről lefelé lehet, s történelmileg nézve nyilván sok minden másként alakult volna a Duna-völgyében, ha — hogy egy paradox elképzelésül éljünk — csak egy hosszú kanyargós tó köti össze a Fekete-erdőt a Fekete-tengerrel.

A paradoxonig túlhajtott példa mögött a valóság rejlik: meg kell tanulni a tantárgyakat mint a realitás tényezői, az emberi társadalom összefüggéseiben látni. Meg kell tanulni, hogyan kell egy-egy konkrét jelenségnél a különböző tantárgytényezők mindenkor változó erejét, többé vagy kevésbé közvetett szerepét felmérni. Az iskolában előírhatjuk, hogy az egyik órán a Duna csak folyó, a másikon csak földrajzi fogalom, a harmadikon csak főnév és alany és költészeti tárgy. De a realitás ilyesfajta rendet nem ismer. S ha azt akarjuk, hogy az iskolai ismeretek valamiféle használható kapcsolatba kei üljenek az iskolán kívüli és a felnőtt élettel, akkor gondoskodnunk kell arról is, hogy a tananyag olyan formában prezentálódjék (a fizikai, biológiai, pszichológiai, gazdasági, történelmi, irodalmi stb., röviden az anyagi és szellemi összefüggések *teljességében*) a *társadalmi valóság összefüggéseiben*, ahonnan minden tudomány az anyagát meríti s ahol minden gyakorlatnak meg kell állnia a helyét.

Comte a tudományelmélet szempontjából talán problematikus cselekedetet vitt végbe, amikor a szociológiát a tudományok hierarchiájában (a legegyszerűbb összefüggésektől a legbonyolódottabbak felé haladva) a matematika, a csillagászat, a fizika, a vegytan és az élettan fölé helyezte, mint olyan diszciplínát, amely az összes többit valamiképpen magában foglalja. Annyi azonban bizonyos: *a szociológia oktatása, a társadalmi valóság szerkezetének feltárása kiválóan alkalmas arra, hogy a tudományok és tantárgyak reális egységét, belső összefüggését, emberi kapcsolatait felmutassa, elméleti gondolkodás és gyakorlati magatartás összhangjára neveljen*, (Éppen azért lehetséges ez, mert az emberi együttélés fizikai, biológiai, földrajzi, gazdasági és történelmi szempontból olyan sokietűnek mutatkozik a társadalomtudományi munka kereteiben. Végső oka pedig az, hogy az emberi munkavégzés — a testi és a szellemi munka egyaránt! — természeti és társadalmi, anyagi és történelmi folyamat.)

A szociológus számára a gőzgép, mint technikai találmány, mint termelőeszköz és mint történelemformáló tény *egyaránt* probléma. S ez a belátás valóban alkalmas arra, hogy tanárt és tanulmányt a teljesebb társadalmi szemléletet a teljesebb

társadalmi magatartás képviselőjére képezte. Ugyanis diákunk tanult a fizika-órán a gőzgépről, amely igen jótékonyan emberi erőfeszítést takarít meg. Tanult az irodalom-órán Józse Attiláról, aki leírja, hogy a gyár kémények korma mikén telepszik le az emberi lelkekre. A történelem-órán az ipar forradalom korszakáról is hallott egyet s mást. Társadalomtudomány áttekintés nélkül miféle szemléletben, miféle magatartásban fejeződjék ki ez a három elszigetelt ismeret? Ha kevesebb munkanélkülivé válik, akkor a géprombolásban, a fokozott iparosodásban vagy a gazdasági rend megváltoztatásába! lássa-e jobb jövője zálogát?“

Igen fontosnak tartjuk azt is, hogy a tanár a társadalomtudományi oktatást a magyar demokrácia problémáival is hozza összeköttetésbe. Ne riadjon vissza a politikai életből vett „tananyagtól“ sem. E bevezetés keretében csak futólag érinthetünk ilyesfajta példákat. De nyugodtan elő lehet venni a Magyar Köztársaság alkotmányjogi alaptörvényét, az 1946. évi I. törvénycikket s fel lehet vetni a kérdést, mién döntött a nemzetgyűlés az egykamarás törvényhozási rendszer mellett. Miért más a szerkezete egy testületnek, amivel az egész ország népe közvetlenül választ, a népesség *összszámarányának* megfelelően, mint egy olyan testületnek, amelybe kisebb kisebbségek (például megyék, intézmények) kerülnek be, esetleg jelentőségüknek megfelelő számban, adott esetben közvetett választás útján (vezetőségeik kiküldöttjeként) képviselőiket? Miért jutott például az elmúlt időkben a felsőháznak olyan gyakran a „fék“ szerepe? S miért engedheti meg magának például a Szovjetunió a haladó törvényhozás érdekeinek sérelemé nélkül, hogy kétkamarás törvényhozása legyen? Sőt miként sokasodhatnak meg — mint a Szovjetunióban látjuk — adott társadalmi feltételek közepette a kezdeményezési lehetőségek *megfelelő* kétkamarás rendszer (a Szövetségi Tanács és a Nemzetiségek Tanácsa) bevezetésével?

Nem a legnagyobb propagandát a mi hároméves terünk mellett s nem a legjobb társadalomtudományi tananyag-e, megvitatni azokat a változásokat, amelyek a társadalmi szerkezetben, falu és város viszonyában, sőt a magyar műveltség állapotában a közlekedés kiépítése, a fokozott villamosítás, új iparvidékek kiépülése révén keletkeznek?

Egy-egy önképzőköri választás lefolyása és eredménye kiváló alkalmat nyújt arra, hogy a társadalmi csoportok kialakulását és szerepét kicsiben, élő példában szemléltesük. Vagy nem lehet-e társadalomtudományi szempontból megvitatni a

tanulmányi eredményeket, sőt magukat az osztályzatokat? Például: Mi az oka X. Y. rossz osztályzatának? Valóban csak élettani és lélektani adottságok határozzák meg „szereplését“ az osztályban? Vagy pedig túlságosan nagy szerepet játszanak egyéb csoport-kötöttségei az iskolához fűződő társadalmi kötelékei meglazításában? Milyen a „társadalmi helyzete“ az osztályban? Miért éppen a rendetlenkedőkkel van versenyben és nem a jó diákokkal? (Mérei Ferenc kitűnő új vizsgálatai a gyermekek együttélési formáin, amelyeket „Az együttes élmény“ című könyvben írt meg, sok hasznos útmutatással szolgál a tanár számára.) Nem kell szégyelni azt sem, hogy a diák-társadalomnak a „nagy“ társadalomhoz való viszonyát tisztázzuk. Rá lehet mutatni, hogy a jómódban élő diáknak mennyiben vannak jobb tanulási lehetőségei s ezek hogyan látszanak meg az átlag-osztályzatokon. Igen tanulságosan megvitathatjuk, hogyan lehet ezen a diák-egyenlőtlenségen segíteni (osztöndíjak, kollégiumok stb.) — s hol vannak az ilyen szociálpolitikai intézkedések *határai*, ahol már tényleg csak az egész társadalmi rend átalakulásából adódnak a megoldások. Hasonló lehetőségek adódnak az életpályaválasztás kis statisztikájának és egyéni eseteinek megbeszélésénél.

Az anyag megfelelő kezelésénél tehát elkerülhetővé válik az, hogy a tanterv keretében előírt gazdasági, jogi, szociálpolitikai, társadalomtörténeti, állampolgári stb. alapismeretek különváljanak a szűkebb értelemben vett társadalomtudományi elvek tanításától. Hiszen ha ez megtörténnék, akkor a „Társadalomismeret“ keretében ismét megmutatkoznék a tantárgyaknak az a hasadása, amelynek elkerülésére, áthidalására, kiegyenlítésére a társadalomtudományi oktatást bevezetjük a középiskolák felső osztályaiba.

Nagyon fontosak a megfelelő gyakorlatok is: az osztáh, az iskola, a család, a szülőfalu „szociográfiája“. Itt súlyt kell fektetni arra, hogy ne irodalmi meglátások, szubjektív bein omások, szeszélyes megfigyelések alkossák a munka cJiyagát. Többet ér és több levonható tanuLággal szolgál egy kis adatgyűjtés arról, hogy ki milyen messze lakik az iskolától, milyen közlekedési eszközt használ és az iskolától való távolság mil) en szerepet játszik a diákság körének meghatározásánál — többet ér az ilyen adatszerű munka, mint bármiféle elmélkedés az iskola szellemének mibenlétéről és vonzóerejéről. Ez persze nem jelentheti azt, hogy *megálljunk* a puszta szociografálásnál, az anyaggyűjtésnél. Igenis szükség van arra, hogy bizonyos elméleti jártasságra is tegyünk szert.

lehet beszélni az iskola szelleméről, az iskola diákságának más iskoláktól eltérő csoport-sajátságairól. De itt is a tények beszélnek: meg kell kézzelfoghatóan határozni, milyen jelenségekben érvényesül ez az iskolai szellem és milyen adottságokban gyökerezik. Az iskola szellemi hagyományaiban is fel lehet mutatni, hogyan hatott rá környezetének (például a városrésznek) a fejlődése, a diáksága zömét adó társadalmi rétegek sorsa stb.

Elismerjük, mindez igen szokatlan, igen nehéz feladatot ró a legtöbb tanárra. De meggyőződésünk az, hogy aki veszi magának a fáradságot, hogy ilyen formában foglalkozzék tantárgya anyagával és diákjaival, az hamarosan rádöbben; irra, milyen szinte korlátlan pedagógiai lehetőségek nyílnak meg a társadalomtudományi oktatással.

II. FEJEZET.

MÓDSZEREK ES ÖSSZEFÜGGÉSEK.

A társadalomtudományi oktatásnak nagy előnyére válik, hogy a szociológia bizonyos értelemben az összefüggések tudománya. Bárhol is ragadunk meg egy társadalmi jelenséget, bármilyen módszerrel közelítjük is meg, a konzekvens gondolkodás elvezet a társadalomtudomány összes problémáihoz. A társadalom ebből a szempontból finom pókhálóhoz hasonlítható — akárhol érintjük meg, mozgásba jön, megrezeg az egész.

Vegyünk erre egy önmagában nem nagyon jelentős példát. Ez most nem a középiskolás diákok oktatása, hanem a tanárképzés szempontjából fogjuk kezelni:

Mint az Egyesült Államok legfőbb igazságügyi hatósága közli, 1940. január 1-től 1940. december 31-ig a bűncselekmények miatt letartóztatásba helyezett személyek arányszáma az ország lakosságának (ég) és korosztályai között a következőképpen oszlott meg:

21 évesnél fiatalabb	21—29	30—39	40—49	49 évesnél idősebb
17-50%	31-6%	25-7%	15-5%	9-7%

Idáig tart a közlés. Tartalma: egy társadalmi jelenség. Leírásának formája: egy statisztikai táblázat.

Első dolgunk formai szempontból szemügyre venni a közlést. Kikről szól? Mit állít?

A felületes meghatározás így fog szólni: „bűnözési statisztika“. Valóban az-e? Valóban arról szól-e, hogy mennyi bűncselekményt követtek el az Egyesült Államokban az 1940-es év folyamán? Dehogy is! Hiszen csak azon bűnözők számáról tudósít: 1. akiket sikerült elfogni; 2. akiket olyan természetű bűncselekményekkel gyanúsítottak, hogy letartó-

tatásuk indokolttá vált vagy akiknél a személyi körülmények (lakás vagy foglalkozás hiánya) a fennálló jogszabályok értelmében indokolttá tette a letartóztatást. Nyilván nem szerepelnek a statisztikában: 1. a büntetőjogilag felelősségre nem vonható, le nem tartóztatható, hanem bűncselekmények elkövetése esetén is más módon kezelt gyermekek, elmebeteg; 2. azok, akiket nem sikerült elfogni vagy bűncselekményük elkövetése után öngyilkosok lettek, meghaltak. Viszont benne-foglaltatnak a statisztikában azok, akik nem követik el semmiféle bűncselekményt, hanem az igazságügyi haragok tévedéséből kerültek letartóztatásba. Nem egészen világos, hogy az 1940. év letartóztatottjai közé számították-e azokat, akik már régebben kerültek a börtönökbe s az 1940-es évet is e „letartóztatás! intézetekben“ töltötték. Jó megfigyelni azt is, hogy a statisztika második korosztálya (ír—29) kilenc évfolyamot, harmadik és negyedik korosztálya (30—39, 40—49) pedig tíz évfolyamot foglal magában. Meg kell fontolni, hogy a letartóztatottak az ország határain belül tartózkodók-ból kerültek ki, míg az egész népesség egy része (háborúban esetleg igen nagy része, s túlnyomó többségében bizonyos korosztályokhoz tartozó része) a határokon túl, például a ve-szélyeztetett gyarmatokon tartózkodik.

Mindez nem azt jelenti, hogy a közölt statisztika értékelten. *Mindenféle* statisztikánál, sőt egyáltalán a társadalmi jelenségek *mindenfajta* leírásánál szükség van effajta megfontolásokról. Tudni kell, *mennyi* a bizonytalanság az adatokban, *milyen tényezők* okozzák a bizonytalanságot. *Az adatok felhasználásánál mindig számításba kell venni ezeket a feladat természetére szerint különbözőképpen érvényesülő bizonytalanságokat.*

Vegyük most szemügyre statisztikánk egyik adatát: a 21 évdednél fiatalabbak iz^o-kal szerepelnek a letartóztatottak között. Ehhez tudni kell, hogy az össznépesség keretében ezen korosztály az Egyesült Államokban mintegy 36%-kal szerepel. Vájjon mi az oka annak, hogy a 21 évesnél fiatalabbak nem 36%-ban, hanem csak 17.5%-ban kerülnek a letartóztatottak közé? Talán kevesebb bűncselekményt követnek el, mint amennyi „megilletné“ őket?

Szerepet játszhat itt sokféle tényező. Lehet, hogy fiatalabb korúakat nehezebb elfogni, tettenkapni; igaz viszont, hogy többnyire nincs annyi tapasztalatuk a bűncselekmények elkövetésében és könnyebben hagynak áruló nyomokat. Ezt összehasonlító vizsgálatok tisztázhatják. A döntő azonban

nyilván az, hogy gyermekeket általában bizonyos korhatáron aluli fiatalokat nem szoktak bűncselekmények miatt le tartóztatni, mert a társadalom nem tekinti őket teljes mértékben felelősnek cselekedeteikért, mégha azok formailag (mint például a lopás) a bűnözés kategóriáiba is esnek. F?enfelül a legifjabb korosztály tevékenységi iköre, társadalmi szerepe, testi és lelki fejletlensége úgyszólván lehetetlenné teszi bizonyos fajtájú bűncselekmények (például házasságszédelés, árdiágítás, hivatalos hatalommal való visszaélés stb.) elkövetését. Számításba jön (bizonyos korhatárig) a család és az iskola ellenőrző és irányító hatalma és (bizonyos mértékig, bizonyos társadalmi körülmények között) a biztosított megélhetés, az ellátottság.

Nyilvánvaló, hogy a 21 évesnél fiatalabbak statisztikai csoportja nemigen tekinthető semmiféle szempontból egységes, szociológiailag jól meghatározott embercsoportnak. Túl sokféle elemet foglal magában. Ennek ellenére már ez az egyszerű kis példa — a 17.5% és a 36% különbségének elemzése — megmutatja, milyen sok tényező játszik közre valamely társadalmi jelenség létrejötténél. A 21 évesnél fiatalabb korosztály bűnözési arányszámának értelmezése során a hagyományos társadalmi felfogást, a törvények korlátait, a gyermekek társadalmi szerepét, élettani és lélektani adottságait, a család és az iskola kötöttségeit, az anyagi ellátottság kérdésére került szó. Más társadalmi jelenségeknél nyilván részben hasonló, részben egészen különböző hatóerőkre bukkanhatunk. A kérdés az, hogy *a társadalmi jelenségeket létrehozó, a társadalmi életet szabályozó tényezők végső fokon hogy an függenek össze egymással, s mikor, milyen mértékben, hogyan fejtik ki hatásukat.*

De térjünk most vissza példánkhoz.

Nyilván egészen más százalékarányra jutnánk, ha nem általában a 21 évesnél fiatalabbak, hanem például csak a 18—24 évesek bűnözési arányszámát vizsgálánk. Ezek tudvalevőleg aránylag sokkal több bűncselekményt követnek el. S indokolásul hivatkozhatunk arra, hogy a felnőtt társadalom életébe való beilleszkedés hiányosságai, az ellátatlanság, a tapasztalatlanság, az ifjú korral járó zabolatlanság stb. hat közre mint tényező a fiatalok bűnözés e csoportjánál.

Ha a 18 éves *négerek* bűnözési arányszámát keresnők ki, még súlyosabb adatokat találnánk s ezt szerencsétlen elnyomottságunkkal, kiközösítettségünkkel magyaráznék; esetleg másodsorban különleges vérmérsékletüket, szokatlan testi fejlet-

ségüket is számításba vennők, mint ami a *számukra adott társadalmi körülmények* kopott hozzájárulhat a bűnözés fokozásához.

Ha pedig csoportunkat a *nagyvárosi nyomorban élő 18 éves négerekre* korlátoznók, akkor újabb társadalmi tényezőket kellene figyelembe vennünk: a nagy városbeli csökkent ellenőrzési lehetőségeket, az *adott társadalmi struktúrája* nagyvárosok csábítási lehetőségeit s mindenekfelett a nagyvárosi nyomor jellegzetes okait és megnyilvánulásait.

Miért éppen ezekre a motívumokra hivatkoznánk? Mert tudjuk másirányú tapasztalatainkból, összehasonlító vizsgálatainkból, hogy a nyomor, a csökkent ellenőrzési lehetőség, a heves vérmérséklettel párosult nagy testi fejlettség stb. mindegyik külön-külön (és természetesen mindegyik más és más körülmények között, más és más mértékben) akkor is hajlamosá tesz a bűnözésre, ha az ember nem 18 éves vagy nem néger vagy nem a nagyvárosban él.

Menjünk egy lépéssel tovább!

Nézzük meg, hogyan oszlanak a nevezetesebb bűncselekmények különböző fajtái az egyes korosztályok között:

	21 évesnél fiatalabb	21-29 éves	30-39	40-49	49 évesnél idősebb
Gyilkosság	12-5%	37-2%	26-5%	13-9%	9-9%
Rablás	28-8%	44-5%	19-0%	5-8%	1-9%
Betörés	44-8%	32-5%	14-9%	5-6%	2-2%
Lopás	32-0%	32-3%	19-8%	10-3%	5-6%
Autólopás	55-3%	32-2%	10-8%	2-9%	0-8%
Összes bűncselekmény ..	17.5%	31-6%	25-7%	15-5%	9-7%

Ebből a statisztikából például megállapíthatjuk, hogy a 21 évesnél fiatalabb emberek a bűnözésben való részvételükhöz képest feltűnően sokszor lopnak autót, a 49 évesnél idősebbek pedig feltűnően ritkán. A legifjabb korosztály az összes bűncselekmények rovatában kb. Ve-nyi arányban (17*5%-kal) szerepel, viszont az autólopások rovatában az összes eseteknek több mint a felét (53%-át) foglalja le a maga számára. Ennek is nyilván többféle oka van: 1. az idősebbek még nem nevelődtek autós világban, sokan közülök meg sem tanultak autót vezetni; 2. az idősebbek technikai érdeklődése és készsége kisebb; 3. a fiatalabbak társadalmi életformáiknál fogva (vándorlás, szerelmi kalandok stb.) gyakrabban kerülnek abba a helyzetbe, hogy még bűncselekmény árán is megkívánják az autózást; 4. a fiatalabbaknak ritkábban van saját autójuk;

5. a fiatalabbak látása, vezetői biztonsága, merészsége életani okokból is nagyobb, úgyhogy könnyebben vállalkozhatnak effajta bűncselekményre. És így tovább.

Sorra elemezhetnők persze ugyanígy — egyelőre a jelenségek felületén maradva — a bűnözési statisztika összes tételeit. S nemcsak a letartóztatásokra, hanem a húsfogyasztásra, a földalatti villamos használatára, a házasságkötés időpontjára, bizonyos szerzők könyveinek olvasására vagy bármiféle más emberi tevékenységre is felállíthatnánk korosztályok, lakhelyek, vagyoni állapotok, foglalkozási ágak stb. szerint statisztikai kimutatásokat. S mindenütt azt találnók, hogy *az emberi tevékenység és magatartás egész köre — akár az úgynevezett „mindennapi élet“, akár a gazdaság, a -politika vagy •például a művészet terén nyilvánul meg — bizonyos szabályszerű csoportos elosztást mutat.*

Mert a fenti statisztika nem véletlen, hanem szabályszerű! Az 1939. évi amerikai bűnesetek korosztályonkénti, csoportok szerinti megoszlása egészen hasonló lesz, mint az idézett 1940. évi — ami korántsem „természetes“, hiszen egészen más *egyének* követik el a bűncselekményeket, *egyénilag* különböző okokból. S a *társadalmi jelenség* egyik évről a másikra hasonló, szabályszerű formában mutatkozik meg. Legfeljebb több év alatt, egy nagyobb korszak keretében észlelünk jelentősebb változást: például 10—15 év múltán a gyilkosságok száma fokozatosan csökken, vagy az autólopások száma nő, vagy a fiatalkorúak bűncselekményei szaporodnak. Ilyenkor azt mondjuk: *a társadalom változik.*

De szabályszerű eltérések jelentkeznek akkor is, ha az Egyesült Államok e bűnözési statisztikáját más országok, mondjuk Magyarország vagy Norvégia hasonló adataival vetjük össze. Itt kevesebb az autólopás (mert kevesebb az autó), amott kevesebb a betörés (mert nagyobb a közbiztonság, a jólét). S ekkor azt mondjuk: *minden társadalom* (az amerikai, a norvég, a magyar) *más és más.*

Vájjon el lehet-e intézni az emberi tevékenységben, az emberi magatartásban mindenfelé megjelenő csoportos szabályszerűségeket azzal, hogy a statisztikában egyszerűen a „nagy számok törvénye“ érvényesül?

Ha egy zsákban 10 fehér és 100 fekete golyó van, általában tízszer olyan gyakran fogunk behunyt szemmel, találmra fekete golyót húzni, mint fehérét. S minél gyakrabban ismétljük meg a próbát, annál pontosabban megközelítjük az vagyis 17.5%-os fehér-arányszámot. Ez a nagy számok

törvénye. Vájjon alkalmas-e ez a társadalmi jelenségek szabályszerűségeinek magyarázatára? Vájjon nagyszámú véletlenség szabályszerű eloszlása a valószínűségszámítás alapi in alkalmas-e arra, hogy megmagyarázza, egyik évről a másik t Δ miért mindig körülbelül 50% fiatalokú akadt az amerikai autótolvajok sorában?

Nem, ez nem magyaráz meg semmit. Hiszen láttuk, hogy az amerikai népesség egyes korosztályai korántsem számarányuknak megfelelően, hanem bizonyos jellegzetes megoszlásban követik el a bűncselekményeket. Az autótolvajok között aránylag sokkal több a fiatalember, mint az összes bűnözők között vagy az egész amerikai népességben. Itt tehát valamiféle erő érvényesül, amely eltérít a véletlen útjától, a nagy számok törvényétől. . .

Ha azt vizsgáljuk, milyen nagy az autótolvajok között a Péterek vagy a Jánosok arányszáma, akkor nyilván azt találjuk, hogy nagyszámú esetet Összevéve aránylag ugyanannyi Péter és János lop autót, amennyi Péter és János az ö^z-népességben akad. S joggal állapi tanok meg: az, hogy valakit Péternek vagy Jánosnak hívnak-e, semmiféle összefüggésben nincs bűnözési hajlandóságával, a bűnözés társadalmi jelenséggével. Amit mi a társadalomban szabályszerűnek látunk, amit mi társadalmi törvényszerűségként ismerünk fel és magyarázunk meg, az nem abból adódik, hogy a? egyének bizonyos száma, bizonyos csoportja *véletlenül* hasonlóan cselekszik, hasonló magatartást tanúsít. Ellenkezőleg: *az emberi cselekvés, az emberi magatartás terén észlelhető csoportos szabályszerűségek éppen azért utalnak valóságos társadalmi összefüggésekre, társadalmi erők hatására, mert eltérés mutatkozik a véletlen megoszlásával, a pusztá valószínűség arányaival, a nagy tárnok törvényével szemben.*

Nincs például normális körülmények között kimutatható társadalmi összefüggés a bőr színárnyalata és az autótolvajlás között sem. Magyarországon a sötétebb és világosabb bőrű autótolvajok arányszáma nyilván megfelel a két embercsoport általános számarányának a népesség körében. De már Amerikában, ahol a feketebőrűséggel bizonyos társadalmi hátrányok járnak együtt, kimutatható a statisztikában, hogy a bőr színárnyalata igenis társadalmi tényező az autótolvajlásnál. Persze csak igen közvetve: mert a négyert sokhelyütt kiközösítik, mert rosszabb nevelést kap stb. — de jórészt ilyen közvetetten, összefüggéseik révén, egymásba bonyolódva hatnak az összes társadalmi tényezők. S egy társadalomban,

ahol a Péter név viselése bizonyos előnyökkel vagy hátrányokkal járna, aránylag több vagy kevesebb volna a Péter nevű autótolvaj, húsfogyasztó, villamosutas, könyvolvasó a szerint, hogy az illető előnyök vagy hátrányok milyen szoros összefüggésben vannak az autólopás, a húsfogyasztás, a villamosutazás, a könyvolvasás indítékaival.

Ezzel a számszerű, statisztikai szemlélettel ellentétben természetesen jogosan utalhat valaki arra, hogy az emberi tevékenységnek és magatartásnak végeredményben *egyéni* okai vannak. Péter nem azért lop autót, mert „beletartozik“ a 21 évednél fiatalabbak, a nagyvárosiak, a szegények vagy a szerelmi kalandra indulók csoportjába; bűnét az összes indítékok egyszeri és egyéni találkozása hozza létre. Dehát akkor hogyan magyarázható meg az összes 21 évesnél fiatalabbak, az összes nagyvárosiak, az összes amerikaiak, vagy az összes bűncselekmények körében megmutatókozó csoport-szabály-szerűség?

A választ erre a kérdésre az adja meg, ha közelebbről meghatározzuk, *mi is az egyszeri, az egyéni* Péter esetében? Az, hogy *nem csak* a 21 évesnél fiatalabbak, *nem csak* a nagyvárosiak, *nem csak* a szegények, *nem csak* a szerelmi kalandra indulók csoportjába tartozik, hanem mindezen csoportokba és még egy sereg más, bűne indokálul felhozható tényező által meghatározott csoportba. S ami egyszeri és egyéni az ő esetében, az éppen e másutt is, más formában is, más kombinációban is hatásos tényezők összehatalálkozása.

Persze nem minden csoport-jellegzetesség, nem minden társadalmi tényező esik egyaránt súlyosan latba. Péterre nyilván erősebben hat az a körülmény, hogy szegény, mint az a másik, hogy nagyvárosban lakik. S az, hogy szegény és szerelmi kalandra indul, nagyobb mértékben szabja meg elhatározását, mint az, hogy 21 évesnél fiatalabb. Végeredményben azonban egész magatartása, egész tevékenysége — akár autót lop, akár húst eszik, akár könyvet olvas — sajátos függvénye *látzólagos egyéni* tulajdonságainak, amelyek *a valóságban* a legkülönbözőbb társadalmi tényezők által meghatározott csoportokhoz kötik. Ezek a csoport-jellegzetességek Péter életének minden egyes mozzanatában má[^] és más súlyal esnek latba, más és más összetételben, más és más összefüggésekben hatnak. De így van ez nemcsak Péterrel, hanem minden más emberrel is! S ezért mondjuk, hogy Péter társadalmi lény. *Saját egyénisége van, de egyéniségét úgy megrajzolhatjuk,*

meghatározhatjuk a benne található társadalmi korok, társadalmi tényezők találkozásával, mint egy pontot az egymást metsző vonalakkal.

S az emberek, emberi magatartások és tevékenységek egész, hol közelebről, hol távolabbról összefüggő, egymásbakapasz-kodó szövevényét nevezük társadalomnak.

Ez a szövevény korántsem egyenletes, hanem „mintázott”. Vannak benne nagyobb minták (államok, népek, kultúrák), amelyek igen erősen meghatározzák összetevő egyén-elemeik elhelyezkedését, jellegét. Ezek a minták keresztezhetik is egymást — például a vallási meggyőződések körei keresztezik az államhatárokat. A nagy mintákon belül kisebb minták is felépíthetnek, amelyek egy-egy esetben még döntőbben érvényesülnek — például bizonyos esetekben egy vallási szektához való tartozás döntőbben hathat az ember magatartására, mint minden más. Egyes minták az egész szövevényt áthatják — például a korosztályhoz való tartozás, az ifjúság bizonyos jellegzetes vonásai. Egyes mintázó-tényezők hatása egészen elenyésző, csak bizonyos pontokon válik erősebben láthatóvá — például a bőr színének társadalmi szerepe ott, ahol négernek lenni hátrányokkal jár. De végül is az egész szövevény összefügg és minden egyes „egyéni” pontjának fekvését, színét, jellegét meghatározza az, hogy miféle mintákban helyezkedik el.

Nem kell itt arról beszélnünk, hogy ez a szövevény — a társadalom — állandó mozgásban van és „mintái” állandóan változnak. A történelmi változások törvényszerűségeiről e könyv során bőven esett szó. Arra sem kell itt utalnunk, hogy az alapvető „minta” mindig az emberi létfenntartás szerkezete lesz. Semmisen volna könnyebb, mint éppen a mi kis példánkon — a bűnözés kérdésén — kimutatni a gazdasági tényező és az osztály-szerkezet „mintájának” végső fokon döntő szerepét. Persze ez a tényező nem mindig közvetlenül, hanem gyakran igen sokszoros közvettséggel jut érvényre: a törvények szerkezetén, a család felépítésén, a nagyvárosi élet jellegzetességein át, vagy a faji kérdésnek az elnyomás és kiszákmányolás szolgálatába állítása révén stb. Mindenesetre már ez a felületen mozgó statisztikai elemzés is rámutatott arra, hogy — mint bevezetőleg mondtunk — bárhol ragadunk is meg egy társadalmi jelenséget, bármilyen módszerrel közelítjük is meg, a konzekvens gondolkodás elvezet a legtávolabbi társadalomtudományi összefüggésekig.

Ne higgyük, hogy a statisztika, a csoportösszefüggések feltárása az egyetlen mód a társadalmi tényezők szabályszerű összefüggéseinek és hatásfokának, a társadalom törvényszerűségeinek feltárására. Kiindulhatnánk Peter Smith egyéni esetéből is, aki 1940. május 23-án New Yorkban a Third Avenue és a 67. utca sarkán ellopott egy autót, mert egy tolvajbanda tagja volt. Megvizsgálhatnák, miért lett a tolvajbanda tagja. S talán kiderülne, hogy korlátolt elméleti képességei voltak, mert idült alkoholista apától származott, rossz nevelést kapott, mert anyja korán meghalt és ő az utcára került, autószerelő lett, de két évig munkanélkül volt és egy fillért \leq em keresett, mert a gyár az általános gazdasági válságban tönkrement. És így tovább. Nem minden idült alkoholista fiának vannak korlátolt elméleti képességei, nem mindenki, aki anyátlan árva, kap rossz nevelést, nem minden autószerelő tartozik egyben a munkanélküliek csoportjába is, nem minden gyár megy tönkre az általános gazdasági válságban. De mindez és még sok más együtt arra vezetett, hogy Peter Smith 1940. május 23-án egy tolvajbanda tagjaként a Third Avenue és a 67. utca sarkán ellopott egy autót. Ezt *nevezhetjük egyéni élet sorsnak vagy társadalmi törvény szerűségek érvényesülésének — egyremegy.*

Megfoghathatjuk a problémát a történelmi oldaláról is. Megvizsgálhatjuk, milyen büntetőtörvények, tehát milyen bűnök és milyen bűnértékelések léteztek 1940-ben, 1840-ben, 1740-ben. Itt is szabályszerű összefüggésekre fogunk akadni a fejlődés vizsgálatában, a nélkül, hogy egy Peter Smith vagy sok Peter Smith magatartását, tevékenységét *közvetlenül* szemügyre vennők. S gyakran előreláthatjuk azt is, milyen holnap alakul a mából a Peter Smith-ék számára. A szövevény, amiről szó volt; a társadalmi összefüggés nemcsak a jelenre terjed ki, hanem a múltba és a jövőre is. Ez maga a történelem!

Vizsgálatunk azonban csak akkor lehet eredményes, ha a jelenségeket — jelenben, múltban és jövőben — mindig az emberi lét alapjáig, az emberi létfenntartás alapvető formájáig, a társadalomtörténet adott kereteiben a termelési viszonyok és az osztályszerkezet elemzéséig vezetjük vissza. Ez a vizsgálat egész módszertani apparátusunkat igénybeveszi.

Mindaz, amit itt egy példa kapcsán vázlatosan, megközelítve, példálózva elmondottunk, arra utal, *ami a társadalomtudomány feladata: az emberi együttélés élettani, lélektani, gazdasági, politikai, szellemi és egyéb tényezők összefonódá-*

*sából eredő, múltból,, jelenen át jövőbe húzódó s?ovcvényé-
nck feltárása.*

Ennek értelmében — a tanárképzés problémáival foglal-
kozva — most már felvethetnők az *iskoláskérdést*: Mi a tár-
sadalomtudomány?

Talán nem is indokolatlan, hogy ezt a kérdést — amelyre
könyvünk *a maga egészében* felel — nem az elején, hanem
a végén vetettük fel. Pedig itt olvadónk ebben az iskolás for-
mában talán már fel se tenné . . .

Hogy egy tudomány micsoda, melyek a jellegzetességei,
határai, mire képes és mit foglal magában — ez persze nem
derül ki az első futólagos megismerkedés alkalmával, hanem
csak akkor, ha az ember behatóan foglalkozott vele és
áttekinti, sőt valamennyire megoldotta a problémát. Hogy mi
a matematika, ennek felismeréséhez nem elég az egyszerűet
hibátlanul felmondani vagy a hármasszabályt alkalmazni.
Csak aki a differenciálszámítást, a függvénytant, a halmaz-
elméletet kitanulta s egyre mélyebben hnlad előre a mate-
matikai megismerésben, csak az tudja, mit is ölel fel a mate-
matika tudománya. Mert a matematika — mint minden tudo-
mány — *végso jökon tudásanyagának állandóan fejlődő tel-
jességével határozza meg önmagát. S ez különösképen áll a*
társadalomtudományra!

De azért talán nem hiábavaló tájékozódásul mégis meg-
kísérelni a szabályszerű iskolás deHnicíót, azután felmutatni
hiányosságait s meghatározni a társadalomtudományi feii^me-
rések viszonyát a többi tudományok anyagához.

Ezt a megközelítő módszert követnők — a tanárképzés
szempontjait szem előtt tartva — mi is. Könyvünk olvasója
s a társadalomtudományi gondolkozás történetének, a társsa-
dalomtudomány társadalmi szerepének ismerője azonban
tudja, hogy a tudományszakok elhatárolása milyen esendő,
milyen esetleges vállalkozás. *Mert nem az a lényeges egy*
tudományban, ami elválasztja más tudományoktól, hanem
ami összeköti velük. Ezzel illeszkedik bele az emberi tudás
összességébe!

Dehát hogyan is hangozhatnék első, megközelítő, tájékoz-
tató formulánk arról, hogy: „Mi a társadalomtudomány?”

A társadalomtudomány, másnéven szociológia, az emberi
*együttélés feltételeivel és módozataival, a társadalmi folya-
mafok és társadalmi változások törvényszerűségeivel, a tár-
sadalomra és a társadalomban ható erőkkel, általában az*
emberi együttélés jelenségeivel foglalkozó tudomány.

Ez a meghatározás azonban részben igen szűk, részben igen tág. Szűk azért, mert a társadalomtudományi *megismerés* egészben nem vonatkoztatható el a társadalmi jelenségek és a társadalmi változások *értékelésétől*, valamint a társadalmi helyzet hibáinak kiküszöbölésére, *a társadalom megjavítására és átalakítására vonatkozó gyakorlati törekvésektől, politikától, világnézettől*. Könyvünk meggyőzhetette arról az olvasót, hogy a szociológiai ismeretek kihatnak az emberi magatartásra, a társadalmi tevékenységre. A szociológus nem igen választhatja el kutató énjét, kutatási eredményeinek társadalmi hatását *egyéb* magatartásától, *egyéb* tevékenységétől, amely végül is meghatározza helyét és álláspontját az általa vizsgált társadalomban. Nincs külön „homo sociologus” — sem mint kutató, sem kutatási tárgy!

Ezek a személyi, magatartásbeli, praktikus, erkölcsi, politikai és világnézeti összefüggések a szociológiánál, átfogó jellege miatt, sokkal szorosabbak, mint a legtöbb más tudománynál. Ezért szükséges, hogy *a szociológus állandóan ellenőrizze önmagát*. Saját tevékenységét, saját felfogásainak kialakulását, saját eredményeit is ugyanúgy meg kell vizsgálnia az anyagi alapok és az ideológiák viszonya szempontjából, mint minden más társadalmi jelenséget. Hiszen társadalomtudományi kutatásokat üzni, szociológiai elméleteket felállítani maga is a társadalmi tevékenység egyik formája.

A fenti meghatározás azonban igen tág is, mert a szorosabb értelemben vett szociológián kívül belefér egy sereg jólismert más tudomány, például a közgazdaságtan, az emberföldrajz, a néprajz, a jogtudomány, sőt, ha úgy tetszik, a lélektan vagy a művészettörténet is. Egyáltalán végső fokon — amint erre már több ízben utaltunk — *mindenféle tudomány összefügg az emberi viszonyokkal, a társadalmi kérdésekkel*. A csillagászatot a szabad tengeren való tájékozódásra ráutalt hajósok szükségletei is fejlesztették, másrészt a pontos időmérésnek, a naptárkészítésnek, a csillagos ég vizsgálatához kapcsolódó emberi elképzeléseknek ezerféle kihatásuk volt és van a társadalomra. S ha egyszer bebizonyosodnék, hogy a napfoltok változásai vagy bizonyos világtűrbeli sugárzások közvetlen hatást fejtenek ki az emberek idegrendszerére, viselkedésére, akkor egyszeribe majdnem olyan szoros kapcsolatok teremtnének a szociológia és a csillagászat között, mint amilyenek a szociológia és a földrajz között például már régen fennállnak.

Mindez azonban csak azt mutatja, hogy *az emberi tudás összefüggő egészet alkot és az egész tudományosság beleágyazódik a társadalom életébe.* Nincs azonban akadálya annak, hogy az egyes tudományokat — részben elméleti, részben gyakorlati okokból — el ne határoljuk egymástól. A tudományok egységének felismeréséből korántsem következik az, hogy az önálló szaktudományok, így az önálló szociológia létezését, szükségességét tagadnunk kellene. Hogy az önállóság nem jelent más tudományoktól való függetlenséget, ez magától értetődik. A jog kérdései, mint tudjuk, nem függetlenek a gazdasági rend kérdésétől. Ennek ellenére a jog fejlődését nem szoktuk a közgazdaságtan keretében, a közgazdaság fejlődését pedig nem szoktuk a jogtudomány keretében a maga teljességében tárgyalni. De a jog kérdéseinek erkölcs-tani tárgyalásánál tekintetbe kell venni a gazdasági renddel való összefüggéseket, a közgazdasági kérdések közgazdaságtani tárgyalásánál pedig át kell tekinteni a gazdasági változások erkölcsi kihatásait.

Ilyen értelemben hiábavaló vita az is, hogy a szociológiát a természettudományok vagy a szellemtudományok körébe soroljuk-e. Elkülöníthetők-e egyáltalán az úgynevezett szellemtudományok, ha tudjuk, hogy a szellemiség a létfenntartás anyagi alapjaira épül fel? Ha mindenenon ragaszkodunk ezekhez a szociológiai szempontból éppenséggel nem helyénvaló tudomány-kategorizálásokhoz, akkor meg kell állapítanunk, hogy *az a szociológia, amelynek alapelveit mi igyekeztünk könyvünkben kifejteni, lényegében természettudományos jellegű, mert a társadalmi jelenségeknek az emberi tudattól függetlenül is létező, materiális alapjait keresi s a materiális fejlődés visszatükröződését látja a szellemi fejlődésben.* Szellemtudomány pedig annyiban, amennyire minden egyes vizsgálatnál szükségesnek látja a társadalmi hatások és visszahatások teljes körét, tehát az úgynevezett szellemi jelenségeket is felmérni. Persze aki azt vallja, hogy a társadalmi fejlődést végeredményben valami az anyagi világ felett lebegő vagy benne megbújó metafizikai elv irányítja, annak számára a szociológia szellemtudománnyá alakul át.

Vannak tudományszakok, amelyek szorosabb, közvetlenebb összefüggésben állnak a társadalmi kérdésekkel, mint a többiek. Ezeket társadalmi tudományoknak nevezik. (Angolul: „Social Sciences“; franciául: „sciences sociales“; németül: „Gesellschaftswissenschaften“). A megfelelő orosz kifejezés: „obszecsesztvennije nauki“ kissé más értelmezésű; a Szovjet-

imióban „szociologija“-n szinte kizárólag a *polgári* szociológiát értik — erre alább még visszatérünk.)

Hogy hol vonjuk meg a társadalmi tudományok határát, ez attól függ, hogy mennyire szorosnak itéljük az egyes tudományzajok kapcsolatát társadalmi kérdésekkel. (Az effajta elhatárolások korlátolt jelentőségére már utaltunk.) A közgazdaságtudományt vagy a néprajzot nyilván a társadalmi tudományok közé fogjuk számítani, a csillagászatot nem. Az orvostudomány valahol a határon fekszik: a közegészség-tan mélyen belenyúlik a társadalmi tudományok körébe, a bonctan kiesik belőle. De hiszen az emberi tudás ilyen felosztása inkább az általános tájékozódás céljára szolgál, a tantárgyak és a könyvtárak besztásának megkönnyítésére s különösebb fontossága nincsen.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szociológia határterületein, a társadalmi tudományok körében el szokták különíteni a tudományzajok egy szorosan összefüggő csoportját: a *politikai* vagy *államtudományokat* (angolul: „Political Sciences“). Ezek elsősorban a társadalom életének *kényszerű, hatalmi kereteivel*, az állam, a közületek és a közigazgatás problémáival foglalkoznak. Sokan ide számítják a közjogot, az összehasonlító alkotmánytant, a nemzetgazdaságtant, az államok népességének fejlődésével foglalkozó népesedéstudományt (demográfiát) és a népmozgalmak számszerű leírását adó szociálistatistikát. Maga az úgynevezett politika, a kormányzás és a társadalmi hatalom gyakorlásának tudománya lényegében szociológiai felismeréseken alapszik.

Felmerülnek határkérdések az egyes társadalmi tudományon és a szociológia között is. Ha például a pénz körforgásának sebességét vizsgáljuk a *közgazdaságtudomány* módszereivel, akkor nyilvánvalóan egy *társadalmi jelenség* (a pénzforgalom) törvényszerűségeit keressük. S a néprajzkutató, aki a falusi esküvői szokásokkal foglalkozik, a statisztikus, aki a gazdasági helyzet és a tüdőbajhalandóság változásainak számszerű összefüggéseit elemzi, a jogtudós, aki megfogalmazza, mit nevezünk népellenes bűncelekménynek, a szociálpolitikus, aki a célszerű munkásvédelem formáit dolgozza ki — mind-mind az emberi együttélés bizonyos feltételeit és módozatait, társadalmi jelenségek törvényszerűségeit kutatja. Hol van akkor tere a szociológiának?

Ha már fentebb hangsúlyoztuk az összes tudományok egységét, akkor természetesen nem tagadhatjuk éppen a szorosabb értelemben vett *társadalomtudomány* (másnéven: szo-

ciológia) és a többé-kevésbé tág értelemben vett *társadalmi tudományok* bensőséges kapcsolatait. Azonban úgy véljük — és a szociológia egész fejlődése, kidolgozott kutatási apparátusai, sajátos eredményei ezt igazolják! —, hogy *rá lehet mutatni azokra a vonásokra, amelyek a szociológiát, mint önálló tudományszakot a többi társadalmi tudománytól megkülönböztetik.*

Így a közgazdaságtan, a néprajz, az emberföldrajz, a népesedéstudomány közvetlenül *csak a társadalmi jelenségek bizonyos kiválasztott csoportjával* foglalkozik, meghatározott szemszögből. A jogtudomány ezenfelül általában *normatív* jellegű, vagyis nem a meglévő, hanem inkább a kívánatos állapotokkal foglalkozik pozitív irányban. A szociálpolitika viszont bizonyos *közvetlenül hasznos, gyakorlati társadalmi tevékenység* szolgálatába áll. A történetfilozófia, a kultúrfilozófia s általában a szociálfilozófia (társadalombölcselet) nem a társadalmi folyamatok *egyes, konkrét, szaktudományi jellegű* vizsgálatával, mint inkább a szaktudományok anyagából leszűrhető *általánosabb elvek* kidolgozásával foglalkozik. A történettudományi szakok, a társadalomtörténet, az irodalomtörténet vagy a régészet, s az egyéb szellemi tudományi szakok, mint a nyelvészet, részben *különlegesen körülhatárolt tárgyakkal, részben leíró vagy pusztán múltbeli összefüggésekre irányuló munkálataikkal* bizonyos mértékig elkülönülnek.

A szociológia nemcsak a jelenségek kiválasztott csoportjaival, nemcsak normatívan, nemcsak a gyakorlat szempontjából foglalkozik a társadalommal; eljárás módja konkrét, szaktudományi jellegű s egyben általánosabb elvek kidolgozására is törekszik.

Természetesen nem is „a társadalmi tudományok tudománya” — ilyen tudomány felett lebegő tudomány nincsen, vagy ha valaki megkonstruálja, akkor metafizikával foglalkozik és *nem* tudománnyal. *A szociológia végső jókon a társadalomkutatás általános módszertanával foglalkozik és ezt alkalmazza a társadalmi jelenségek összességére.*

Ilyen értelemben logikus — ha számunkra egyelőre talán kissé szokatlan is és a nemzetközi tudományos terminológiában még nem terjedt el —, hogy a Szovjetunióban, ahol a történelmi materializmus módszertana irányadó az *összes* társadalmi tudományokban, a „szociológia” szót többnyire így idézőjelesen, a polgári szociológia megjelölésére használják. A társadalomkutatás általános módszertanát és ennek alkalmazását a társadalmi jelenségek összességére, tehát azt, amit

mi fejtegetéseink során szociológiának neveztünk, egyszerűen a „történelmi materialista kutatás“ gyűjtőneve alatt foglalják össze, míg az egyes kutatási ágazatokról általánosságban, mint társadalmi tudományokról emlékeznek meg. Legújabbban azonban a szovjet-enciklopédiákban a marxista kutatásokkal kapcsolatban is itt-ott felbukkan a szociológia-szakkifejezés.

Mi nem látunk okot arra, hogy a „szociológia“ szót a magyar nyelv használatából száműzzük, nem gondoljuk, hogy a polgári szociológia nálunk véglegesen lefoglalta volna a maga számára. Úgy véljük, hogy a „marxista szociológia“ megjelöléssel egyértelműen meghatároztuk a történelmi materializmus elméletének alkalmazását sajátos problémáinkra. Úgy használjuk ezt a szót, abban a szaktudományos értelemben, mint ahogy „marxista közgazdaságtan“-ról vagy „marxista közgazdaságtanról“ vagy „marxista esztétikáról“ beszélünk.

Mi ezek után a marxista szociológusok állásfoglalása a polgári szociológia által egybegyűjtött nagy ismeretanyaggal szemben? Ugyanaz, amit Lenin a marxista közgazdászok feladatának tekintett a polgári közgazdászok munkáival szemben, akik óriási ismeretanyagukra a kapitalista gazdálkodás érdekeinek megfelelő ideológiákat építettek rá és ezzel bizonyos értelemben a kapitalista érdekek „ügynekeivé“ váltak. Lenin így ír: „A marxisták feladata. . . ezen „ügynekök“ vívmányait *elsajátítani és feldolgozni* (aminthogy például egyetlen lépést sem lehet tenni az újabb gazdasági jelenségek stúdiumánál, a nélkül, hogy az ember fel ne használná a polgári közgazdászok műveit) — de érteni ahhoz, hogyan kell a reakciós tendenciákat *levágni*, a saját vonalat keresztülvinni és a velünk szemben ellenséges erők és osztályok *egész* (értsd: nemcsak gazdasági és politikai, hanem tudományos-ideológiai) *vonalat leküzdeni*“.

Az *elsajátítás és a feldolgozás kötelességünk*, mert csak ez teheti lehetővé az ismeretanyag megfelelő kiértékelését és egyben a káros ideológiák kritikai likvidálását.

Lényegében a társadalmi és történelmi elvnek a marxizmus által annyira hangsúlyozott átfogó voltát és minden társadalmi jelenség anyagi egységét bizonyítja az is, hogy egyre több „szellemtudomány!“ kutatóirányzat kényszerül arra, hogy problémáinak megoldását a maga körén *túl*, a társadalom materiális törvényszerűségeiben keresse.

Amikor például az irodalomtörténeti problémák behatóbb tárgyalása során kiderült, hogy a szellemi összefüggések ért-

hetetlenek, ha nem a gazdaság és a társadalmi szervezet történeti változásainak hatás- és kölcsönhatás-körében vizsgáljuk őket, akkor megszületett az *irodalom-szociológia*. A művészeti problémák behatóbb taglalása szintén átvezetett a társadalmi kérdések tárgyalásába — ezzel megszületett a *művészet-szociológia*. A jogtudományi problematika a *jog-szociológiában* „társadalmasodott”. Mindezek az úgynevezett *kótojclcs-szociológiák* semmiféle különálló igényt nem képviselnek annak számára, aki a szociológia kérdését a marxizmus szemszögéből úgy tekinti, mint a társadalmi tudományok általános módszertanának alkalmazását az összes társadalmi jelenségekre.

A manapság talán kissé túlságosan is elszaporodott szociológiai részletszakmák egy másik csoportja úgy keletkezett, hogy valamely tudományszak (például a lélektan vagy az élettan), amelynek tárgykörébe egyebek között társadalmi jelenségek is tartoznak, éppen ezeknek szakszerű vizsgálatára *specializálódott*. Ilyenkor az illető tudományszak nevéhez odabiggyesztették a „szociál” szócskát. Ilyen értelemben beszélnek például az emberi együttélés lelki tényezőivel foglalkozó *szociálpszichológiáról*, azaz társadalomlélektanról; az élettani törvényszerűségek társadalmi szerepét a *szociálbiológia* • tekinti tárgyának. A szociológia eredményeinek a nevelésügy terén való hasznosítását a *szociálpedagógia* tűzte ki céljaul, rámutatván arra, hogy a társadalmi kereteikben való nevelés és a társadalmi életre való nevelés milyen nagyjelentőségű pedagógiai célkitűzés. Egyre közkeletűbb a „*szociálcLika*” szó is, bár társadalmi erkölcsstanról csak az beszélhet, aki feltételezi, hogy a társadalomtól független erkölcsi magatartás is lehetséges. (Ennek foként a hitéletben van szerepe, amely nemcsak embertáiasak iránti kötelességeket, hanem isten iránti kötelességeket is ismer; a szociáletika a földi kötelezettségeket tárgyalja. De nem minden *vállá** különíti el a szociáletikát; a konfucianizmusbai például a szociáletika betölti az *egész* valláserkölcsi élet kereteit.)

A kötőjeles-szociológiáknak és „szociál-tudományok^{te}-nak ez a bősége joggal teheti gyanakvóvá az embert. S bármennyire Örvendetes a társadalomtudományi szempontok egyre fokozódó elismertetése, a társadalomtudomány egyre növekvő népszerűsége — nem kerülheti el figyelmünket az sem, hgv *mennyi önkényeskedés, mennyi hamis ideológia bújlik meg a szociológiára akaszködő „szellemi divatok” mögött.*

Éppen ezért fokozott jelentősége van annak, hogy tanáraink jól megalapozott, reális szemléletű, valóban tudományos szociológiai képzettségre tegyenek szert. Olyan képzettségre, amely nemcsak iskolai oktatótevékenységüket támasztja alá, hanem társadalmi magatartásuk és világszemléletük kialakítását is elősegíti — s így megerősíti helyzetüket a haladó értelmiség körében.

A társadalmi haladás *gondolata* s a társadalmi fejlődés *szolgálata* elválaszthatatlan a helyes társadalomtudományi oktatástól — a tanárképzőben és a középiskolában egyaránt.

S így a mi társadalomtudományi oktatásunk végső fokon népünk haladását, demokráciánk fejlődését szolgálja.

FÜGGELÉK.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY A TANÁRKÉPZÉSSEN.

A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium 141.216/1946. V. K. M. számú rendeletével kötelezővé tette valamennyi tanárjelölt számára, aki középiskolai tanári képzésre óhajt szert tenni, bizonyos társadalomtudományi alapismeretek elsajátítását.

A) „Társadalomismeret“ mint kötelező vizsgatárgy. A Középiskolai Tanárvizsgálati Szabályzat fenti rendelettel módosított előírásai szerint minden jelölt (bármilyen szaktárgyat választott is) a szakvizsgára való jelentkezés előtt köteles a mai társadalomra vonatkozó szociálpolitikai és állampolgári ismeretekből kollokválni. (Már az *alapszakvizsgára* való jelentkezéskor igazolnia kell a jelöltnek, hogy legalább egy féléven át társadalomtudományi előadást hallgatott; történelem-, földrajz-, természetrajz-, bölcsészeti- és művészettörténet-szakos jelöltek a *szakvizsgára* való jelentkezéskor legalább egy féléves társadalomtudományi gyakorlaton való részvételt is kötelesek igazolni.)

A szociálpolitikai és állampolgári ismeretek kötelező kollokviumának anyaga — az idézett rendelet függeléke szerint — a következő:

A mai társadalom. A társadalmi tagozódás és munkamegosztás fejlődése. Az arisztokrácia, a nemesség, a polgárság, a kispolgárság; a proletariátus létezési és uralmi formáinak kialakulása. A parasztság tagozódása Falu és város jellegzetességei. A kézművesség és az ipar kialakulása. Az ipari munkásság és az értelmiség társadalmi szerepe. — A munkásmozgalom fejlődése, különös tekintettel a magyar ipari és mezőgazdasági munkásság politikai és gazdasági szervezkedésére. A szakszervezeti és a szövetségi mozgalom jelentősége. A földreform és az államosítás jelentősége. — A szociálpolitika eredete és szerepe a modern társadalomban. — Termelési viszonyok és politikai viszonyok kapcsolata a modern gazdaságban. A kapitalista termelési rend reformjára irányuló főbb erkölcsi, politikai és gazdasági törekvések (állami ellenőrzés, tervgazdaság, államosítás, polgári reformizmus, keresztényszocializmus stb.J. — A szocializmus. — A béke megőrzésére és a nemzetközi együttműködés elősegítésére irányuló főbb törekvések (konföderációs gondolat, nemzetiségvédelmi és biztonsági elgondolások), Egyesült Nemzetek — A Magyar Köztársaság alkotmánya és a magyar demokrácia alaptörvényei.

A tanárképzés záróvizsgájának keretei — az idézett rendelt i függeléke szerint — a következőkkel bővülnek:

A filozófia-vizsga anyagához:

A társadalomtudomány fogalma. A szociológia feladatai és egyes ágainak problémaköre. A szociológia viszonya a történettudományhoz. A szociológia pedagógiai és politikai vonatkozásai. Szociológia és szociálfilozófia.

A társadalmi jelenségek. Természet és társadalom. A társas életforma szükségszerűsége. A társadalmi rétegződés és csoportképződés kialakulása. (Család, nemzedék, nép, nemzet stb.; érdekcsoportok és osztályok.) öröklés, fajta, környezet, hagyomány, intézményesedés. Egyén, csoport és tömeg viszonya. Létfenntartás, munkamegosztás, társadalmi szerveződés. Társadalmi állapotok és történelmi folyamatok viszonya. A társadalmi élet lélektani alapjai. A szellemi élet, az erkölcs, a jog és a vallás kialakulása. Az ideológiák. Társadalom és technika. Civilizáció, humanitás és kultúra. Az embe-liség fogalma.

A pedagógia-vizsga anyagához:

A társadalmi cs állami eszmények újkori történetének vázlatos ismerete. Törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom a modern államban. Konzervativizmus, reakció és progresszivitás; evolúció, leform, revolúció fogalmi. Forradalom és ellenforradalom. A fasizmus jellegzetességei. A mai demokráciák főbb jellegzetességei és a népi demokrácia fogalma. Az általános emberi és állampolgári jogok.

B) „Társadalomismeret“ mint szabadon választott szaktárgy.

Nincs szükség természetesen a külön kollokviumra és a tanárképzés záróvizsgájának kibővítésére azoknál a tanárjelölteknél, akik a társadalomtudományt két másik szaktárgy mellett harmadik szaktárgyuknak választották, vagyis a „Társadalomismeret“ középiskolai oktatására szakképesítést szereznek olyan módon, hogy e tárgyból alapvizsgát és szakvizsgát tesznek. (A „Társadalomismeret“ mint harmadik szaktárgy nyelvi, történelmi szakon vagy a földrajz és a természetrajz mellett szerepelhet.)

Az idézett rendelet függeléke a „Társadalomismeret“ alap- és szakvizsgájának anyagai a következőképpen szabja meg:

1. Alapvizsga

I. A társadalomtudomány fogalma. A szociológia feladatai és viszonya a határos tudományszakokhoz (biológia, antropológia, lélektan, néprajz stb.). A szociológia egyes ágainak problémaköre. Szociográfia, szociálstatistika, demográfia. A szociológia viszonya a szellemtudományokhoz, a történettudományhoz, a közgazdaságtanhoz, a jog- és államtudományhoz. A szociológia pedagógiai vonatkozásai. Szociológia és politika. A szociálpolitika fogalma. Szociológia cs szociálfilozófia.

II. A társadalmi jelenségek. Természet és társadalom. A társas életforma szükségszerűsége. A társadalmi rétegződés és csoportképződés kialakulása. (Család, nemzedék, nép, nemzet stb.; érdekcsoportok és osztályok.) öröklés, fajta, környezet, hagyomány, intézményesedés. Egyén, csoport és tömeg viszonya. Létfenntartás, munkamegosztás, társadalmi szervezkedés. Társadalmi állapotok és

Történelmi folyamatok viszonya. A társadalmi élet lélektani alapjai. A szellemi élet, az erkölcs, a jog és a vallás kialakulása. Az ideológiák. Társadalmi fejlődés és emberi haladás. Társadalom és technika. Civilizáció, humanitás és kultúra. Az emberiség fogalma.

III. *A társadalom szervezete.* A közösség, a társulás, a szervezet és az intézmény. Állam és társadalom. A társadalmi és állami intézmények fejlődésének alapvonalai. Törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom a modern államban. Konzervativizmus, reakció és progresszivitás. Evolúció, reform, revolúció. Forradalom és ellenforradalom. A faszizmus jellegzetességei. A modern demokráciák kialakulása. A demokrácia szervei. A pártok kialakulása és szerepe. Alkotmányosság, népképviselő, miniszteri felelősség, választójog, népszavazás. A mai demokráciák főbb nemzeti típusai (Szovjetunió, USA, Nagy-Britannia, Franciaország, kisállamok). A népi demokrácia fogalma. Az általános emberi jogok és az állampolgári jogok. Nemzetközi szervezés (konföderációs, perszonál- és realúniós, nemzetiségvédelmi és biztonsági elgondolások — nemzetközi politikai, gazdasági és kulturális együttműködés, nemzetközi fórumok, Egyesült Nemzetek).

IV. *A magyar állam.* A Magyar Köztársaság alkotmánya és a magyar demokrácia alaptörvényei.

2. Szakvizsga.

I. *Az emberi társadalom története.* Az ősi társadalmi állapotok. Gyűjtő, vadász, állattenyésztő, földművelő népek és az őstörténet és a mai természeti népek. A rabszolgaság és a társadalom rendjének kialakulása. A társadalmi tagozódás és a munkamegosztás fejlődése. Csoportok és osztályok fejlődése. Az arisztokrácia, a nemesség, a polgárság, a kispolgárság, a proletariátus létezési és uralmi formáinak kialakulása. A parasztság tagozódása. Falu és város jellegzetességei. A kézművesség és az ipar kialakulása. Az ipari munkásság és az értelmiség társadalmi szerepe. Eltolódások a társadalom csoport- és osztályszerkezetében.

II. *A társadalmi termelés.* A termelési rend kialakulása az őskommunizmustól a monopolkapitalizmusig, különös tekintettel a társadalmi rend és a társadalmi ideológiák egyidejű fejlődésére. A kapitalista termelési rend reformjára irányuló főbb erkölcsi, politikai és gazdasági törekvések (állami ellenőrzés, tervgazdaság, államosítás, polgári reformizmus, keresztényszocializmus stb.). A modern közgazdaság szerkezetére vonatkozó főbb elméletek lényege társadalomtudományi szempontból. A szocializmus.

zzz. *Szociálpolitikai alapfogalmak.* A szociálpolitika eredete és szerepe a modern társadalomban. Szegénygondozás, gyermekvédelem, anya- és csecsemővédelem, növényvédelem, betegek, rokkantak és öregek védelme. Ipari és mezőgazdasági szociálpolitika. Alapelvek a munkaidő, munkabér, munkafeltételek szabályozásánál. Társadalombiztosítás és közegészségügy. Az értelmiség és a szociálpolitika. A nemzetközi szociálpolitika céljai. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet és a nemzetközi szociálpolitika az Egyesült Nemzetek keretében.

IV. *Munkásmozgalom.* A munkásmozgalom fejlődése, különös tekintettel a magyar ipari és mezőgazdasági munkásság politikai és gazdasági szervezkedésére, Szociális mozgalmak a magyar történe-

lemben, különös tekintettel a magyar parasztságra. A szakszervezeti mozgalom fejlődése és jelentősége. A szövetkezeti mozgalom fejlődése és jelentősége, különös tekintettel a földreformra.

V. *A társadalomtudomány fő irányai.* Mechanisztikus, biologisztikus, formalisztikus, ökonomisztikus, szociologisztikus stb. elgondolások a társadalmi folyamatokról. Szellemtörténet és társadalomtudomány. Jellegzetes szociológiai rendszerek alap gondolatai (Comte, Spencer, Tarde, Durkheim, Le Play, Símmel, Pareto, Weber, Scheler, Mannheim stb) — A marxizmus társadalomtudományi tanai.

Könyvünknek célja az volt, hogy bevezetést adjon a társadalomtudományi gondolkodásba, így természetesen nem alkalmazkodhatunk minden tekintetben a vizsgaelőírásokhoz. Mindenesetre megfelelő részletességgel kimerítettük a minden tanárjelölt számára kötelező filozófia-vizsga társadalomtudományi anyagát, továbbá a „Társadalomismeretiét szaktárgyunknak választó tanárjelöltek alapvizsgájának I: és II., szakvizsgájának V. pontját A filozófia-vizsga III. pontjára, a pedagógia-vizsga anyagára, az alapvizsga II. pontjára, a szakvizsga I. és II. pontjára bő utalások találhatók könyvünkben. Ezenfelül természetesen sok mindent tárgyaltunk meg, ami a vizsgaelőírásokban nem szerepel, de a megfelelő társadalomtudományi szemlélet kialakításához szükségesnek látszik.

A társadalom és különösen a munkásmozgalom történetére vonatkozó adatok, továbbá a szociálpolitikai, közjogi és államtudományi alapfogalmak taglalása kétségkívül nagyfontosságú a tanárképzés és az oktatás szempontjából. Az állampolgári ismeretek az általános műveltség nélkülözhetetlen kellékei. Ezeknek részletes tárgyalását azonban nem tekinthetjük feladatunknak, ha többiben utaltunk is rájuk. A felszabadulás óta megjelent magyar irodalomban, különösen a munkáspárti és szakszervezeti kiadványok sorában, számos kitűnő, népszerű, összefoglaló munka foglalkozik az idevágó kérdésekkel.

Achenwall 32
Adler, Max 66
Ágoston, Szt. 23—25, 66
Alexandrov n
Ammon 44
Archelaos 19
Aristoteles 20, 21, 24, 98,
Bachofen 33
Barnes ío
Barth, Paul 5, 65
Bászkin 11
Becker ío
Bechtere v 51
Bentham 22
Bernstein 80
Beveridge 8
Bismarck 127
Blache, Vidal de la 46
Bluntschli 41
Bodin 27—28
Bogardus 64
Borgia, C. 25
Bougie 50
Braun, R. 82
Brooks Adams 74
Bucharin n
Buckle 38
Burgess 50
Burnham 8
Bureau 56
Gäbet 26
Campanella 26
Cardanus 26
Carey 39
Castiglione 25
Chamberlain, H. St 44
Chapin 64
Child 32
Cicero 22

Colbert 32
Comte 34, 37—38, 178
Condillac 29
Coste 47
Csécsy I. 82
Culpeper 32
135 Cunow u
Cuvillier 9
Dante 25
Darwin 34
Demolins 46, 56
Dilthey 65
Duns Scotus 25
Dupont de Nemours 32
Durkheim 5, 49, 50, 53, 58—61,
178
Engelgardt 42
Engels 7, ío, n, 24, 28, 33, 34,
42, 48, 53, 66—74, 79> 80, 81,
95, 96, 121, 124, 126, 140, 141
Epikuros 21
Erasmus, Rotterdami 26
Erdei F. 82
Fairchild ío
Ferguson 28, 29
Feuerbach 68
Fogarasi B. 11
Fourier 26
Franklin 91
Frazer 54
Freud 50, 51
Fliedmann, G. 61
Fustel de Coulanges 53
Galton 45
Giddings 48
Gobineau 44
Goldstein 51
Graunt 32
12*

Grotius 22, 27
Gumpłowicz 42
Halbwachs 61
Hammurabi 17
Hegel 66—68, 126
Helvetius 22
Herder 25
Herodotos 18
Hippokrates 19, 26
Hitler 44, 65
Hobbes 27
Hobhouse 53
Holbach 28
Hume 28
Illyés Gy. 141
Jászi O. 82
Jennings 64
József A. 146, 153, 155
Kant 35
Kautsky 79, 80
Kidd 42
Konfucse 18
Kossuth L. 136
Kovalevszki 47
Köhler 50
Kritias 19
Kunfi Zs. 82
Lamarck 34
LaPiere 10
Lapouge, Vasher de 44
Le Bon 49
Lenin 7, 10, u, 71, 79, 80—83,
121, 128, 172
Le Play 46, 54—57, 178
Lessing 35
Lévy-Bruhl 54, 61
Lilienfeld 41
Linné 34
Livius 18
Locke 27
Lowie 54
Lukács Gy. n, 82
Lundberg 10, 64
Luxemburg 79
Lynd 10, 83, 84
MacDougall 52
Maclver 9, 50, 63, 107—109
Machiavelli 25
Malinowski 54
Malthus 33
Mannheim 8, 75, 78, 82, 178
Marr n, 54

Marx 7, 10, 24, 28, 33, 34, 42,
48, 66—74, 79, 80, 81, 91, 9>.
96, 121, 112
Matteuzzi 46
Maus 61
Mehring n, 79
Mercier de la Kivière 32
Méri F. 156
Mill, J. S. 38
Molnár E. 125
Montaigne 27
Montesquieu 28
Moreno 64
Morgan 33, 54, 129
Morus T. 26
Mussolini 65, 77
Nietzsche 65
Nimkoff 10
Novicow 41
Occam 25
Ogburn 10
Oppenheimer 50, 52
Otswald, W. 39
Pareto 7, 75, 76—78, 178
Park 50
Pavlov 51
Pearson 45
Platón 20, 2i, 26, 39
Plechanov 79
Polányi K. 82
Polybios 18
Quesnay 32
Ratzel 46
Ratzenhofer 42
Reclus 46
Révai J. 136
Ricardo 33, 70
Roberty 57
Rónai Z. 82
Roosevelt 8
Ross 50
Rousseau 22, 29—30
Saint-Simon 26, 37
Schaffler 41
Scheler 6, 75, 78, 178
Schmidt 54
Shaftesbury 28
Simmel 5, 50, 61—62, 178
Small 50
Smith, A. 28, 29, 33, 70
Sokrates 19
Solon 18
Sombart 74

Somló B. 82
Sorokin íó
Spann, O. 66
Spencer 5>33> 4°—4*> 4²> 17%
Spengler 65
Spinoza 27
Stein, L. v. 68
Steinmetz 46
Szabó E. 79, 82
Szende P. 79, 82
Sztálin 80, 115, 121, 122, 129
Tacitus 18
Taíne 38—39
Tamás, Aquinói Szt. 23—25, 66,
90
Tarde 48, 178
Thrasymachos 19
Thukydides 18
Thurnwald 54
Tillich 66
Tourville, de 56

Toynbee 66
Tönnies 62—63, 106
Turgot 32
Vaccaro 42
Vámbéry, R. 82
Varga J. 82
Varró I 82
Vavilov ii
Vico 35
Vierkandt 62
Voltaire 29, 35
Ward 50
Watson 52
Weber, A. 75
Weber, M. 6, 14, 75—76, 78, 178
Wertheimer 50
Westermarck 33, 42, 53
Wiese 62, 63—64
Wundt 49
Xenophon 18
Young, Kimball 10

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	5
A „nagy rendszerek“ bukása. — „Karosszék-szociológiák.“ — A marxizmus szerepe. — Társadalomtudomány és munkásmozgalom. — Terv és társadalom. — Szociológiai részletvizsgálatok. — Szociológiai tankönyvek. — Polgári önbírálat. — Marxista bírálat. — A marxista szociológia problémái. — A társadalomtudományi érdeklődés Magyar- országon. — A „Társadalomismeret“. — A bevezetés módszere. — A szociológia útja.	

L RÉSZ.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE.

I. fejezet. <i>A mondától a tudományig</i>	17
Mítoszok, mondák. — Törvényhozók. — Moralisták és bölcsek. — Történetírók. — Hippokrates. — Szofisták. — A szociológiatörténet aranyszabálya. — Plátón. — Aristo- teles. — Ókori szociálpedagógia. — Sztoikusok és epiku- reusok. — Természetjog. — Utilitarizmus. — Középkori keresztény társadalombölcselet. — Szt. Ágoston és Aquinói Szt. Tamás. — „Animál sociale et politicum.“ — Egyház és világi állam. — Reneszánsz. — Humanizmus. — Utópisták. — A természetjog és bírálói. — Természetes és hatalmi jogrend. — Állam és társadalom különválasz- tása. — Enciklopedisták. — Gazdaságtörténet és politikai filozófia. — Rousseau. — A francia forradalom hatása. — A kapitalizmus szerepe. — Társadalmak térbeli és idő- beli relativitása. — Statisztika. — Politikai közgazdaság- tan. — Merkantilizmus és fiziokratizmus. — A liberaliz- mus és a klasszikus politikai közgazdaságtan. — Néprajz. — összehasonlító tudományszakok, — A fejlődéstani gon-	

dotat szerepe. — Emberiség és világtörténelem. — Társadalmi és történelmi törvényszerűség. — Vico és Herder.
— A társadalom új tudománya.

II. fejezet. *A szociológia múltja és jelene* 37

Comte. — Pozitívizmus. — Mill. — Buckle és Taine. — Mechanisztikus iskola. — Organicizmus. — Spencer. — Organikus és társadalmi fejlődés. — „Háborús szociológia.” — A naturalisztikus irányzatok bírálata. — Fajelmélet. — A zsidóság példája. — Gobineau-tól Hitlerig.
— A biológiai tényezők értékelése. — „Egytényezős szociológiák.” — Geografisztikus iskola. — Geográfia és szociográfia. — Demografisztikus irányzat. — „Geopolitika.”
— Pszichologizmus a szociológiában. — „Kollektív lélek.”
— A köz-lét ék bírálata. — ösztönök és érdekek. — Behaviorizmus és lélektani motiváció. — Pavlov és Bechtereov. — Lélektan és szociológia. — A pszichologizmus társadalmi szerepe. — Pszichologizmus és moralizmus a néprajzban. — Le Play. — „Családi büdzsé.” — Intézményes szociálpolitika. — Hely, emberek és munka hármas egysége. — A termelés társadalomformáló szerepe. — Szociologizmus. — De Roberty és a neopozitívizmus. — Durkheim. — Az öngyilkosság. — Munkamegosztás és társadalmi fejlődés. — A durkheimi elgondolások bírálata. — Szociális morfológia. — A szociológia elismertetése. — Símmel és a formális szociológia. — Csoportelmélet. — Közösség és társadalom. — A formalizmus bírálata. — Szociometria. — Szellemtörténet és metafizika. — Társadalombölcselek és misztikusok.
A marxizmus és a mai polgári szociológia. — Hegel. — Történelem és dialektika. — Lorenz von Stein és Feuerbach. — Marx és Engels mint újítók. — Társadalmi lét és társadalmi tudat. — Az eszmei ellentétéktől az osztályok harcáig. — A közgazdaságtan társadalmisítása. — Lenin a marxizmus sokoldalúságáról. — Történelmi materializmus és tudományos szocializmus. — A marxista ideológielmélet hatása. — A polgári elfogás válsága. — Max Weber. — Kultúrszociológia. — A megértés. — Pareto. — A történelem, mint az elitek körforgása. — Az ideológia-elemzés módszere. — Tudás-szociológia. — Scheler és Mannheim. — Elmélet és gyakorlat a társadalomtudományi munkában. — A marxizmus hőskora. — A Szovjetunió szerepe a társadalomtudomány történetében. — A marxizmus-leninizmus korszaka — Harca a marxizmus körül. — A magyar szociológia sorsa. — A polgári szociológia önbírálata, — Társadalomtudomány és emberi haladás.

II. RÉSZ.
A TÁRSADALOM TUDOMÁNYA.

I. fejezet. *A társas ember és a természet* 87

Az ember mint társas lény. — Társadalmonkívvüliség és társadalmi gondoskodás. — Állati társas alakulatok. — Fejlődéstörténet és történelem. — Ember és állat. — Termelés és természet. — Az emberi természet, a termelés és a gondolkodás. — Mesterség és terv. — A termelés, mint alapvető emberi létforma. — Természeti környezet és társadalmi forma. — Természeti, élettani és társadalmi kölcsönhatások. — Anyagi és szellemi fejlődés a történelemben. — A történelmi materializmus és a tudományok. — Gazdasági és társadalmi viszonyok. — A társadalmi fejlődés alapjai. — A múltbeli és jövőbeli Paradicsom.

II. fejezet. *A társadalom tagozódása* 101

A „társadalom“ szó értelmezése. — Társadalmi kapcsolatok. — Ég) én és társadalom. — Az egyén, mint társadalmi termék. — Közösség és társaság mint társadalmi életforma. — Érdekek és társulások. — Érdekek és társulások társadalmi szerepe. — „Kis“ és „nagy“ társadalmi kötöttségek. — Világnézetek szerepe a társadalmi tényezők megítélésénél. — Történelmi erők és társadalmi tényezők. — A termelési viszonyok alapvető fontossága. — A társadalmi osztály fogalma. — Osztályszerkezet és társadalmi tagozódás. — Az osztályok a történelemben. — Az őshorda. — A családtársadalomtól az osztálytársadalomig. — Termelési és társadalmi formák történeti összefüggései. — A termelési viszonyok öt alaptípusa: — 1. Ősközösség. — 2. Rabszolgarendszer. — 3. Feudalizmus. — 4. Kapitalizmus. — 5. Szocializmus. — Az osztályharcok történetének kezdetei. — Az osztály nélküli társadalom problémái. — A család ősi formái. — A családszerkezet változatai. — A nemzetség, a törzs és a nép. — Nemzet és állam. — Engels az állam keletkezéséről. — Az államhatalom lebontása. — Lenin és Sztálin államelmélete. — A népi demokráciák és az állam. — Civilizáció, demokrácia és szocializmus.

III. fejezet. *Ideológia és történelem* 131

A termelés rendje és az eszmék világa. — Ideológia és hamis tudat. — Eszmék, ideológiák és illúziók. — Eszme és igazság. — A polgári eszmék sorsa. — Specializált tevékenységek. — Az értékelés kérdése. — Ellentmondások a polgári szemléletben. — Hasadás a polgári ideológiában. — Az ideológiák értelmezése. — Szellemi fejlődés és

hamis tudat. — Tendencia és történelmi törvényszerűség.
 — Történelem és véletlen. — Egyén és történelem. —
 Történelmi és társadalmi elemzés. — Hósi társadalom-
 szemlélet. — A „nagy ember“ és a „történelmi véletlen“.
 — Kultúra és civilizáció. — Tudományos meggyőződés
 és társadalmi gyakorlat. — A társadalomtudomány tanul-
 sága.

III. RÉSZ.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI OKTATÁS KÉRDÉSEI.

I. fejezet. *Hogyan tanítsunk szociológiát?* 149

Szociológia az egyetemen és a középiskolákban. —
 A szociológia és a többi tantárgyak viszonya. — A polgári
 gondolkodás fétisei. — Intézmények és emberek. — Fogal-
 mak társadalomtudományi bírálata. — Tantárgyak egy-
 sége. — A tantárgy és a társadalmi valóság. — Szocio-
 lógiai oktatás és társadalmi magatartás. — Politika mint
 tananyag. — A diákok társadalma. — Szociológiai gya-
 korlatok.

II. fejezet. *Módszerek és összefüggések* 158

Statistikai példa formai elemzése. — Társadalmi tényezők
 szerepe. — A statisztikai csoport felbontása — össze-
 hasonlító vizsgálatok. — Társadalmi változások, társa-
 dalmi különbségek. — A nagy számok törvénye. —
 Társadalmi összefüggések és véletlen megoszlások. —
 Csoportjellegzetességek az egyéni életben. — „Minták“ a
 — társadalmi szövevényben. — A módszerek kérdése. —
 A társadalomtudomány feladata. — „Mi a társadalom-
 tudomány?“ — „Homo sociologicus“? — A szociológus
 önellenőrzése. — Tudományok egysége. — Természettudo-
 mány vagy szellemtudomány-e a szociológia? — Társa-
 dalmi tudományok. — Politika. — Határkérdések. —
 A szociológia munkaterülete. — Szociológia és történelmi
 materializmus. — Marxizmus és polgári szociológia. —
 Kötőjeles szociológiák keletkezése. — „Szociáltudomá-
 nyok.“ — Társadalmunk és a társadalomtudományi
 oktatás.

FÜGGELÉK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY A TANÁRKÉPZÉSSEN 177

Kötelező kollokvium. — Záróvizsga. — Alapvizsga. —
 Szakvizsga. — Könyvünk és a vizsgaanyag.

NÉVMUTATÓ 179